TOPLUMSAL

tarih

325
OCAK 2021

ÖLDÜRÜLMELERİNİN 100. YILINDA ONBEŞLER'İN ANISINA!

ERDEN AKBULUT

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) Yüz Yaşında

DOSYA EDİTÖRÜ: AHMET DEMİREL

Karagöz'in Çingeneliği

AHMET AKŞİT

Osmanlı Tarihinin Sessiz Çekilen Yerli Sinemasında İlk Gayrimüslim Kadın Oyuncumuz "Rozali Benliyan"

BURAK SÜME

Priscus, Attila ve Bizans Tarihi

SİREN ÇELİK

Jacob (Yaakov) M. Landau (1924-2020)

İLKER AYTÜRK

Osmanlı'nın Tiyatroları

MURAT CANKARA

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | FİYATI: 23 TL. (KDV DAHİL) | ISSN: 1300-7025

ISSN 1300-7025-9-1 211
9 771300 702598

Merhaba,

Geride bıraktığımız yılın nisan ayında Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışının yüzüncü yılı kutlanırken, bu yıldönümünü anmak için *Toplumsal Tarih*'te özel bir dosya hazırlamış ve 23 Nisan 1920 ile 16 Nisan 1923 arasında yaklaşık üç yıl boyunca görev yapan Birinci Meclis'in kuruluşunu, faaliyetlerini ve döneme etki etmiş olan siyasal tartışmaları ele alan özgün ve yeni çalışmaları sunmuştuk. 2021 yılının bu ilk sayısında ise 20 Ocak 1921 tarihinde yasalaşan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun (bir başka deyişle 1921 Anayasası'nın) kabul edilişinin yüzüncü yıldönümü vesilesiyle yine özel bir dosya hazırladık. Ahmet Demirel editörlüğünde derlenen bu dosya, "anayasal gelişimimiz" içerisinde istisnai ve özel bir yere sahip olan bu kanunu her yönüyle ayrıntılı bir biçimde değerlendiren makalelerden oluşuyor. Dosyanın Türkiye'nin bitmeyen "anayasa sorunu" ve bu çerçevede ele alınan yönetim sistemi, haklar ve özgürlükler gibi meselelerinin tartışılmasına bir katkı sunacağını düşünüyoruz.

2021'e girerken *Toplumsal Tarih*'te de bir görev değişimi yaşanıyor. Bu aydan itibaren iki buçuk seneyi aşkın bir süredir yürüttüğüm yayın yönetmenliği görevinden ayrılıyorum. 27 yıldır düzenli olarak her ay çıkan; çok disiplinli, tarihyazımındaki yeni yaklaşımlara açık ve önyargıları sorgulayan tarih çalışmalarının ülkemizdeki en önemli destekçisi olan *Toplumsal Tarih*'in yayın sorumluluğunu yürütmek benim için çok büyük bir onur oldu. Veda ederken öncelikle çalışma arkadaşlarıma, özellikle de derginin grafik tasarımını yapan ve sabrı, dikkati ve sükûneti ile derginin yükünün önemli bir bölümünü üstlenen Hilal Rakıcı'ya çok teşekkür ederim. *Toplumsal Tarih*'in önemli bir özelliği düzenli olarak toplanarak yayın programını kolektif olarak belirleyen özerk bir yayın kuruluna sahip olması. Destekleri ve yardımları için yayın kurulu üyelerimizin her birine müteşekkirim. Son olarak vakıf yönetimine de bana duydukları güven ve gösterdikleri dayanışma için minnettarım. Şubat sayımızdan itibaren yayın yönetmenliği görevini değerli akademisyen arkadaşım Erhan Keleşoğlu devralacak. Eminim ki taşıyacağı enerjiyle önümüzdeki dönemde *Toplumsal Tarih* daha da güçlenerek yoluna devam edecektir.

Barış Alp Özden

İÇİNDEKİLER

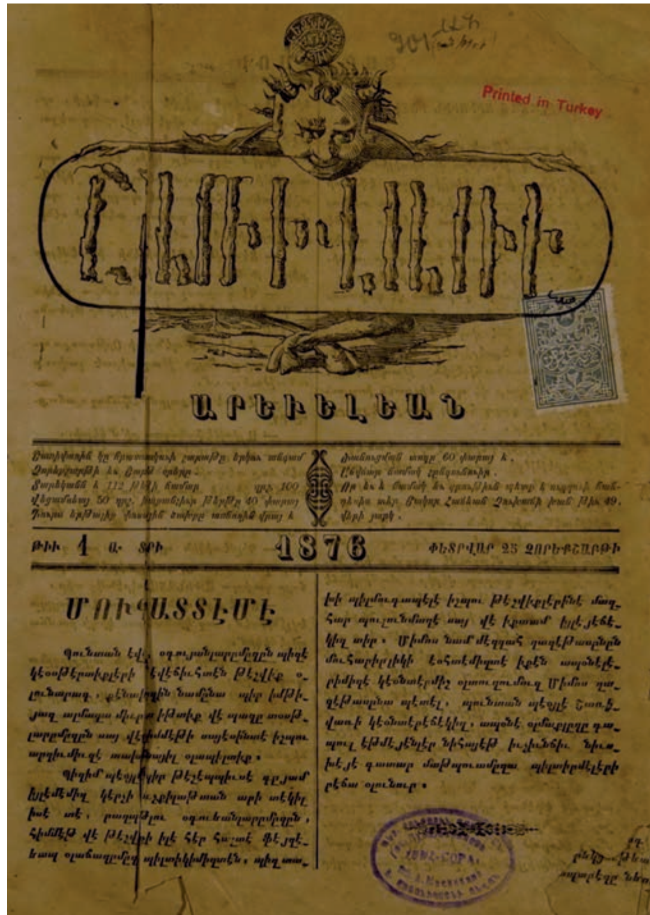
Osmanlı'nın Tiyatroları

HAZIRLAYAN: **MURAT CANKARA**

Şarivari *Arevelyan*,[1] 1876 yılında toplam 50 sayı çıkmış bir mizah gazetesidir. Şemsettin Sami'ye bakılırsa *charivari*, "tahkîrâmiz gürültü", "yuha sedaları", "ahenksiz mûsıkî", "gürültülü mübâhase ve münazaa [münakaşa]" gibi anlamlara gelmektedir.[2] O halde gazetenin adını Şark Şamatası olarak tercüme edebiliriz. Fransa'da 1832'den itibaren yayınlanan *Le Charivari* başlıklı mizah dergisinin Osmanlı basını için de bir ilham kaynağı olduğu ve bu ismin birden fazla yayın tarafından kullanıldığı bilinmektedir.[3]

Hagop M. Hacyan tarafından ve ortalama haftada iki kez (çarşamba ve cumartesi günleri) yayınlanan Şarivari, 6 veya 8 sayfa çıkmış, 3 Ağustos tarihli 28. sayısından itibaren karikatürlere yer vermeye başlamıştır. Hacyan aynı zamanda bu köşede daha önce yer verdiğimiz *Mimos* [taklitçi/soytarı] başlıklı mizah dergisinin de editörlüğünü üstlenmiştir.[4] Soyadı "Hacıyan" ya da "Haciyan" şeklinde de geçen ve hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan yazarın *Kış Geceleri* başlıklı Türkçe (Arap harfleriyle) bir eseri de bulunmaktadır.[5]

İlk sayısından son sayısına kadar Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe birlikte çıkan Şarivari, editörünün başlık tercihinden anlaşıldığı üzere, polemikçi, sivri dilli bir yayın politikası gütmektedir. Bir yandan *Basiret* gibi Türk gazeteleriyle ya da Garabed Panosyan (1826/28?-1905) gibi Ermeni gazetecilerle polemiğe girmekte bir yandan Ermeni toplumunu bölen mezhep çatışmalarında sert hicivlerle safını tutmakta; öte yandan da Ermeni cemaatindeki ve/ya Osmanlı toplumundaki (kimisi yeni) eğilimleri (flört, içki, kadının özgürleşmesi) muhafazakâr bir bakış açısıyla eleştirip gündelik yaşamdaki aksaklıkları yer yer fantastik yazılarla (vapurla konuşan martı) ele almaktadır.

***Şarivari*'nin birinci sayısının kapağı**
tert.nla.am

Aşağıda okuyacağınız "Osmaniye Teatrosu" başlıklı yazı 3 Mart tarihli 3., "Teatro Nedir?" ise 7 Ağustos tarihli 29. sayıdan alınmıştır. Her ikisi de dergideki diğer yazılar gibi imzasızdır. İlk yazıda sözü edilen *Muhsin Onbaşı* aslında *Müsinn Onbaşı* olmalıdır. Arakel Tozluyan'ın [Kitapçı Arakel] meşhur kataloglarında verdiği bilgiye göre bu, "bir adamın bir söz ile hayatını kurtulmasını ve ihanet ile kazanılan bir malın faydasız olduğunu anlatan Fransızcadan tercüme bir tragedyadır."[6] Oyun daha önce Mikayel Kakmacıyan tarafından Ermeniceye de tercüme edilerek 1873 yılında Vartovyan tarafından Gedikpaşa'daki Tiyatro-i Osmanî'de sahnelenmiştir.[7] Yazının sonunda reklamı yapılan *Madam Ango'nun Kızı* ise, Fransız operet geleneğinin 1870'lerdeki en güçlü temsilcisi Charles Lecocq (1831-1918) tarafından 1872'de bestelenmiş, uluslararası başarı kazanarak dünyanın pek çok ülkesinde sahnelenen bir komik operadır.[8] İşin ilginç yanı, bir tür hafif romantik komedi olan bu eserin, yaklaşık bir sene önce, dönemin kısa ömürlü mizah dergilerinden *Meddah*'a yazılan "Cânib-i Zabıtaya min gayr-i haddin bir ihtar" başlıklı mektupla şikayet edilmiş olmasıdır. Mektubu yazan muhbir, "ahlak ve etvar u âdât-ı milliyemize külliyen mugayır" olduğunu ve "mezkûr opera[nın] vaktiyle

مداح

***Meddah* dergisinin 14. sayısının kapağı**
İBB Atatürk Kitaplığı

hükümet aleyhinde olmak üzere tertip edildiği"ni belirterek zabıtayı göreve çağırmıştır. Pası alan *Meddah* da, elbette, niçin bu hükümet karşıtı oyunlar yerine millî oyunlar oynanmadığını sormayı görev bilmiştir.[9]

"Teatro Nedir?" başlıklı yazı ise, Osmanlı/Türk tiyatro tarihyazımında Ahmet Vefik Paşa'nın, Bursa valiliği yaptığı sırada kurduğu tiyatrodaki uygulamalarıyla özdeşleşen "seyircinin terbiyesi", "tiyatronun disiplin altına alınması" meselesi bağlamında güzel bir örnektir.[10] Yazıya konu oyun, [Direktör] Âli Bey'in (1844-1899) Molière'den uyarladığı *Ayyar Hamza*'dır. Burada dikkat çekici olan, yazıda, birkaç yıl öncesinde kitap olarak yayınlanan oyun metninin aynen alıntılanmasıdır.[11] Görünen o ki yazar, kendi gözlemlerini basılı metinle harmanlamıştır. Elbette burada meseleyi Türklere özgü bir durummuş gibi sunması da ayrıca dikkate değerdir. (Hâlbuki yazar hariç, izleyiciler arasından en azından bir de Boğos vardır!) Nitekim derginin 25 Ağustos tarihli 34. sayısındaki "Sinir İlleti" başlıklı yazıda, Ahmet Mithat'ın da sıklıkla dile getirdiği şikayetin benzeri, yine Türkler için, şu sözlerle dile getirilir: "Ekseri Türk beylerimiz, teatro şenalarında [sahnelerinde] gördükleri serbestiyeti şenalardan dışarı çıkardıklarından ve [...] Şık Bey ünvanını tensip birle [ile] müsrifliklere başladıklarından, kendiler[i] oyuncu kızları baştan çıkarıp, bilakis oyuncu kızlar dahi bunları müsrifliğe alıştırırlar[.]" Ancak derginin bütünündeki yazılara bakıldığında, buradaki iki yazıda dile getirilen durumların pek de Türklere özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Şarivari, Ermeni gençleri arasında hızla yayıldığını düşündüğü flört ve benzeri alafranga eğilimlerden hiç hoşnut değildir. Dahası, "kadın oyuncu" – "erkek seyirci" ilişkisine yakından bakıldığında, işin sosyolojik boyutunu da hissettiren bazı ayrıntılar mevcuttur dergide. Örneğin 31 Temmuz tarihli 27. sayıda, "*İki Terasan*" [oyuncu] başlığı altında şöyle kısa bir diyalog bulunmaktadır:

"-Mardig, bu hafta ne *mas*ın [rolün] var?
-Bir ufak *siraharagan* [aşk sahnesi].
-Adam sen de, vazgeç şu tehlikeli *mas*lardan.
-Ne var ki be?
-Ne olacak, şenada [sahnede] taklidini yapıyoruz, sonra gerçek oluyor. Çoğumuzun başına geldi.
-Adam sen de, meşhur bir laf var, balık baştan kokar derler."

Şarivari, Şemsettin Sami'yle (1850-194) meşhur Ermeni aktris Mari Nıvart (1853-1884) arasındaki "gayrimeşru" ilişkiyi önceden haber vermiş gibidir. Nıvart, Kamelyalı Kadın temsili sırasında, sahne üzerinde, "seyirciler" önünde korkunç bir şekilde can vermiş; Ahmet Mithat *Masis* için bir yazı kaleme alarak üzüntüsünü dile getirmiş,[12] Şemsettin Sami ise daha bir yirmi yıl kadar yaşamış ve sözlüklerini kaleme alabilmiştir. Üstelik, anlaşılan, "Türk erkek yazar" ve "Ermeni kadın oyuncu" arasındaki bu aşk münferit olmayıp tek taraflı bir gerilim olarak da tezahür edebilmekteydi.[13]

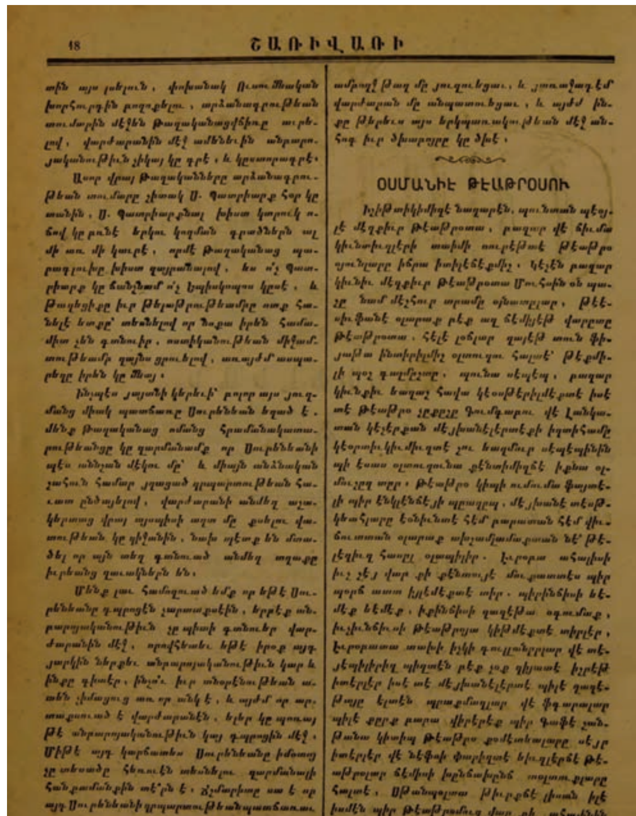
Bir iddiaya göre Güllü Agop yönetimindeki Osmanlı Tiyatrosu'nun gerilemeye başladığı,[14] Ermenilerle Bâb-ı Âli geriliminin arttığı bir dönemde yayınlanan bu yazılar, tiyatro antropolojisi bakımından son derece kıymetli ipuçları barındırmaktadır. Dahası, Şarivari'nin bütünü bağlamında ele alındıklarında, "yabancı olanın yerlileştirilmesi" ile "yerlilikten kurtararak nizam verme" arasındaki iflah olmaz çelişkiyi, "adamların hamalları bile tiyatroya gidiyorlar" fikri ile "fuhuş yuvası localar" saplantısı arasındaki salınımı çok iyi gösteriyorlar. Tiyatro reklamı yapıp tiyatroya gitmeyenleri cahillikle itham eden bir dergide, birkaç sayı sonra, "Tiyatro-i Ormaniye" başlığı altında, aktrisler hakkında dillendirilen çirkin imaları başka nasıl açıklamalı?

OSMANİYE TEATROSU

İşittiğimize nazaren [göre], bundan böyle mezkûr teatroda, pazar ve cuma gündüzleri daimi surette teatro oyunları icra edilecekmiş. Geçen pazar günü mezkûr teatroda *Muhsin Onbaşı* nam meşhur dramı oynadılar.

Teessüfâne olarak pek az cemiyet var idi teatroda. Hele localar gayet dûn [düşük] fiyata indirilmiş olduğu halde, tekmili boş kalmıştı. Buna sebep pazar günkü yağış[lı] hava gösterilmekte ise de teatro çıkışı Kumkapı ve Langa'dan geçerken meyhanelerdeki izdihamı gördüğümüzde şu yağmur sebebinin bî-esas [asılsız] olduğuna kendimizce ikna olmuşuzdur. Teatro gibi umuma faideli bir eğlenceyi bırakıp, meyhane destgâhları [tezgahları] önünde hem paradan hem vücuttan olarak akşamlamaktan ne telezzüz [zevk] hasıl olabilir? Evropa ahalisi, üç şey var ki kenduye mukaddes bir borç add eylemektedir. Birincisi yemek yemek, ikincisi gazete okumak, üçüncüsü teatroya gitmektedirler. Evropa'da dahi içki kullanırlar ve diyebiliriz bizden pek çok ziyade işret ederler [içerler] ise de meyhanelerde bile gazeteyi elden bırakmazlar ve fukaralar bile kırk para vererek bir kafe şantana gidip teatro komedyaları seyrederler ve nefs-i Paris'te [Paris'in merkezinde] yüzlerce teatrolar, cemisi hıncahınç doldukları halde, İstanbol'da Türkçe lisan ile ismen bir teatromuz var ki ahalinin duygusuzluğundan bugüne yarına can çekişmektedir. Filvaki direktörü bulunan Kirie Yakomi Triandafilidis [dalga geçmek için, "Bay Güllü Agop"un Rumcası] (sabık Güllü Agop Efendi idarece kusurlarda bulundu ise de), teatronun dahili idaresi bu defa Mağakyan Efendi'ye geçmiş olduğundan, bu mahzur dahi ortadan kalkmıştır. Umarız ki ahali tarafından mezkûr teatro kumpanyası maddi ve manevi surette teşvik kılınıp, beldemizde bulunan biricik teatro tatil etmek [kapanmak] mecburiyetinden kurtulur.

İşbu cuma günü gayet mutantan [şatafatlı] surette *Madam Ango'nun Kızı* nam operet icra edilecektir. Fiyatlar: 5 kuruş numarasız sandalye, 10 kuruş numerolu ve 15 kuruş koltuk. Umarız ki ahali kâğıt bankosunda veyahut meyhane destgâhlarında parasını fuzuli sarf edeceğine teatroya giderek hem terbiyenin dahilinde eğlenir hem de eğlencesinden bir şey istifade eder ve hatta en elzemi parası cebinde kalır. Ama bazısının işrete merakı var imiş; teatro çıkışı hanesinde oturup mükemmel çakabilir [içebilir].

18 ՇԱՌԻՎԱՌԻ

ՕՍՄԱՆԻԷ ԹԷԱԹՐՕՍՈՒ

"Osmaniye Teatrosu" başlıklı yazının ilk sayfası
tert.nla.am

TEATRO NEDİR?

Mülkümüzde şu teatro denilen şeyin kadri ve muhassenatı [faydaları] teessüfâne olarak, hâlâ tanılmamıştır. Hatta doğruyu söylemek için Türkler bu bapta pek geri kalmıştırlar. Filvaki Türklerde Kemal Bey gibi, Mithat Bey gibi ehl-i liyakat kalem sahipleri ve güzel oyunlar yazmaklığa muktedir müellifler eksik değil ise de, ahali teatronun ne demek olduğunu hâlâ bilmemektedir.

Bu dediğimizi tasdik etmek için Üsküdar'da vaki teatroların en ileridesi olacak Osmanlı Teatro ve Cambazhanesi'nin halini dermeyan edelim [ortaya koyalım].

Bir cuma günü *Ayyar Hamza* oyunu oynandı ki biz dahi orda bulunduk. Daha perde açılmadan, teatronun hali adeta Yeni Cami pazarına benzemekte idi. Bir taraftan:

-Ne âlâ limonlu kaymaklı dondurrmam!
-Olmuştur şeftalileeer!
-Gelsene. Nasıl verdin şeftalici?
-Efendim, içerde kaça alıp veriyorlarsa. Sizden ziyade istemem. Ne kadar olacak?
-Tart yarım okka.
-Gök suyu, bahçelerin mısırı, tüteyoooo!
-Inga, ınga, ınga!
-E aslanım, e e e e e e! Ooooh!
-Kız gelsene Hatice, işte umacı geliyor.
-Anne, şekerimi kaptı Nuri.
-Ah, yetişme inşallah, eyi mi. Ulan versene kızın şekerini!

Velhasıl, bu gürültülerden maada [başka], bir hayli ayak patırtıları ve kulaklar[ı] sağır edici ıslıklardan sonra perde açılır. Nasıl ki dedik, oyun *Ayyar Hamza* idi ve oyuncular, Sena Bey'in, mâşûkası [âşığı] Ziba Hanım'la konuşmasını icra etmekte idiler:

BİRİNCİ BAP

Ziba - Ah Sena Bey, Yaver Ağa'nın söyledikleri sahih mi acaba? Pederiniz geliyormuş, hem de sizi evlendirmek isteyormuş.

-Kaz yumurtası gibi ceeviz içi!

Sena - Evet Zibacığım, bu havadisi işitir işitmez ne hale girdiğimi tarife hacet yoktur, pek

âlâ bilirsiniz... O ne ya, ağlayor musunuz, niçin? Muhabbetime emniyetiniz mi yok, söyleyiniz, yoksa sıdk u sadakatımdan mı şüpheniz var?

-Kayışdağı'nın buuuz!

-Ey canım susalım!

Ziba - Hayır beyim, beni sevdiğinizi pek âlâ bilirim, lakin bu muhabbetin devam edeceğini bil[e]mem de...

-Değirmendere'nin fındıkçı geldi!

-Hacı be, kanatayı [su kabını] kim aldı bundan [buradan]?

-Boğos'a sor, kadınlar tarafına gitti.

-Çocuklar, susalım biraz, ayıptır be!

Sena - Sizi seven, bu âlemde muhabbetinizle yaşamak için sever. Aşkınızda sebatsızlık elde midir?

-Limonludur donduuurmam!

-Francala, peynir, pandispanya, kurabiye!

Ziba - Lakin küçüklükten beri işitirim, erkek kısmında kadınlar kadar sebat yoktur derler. Sizin ateşiniz parlayışı gibi pek kolaylıkla söner imiş.

Sena - Hayır Zibacığım, hayır. Eğer erkeklerde böyle bir hal varsa, bu bana göre değildir. Zira göynümü kaplayan aşk ateşinde o derece şiddet görüyorum ki benimle beraber toprağa gömülmedikçe sönmeyecek.

-Kayışdağı'nın buuuz, yok mu hararet söndüren?

-Afedersiniz beyim, iskemlenin lüzumu var mı?

-Sahibi var, efendim.

-Beis yok. Kapı yoldaşı [yanındaki] iskemlenin sahibi var mı?

-Bizim damat beyindir.

-Baksana çorbacı, acık kalksana.

***Şarivari*'nin 11 Eylül 1876 tarihli 38. sayısında yer alan Panosyan'ın karikatürü. Panosyan'ın üzerinde "Manzume" yazıyor. Karikatürün altında ise, "Acemi Çaylağın Ermeni Gazetacılarından ilk kaptığı"**

-Niçin?

-İskemle lazımdır. Beyefendi ayakta kaldı.

-Bana ne? Git bir başka bul, ben de para vermişim buraya.

-E, ay, efendim, uzattın artık. Sana adamcılayın kalk dedik, kalkarlar...

-Be canım, dur, kolumu kıracaksınız.

Ziba - Ah ne bileyim, ne söyleyim. Sözünüze, muhabbetinize inanmak isterim. Lakin iradeniz elinizde değil, üstünüze hükmü cari bir pederiniz var ki sizi başka bir kızla evlendirmek isteyor. İşte bunlar hatrıma geldikçe....

-Olmuştur akçalar [armutlar]!..

-Baksana armutçu, kaça veriyorsun bakayım?

-Olacağı sekizedir, hanım.

-Ay, bu çürük.

-Mal değil mi, çürük de bulunur.

Sena - Yok Zibacığım, korkma, babamın bana olan hükmü..

-Aşlamadır, yok mu içen!..

-Ey canım, sus olalım!

Sena - Babamın bana olan hükmü hiçbir vakıtta size verdiğim sözü bozacak kuvvette değildir. Sizden ayrılmamak için, icap ederse, memleketimi, familyamı terk ederim...

-Baharlıdır, mide yapar, macuuncu!

-Çırpıcı Çayırı'nda [mesire yerinde] mısın, ne bağırıyorsun be, oynanan oyunu ağnayamayoruz!

-Efendi, sen buraya oyun ağnamaya geldinse oyunun defterini al, git evinde otur da oku, burası seyir yeridir.

Filvakide macuncunun hakkı var idi. Bu seyrangâh mahaller her ne kadar ismen birer teatro iseler de, ahali teessüfâne olarak bir teatroda nasın barınmalıyı asla bilmemektedir. Bu hal dahi Türkler için pek ziyade tâyib olunacak [ayıplanacak] bir haldir. Teatro denilen manevi bir mekteptir ki bu mahalde bir âdem, görmekle terbiye olur. İmdi böyle bir mahali pazar yerine çevirdiğimizde anden [ondan] tahsil edeceğimiz terbiyenin ne ayarda şey olabileceğini herkes kolayca keşfedebilir.

DİPNOTLAR

1 Mildanoğlu yayının başlığını *Şarivar(i)* olarak vermektedir. Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 48.

2 Samy-Bey Fraschery, *Dictionnaire français-turc*, 3. basım, (Constantinople: Imprimerie Mihran, 1901), 455.

3 Bu konuda bir inceleme için bkz. Gökhan Demirkol, "Tanzimat Mizahının 'Şarivari'leri: *Şarivari* ya da *İbretnüma-yı Âlem* (1871) ve *Şarivari Medeniyet* (1874) Mizah Dergileri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, no. 1 (Mart 2019): 265-94.

4 Murat Cankara, "Oyunlarla Yaşayanlar", *Toplumsal Tarih* no. 314 (Şubat 2020): 4-7.

5 A[gop] Hacıyan, *Kış Geceleri* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1306 [1889]).

6 Barış Yılmaz, "Kitapçı Arakel'in Yayın Katalogları" (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2015), 93.

7 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, cilt 2, (İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti., 2004), 414.

8 Kurt Gänzl, *The Encyclopedia of the Musical Theatre*, 2. cilt, (New York: Blackwell, 2001), 1165-1166.

9 *Meddah* no. 14 (2 Rebîülâhir 1292 / 8 Mayıs 1875): 2-3.

10 Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972), 88-113.

11 Direktör Âli, *Ayyar Hamza (Üç Fasıldan İbaret Komedya)* (İstanbul: 1288 [1871]).

12 Metin And, "Tanzimat Döneminden Acı Bir Aşk Hikâyesi", *Popüler Tarih* (Aralık 2000): 98-99; Şarasan (Sarkis Tütüncüyan), *Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Çalışanları*, çev. Boğos Çalgıcıoğlu (İstanbul: bgst Yayınları, 2008), 124-28.

13 Fırat Güllü, *Vartovyan Kumpanyası ve Yeni Osmanlılar: Osmanlıya Has Çokkültürlü bir Politik Tiyatro Girişimi* (İstanbul: bgst Yayınları, 2008), 129-34.

14 Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu* (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 85.

HAZIRLAYAN: **EMEL SEYHAN**

Anadolu'daki Amerikalı Misyonerler

1 OCAK 1921 **İLERİ**

Trabzon Amerika misyonerinin alelhusus Ermeniler hakkında ibraz ettikleri sahâbet (arka çıkma) milliciler tarafından hoş görülmediğinden bunları Anadolu'dan ihracına karar verildiği kendilerine tebliğ edilmiştir.

Demirci Mehmet Efe

2 OCAK 1921 **VAKİT**

Anadolu gazetesinden okunduğuna göre gönüllü kuvvetlerin dağıtılması hakkında verilen kararı imza etmek istemeyen Demirci Mehmet Efe'nin takibatına başlanmıştır. Mehmet Efe'nin mahiyetindeki efradın kısm-ı azamı hükümete dehalet etmiştir.

Tramvay Ameleleri

2 OCAK 1921 **VAKİT**

Tramvay amelelerinin şirkete karşı, bazı talepler serdederek, bunlar kabul edilmediği takdirde grev ilan edeceklerini bildirdikleri malumdur. Şirket ile amele arasında müzakere halen devam etmekte ise de her iki tarafın nokta-i nazarlarını telif etmek kabil olamamıştır. Şirket taleplerin bir kısmını kabul etmiş ise de, bazı kısımlarını reddetmiştir. Diğer taraftan haber aldığımıza göre, şehrimizde bulunan mültecilerden bir kısmı şirkete müracaat ederek, şirketin halen istihdam ettiği ameleden daha dûn ücretle, hizmet edebileceklerini bildirmişlerdir. Şirketin amelenin taleplerini kabul etmemekte ısrar etmesi bu sebepten mi ileri gelmektedir?

Buhran-ı İktisadi ve Maliye Karşı

4 OCAK 1921 **İLERİ**

Tahaddüs eden buhran-ı iktisadi ve bilhassa ve piyasada temâdî eden iflaslar üzerine vaziyet-i maliye ve iktisadiyenin günden güne kesb-i vahamet etmesi hasebiyle hükümet meseleyi ehemmiyeti ile mütenasip surette nazar-ı dikkate almaya mecbur kalmıştır.

Bu babda istihsal ettiğimiz malumata nazaran Meclis-i Vükelâ'da son günlerde vaziyet-i maliye ve iktisadiyenin ıslahına çare olacak tedabir ittihazı için müzakerat cereyan etmiştir. Meselenin haiz olduğu ehemmiyet-i fevkalade hasebiyle maruf tüccar ve bankerlerden ve maliye mütahassıslarından mürekkep bir komisyon-ı mahsus marifetiyle tedabir ittihazı mevzuu müzakere olmuş, mamafih bu bâbda kat'i ve sarih bir karar ittihaz edilememiştir. Meclis-i Vükelâ bu günlerde bu mesele hakkında bir karar ittihaz edecektir.

İspanyol Nezlesi Geliyor Sakınalım!

4 OCAK 1921 **YENİ GÜN**

Her saldırışında pek çok canlar yakan bu bulaşık hastalık Afyonkarahisar'da baş göstermektedir. Er ve geç buraya gelmek ihtimali vardır. Bunun için daha şimdiden İspanyol nezlesini kendimizden ve memleketimizden uzaklaştırmak için lazım gelen tedbirlere başvurmalıyız, bir defa gelip şehrimize başını uzatacak olursa önüne geçmek yolunu bulamayız. Daha şimdiden sakınalım, kendimizi muhafaza edelim.

İstanbul- Ankara Müzakeratı

5 OCAK 1921 **VAKİT**

Roma-Tribuna gazetesi, İstanbul Hükümet-i Merkeziyesi ile Mustafa Kemal arasında henüz itilâf husule gelmemesinden dolayı şark meselesinin duçar-ı teşevvüş (karışıklık) olduğunu yazıyor. Müttefikler bütün Türkleri temsil eden bir Türkiye karşısında bulunmadıkça kendilerini her türlü müzakeratı derpiş etmek imkansızlığı karşısında görüyorlar. Gazete, şark ve sulh müsalemetinde bir amil-i mühim teşkil edebilecek Türkiye vahdetinin serian husulünü temenni ediyor.

İstanbul'da İktisadi Buhran

5 OCAK 1921 **YENİ GÜN**

Geyve 4 Kanunusani- Muhabir-i mahsusumuzun telgrafnamesidir: İstanbul iktisadi buhran içindedir. Ticaretin durgunluğu ve ecnebi evrak-ı nakdiyesinin bilâ sebep mütemadiyen yükselmesi tüccarın vaziyetini fevkalade müşkülleştirmiştir. İflaslar vukuundan endişe edilmektedir. Bosfor, İstanbul'un umumi bir tatil-i tediyata doğru yürüdüğünü ve banka direktörlerinin içtimaından hiçbir netice hasıl olmadığını yazıyor.

İstanbul'da Kiracılar Grevi

5 OCAK 1921 **YENİ GÜN**

İstanbul'da mesken buhranı mühim bir mesele halini almıştır. Aylardan beri gazeteler bununla uğraşmaktadır. Müstecirin Cemiyeti büyük bir içtima akdetmiş, yeni Sükna Kanununun tahliye maddesi aleyhinde cereyan eden hararetli müzakerat neticesinde mezkur maddenin tadili hususundaki talepleri isaf edilmediği takdirde kanunun intişarını müteakip büyük ve umumi bir grev ilanı takarrür etmiştir. Kiracıların bu kararını hükümete tebliğ eden heyet, grevin

ilan gününü tayin edecek ticarethane, otel, kıraathane gibi umumi mahallerle vesait-i nakliyenin 48 saat müddetle greve iştirakini temine çalışılacaktır.

Ankara'nın Bir Teklifi

6 OCAK 1921 **İLERİ**

Bakü- Türkiye'nin Rusya'nın iştirakiyle Moskova'da bir konferans akdi hususunda Ankara Hükümeti tarafından vuku bulan teklif Sovyet Hükümetince fevkalade memnuniyetle kabul ve telakki olunmuştur. Aynı zamanda hükümet Ermenistan ve Azerbaycan ile Türkiye ve Rusya aralarında araziye ve saireye dair muallakta bulunan meselelerin tesviyesi için mezkur konferansa Azerbaycan ve Ermenistan'ın iştiraklerini de elzem addetmektedir.

Ankara'da Yeni Bir Fabrika

6 OCAK 1921 **İLERİ**

Ankara'da tesisi takarrür etmiş olan fabrikada istihdam edilecek tornacı ve tesviyeci ustalarına dolgun maaş verileceğini Ankara gazeteleri yazıyor.

Anadolu'da Muhtaç Çiftçilere Yardım İçin

9 OCAK 1921 **VAKİT**

Ankara'daki İktisat Vekili muhtaç çiftçilere karzen (borç olarak) verilecek tohumluk ve çift hayvanatının suret-i tevzii hakkında bir nizamname kaleme almıştır. Bu nizamnameye göre harp, isyan ve seylap vesair afattan dolayı bu sene mahsulatı duçar-ı hasar ve çift hayvanatı mahv ve telef olan muhtaç çiftçilere tohum ve çift hayvanatını tevzii için vilayet, liva veya kazada en büyük mülkiye memurinin riyaseti altında mal, ziraat ve baytar müdürleriyle belediye reisi ve azalarından mürekkep bir komisyon teşkil edilecektir.

Ankara'da Tıp Fakültesi

10 OCAK 1921 **VAKİT**

Çağadamart gazetesinden: Ankara Meclis-i Millisi bir tıp fakültesi küşat etmek üzere bir layiha izhar etmiştir.

Milliciler ile Bolşevikler

13 OCAK 1921 **İLERİ**

Orient News gazetesinden okunduğuna göre Azerbaycan Bolşevik ordusunun Ermenistan'a muvasalatını müteakip Kuvâ-yi Milliye Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Bolşevik kuvvetleri kumandanının gönderdiği tebrik telgrafına cevaben âtideki telgrafı göndermiştir:

"Ordularınızın muvasalatını kemal-i memnuniyetle haber alıyorum Türk ordusu Kızıl ordu arkadaşını kemal-i memnuniyetle selamlar. Ve istibdat ile emperyalizmin hurdahaş olması için ibzal olunan mesai-i müşterekemizin muvaffakiyetle tetevvücü hakkındaki ümitlerini izhar eyler."

Mustafa Kemal'den İsmet'e

17 OCAK 1921 **İLERİ**

İnönü Meydan Muharebesinde Garp Cephesi kıtaatının kumandanız altında ihraz eyledikleri galebe-i kat'iyyeden dolayı zat-ı devletlerine ve kahraman ordunuzun bilumum kumandanlarıyla zabitan ve efradına Büyük Millet Meclisinin tebrikatını takdim ve bu muvaffakiyetin mukaddes topraklarımızı düşman istilasından kamilen tahlis edecek olan kat'i zafere bir mukaddeme-i hayr olmasını eltafü'l-ilahiyeden tazarru eder ve işbu tebrikatın umum Garp Ordusu zabitanına, iblağını rica ederim.

Sevr Muahedesi ve Maten Gazetesi

18 OCAK 1921 **YENİ GÜN**

İnebolu- Muharrir-i mahsusamızın telgrafıdır: Fransa matbuatı lehimizdeki neşriyata devam ediyor. Maten gazetesi diyor ki: Şark meselesi için daha ne kadar kan ve mürekkep dökeceğiz? Sevr Muahedesini hiçbir Türk kabul etmez. Çünkü her Türk bunu kabul ettiği takdirde yaşayamayacağını pek güzel anlar. Eğer İtilâf hükümetleri sulh yapmak istiyorlarsa bu kadar zalimane olan şartları kaldırmalıdırlar. Türkler boş şeyler istemiyorlar. Pek açık olan haklarını teminini talep ediyorlar. Bu hakları şimdiye kadar tanımayarak Ermenilerin mahvını, Venizelos'un sukutunu gördüğümüz gibi daha pek mühim ve pek vahim vaziyetler karşısında kalacağız. Bugün hangi hükümet fedakârlık edip Türklere karşı koyabilecektir? Herhalde hiçbiri! Ankara Hükümeti'nin muvaffakıyeti arttıkça bizimle uyuşması keyfiyeti güçleşecektir. Bu büyük bir fırsattır. Bu fırsatı kaçırdığımız takdirde akıbet çok mühlikti.

Anadolu'da Artık Çete Yok Kuvâ-yi Muntazama Var

20 OCAK 1921 **İLERİ**

Orient News gazetesinden: Kemali Parlamentosu son zamanlarda bidayette istihdam edilen çetelerin dağıtılmasını taht-ı karara almıştır. Bu karar neticesinde birkaç çete Kemalilere karşı isyan ederek Kuva-yi Muntazama-i Kemaliye ile müsademeye başlamışlardır. Ma'ahaza kuvvetler asi çetelerin hakkından gelmişlerdir. Çeteler dağılmış ve Kuva-yi Muntazama takviye olunmuştur. Mustafa Kemal'e karşı isyan ederek Yunanlılara iltica eden Ethem böyle bir çetenin reisi idi.

Çerkes Ethem'in İhaneti Üzerine: Bosfor gazetesinden- Çerkes Ethem ile biraderi Saruhan Mebusu

Reşit ve Tevfik'in ihanet-i ahireleri üzerine Ankara Meclis-i Millisi fevkalade bir içtima akd eylemiş ve Mustafa Kemal bu hususta izahat-ı lazıme i'tâ eylemiştir. Meclis, Mebus Reşit'in mebusluk hakkının alınmasına karar vermiştir.

Ankara İstiklal Mahkemesinin hıyanet-i vataniye cürmünden dolayı üç Çerkes'in muhakeme-i gıyabiyesine ibtidar ettiğini istihbar ediyoruz.

İnönü Harbi ve Anadolu

23 OCAK 1921 **İLERİ**

İnönü Harbi ve netayici Anadolu'da derin bir meserret tevlit etmiştir. Van ve Karahisar gibi birçok şehirler baştanbaşa kırmızı bayrağın mevcelerine (dalgalanmasına) şahit olmuştur.

Ankara'da Halk İştirakiyun Fırkası

23 OCAK 1921 **VAKİT**

Ankara Meclisinde evvelce teşkil edilmiş olan Halk Zümresi azalarında bazıları ayrı bir grup teşkil etmişlerdir. Bu grup Halk İştirakiyun Fırkası namını almıştır. Evvelce Halk Grubu azalarından bulunan Adliye Vekili ve Adana Mebusu Zekai, Karasi Mebusu Basri, Karahisar-ı Şarki Mebusu Memduh Necdet beyler İştirakçi Halk Grubundan ayrılmışlardır.

Nizamlı Ordunun İlk Harbi ve İstanbul gazeteleri

23 OCAK 1921 **YENİ GÜN**

Zonguldak 22 Kanunusani- Muhabir-i mahsusumuzun telgrafnamesidir:

İstanbul gazeteleri Anadolu'nun İnönü'nde kazandığı meydan harbini büyük sevinçlerle kaydetmektedirler. İleri bu muzafferiyetin şerefine Anadolu'ya ait büyük resimlerle intişar etmiştir. Türk gazeteleri nizamlı bir ordunun Anadolu'nun hakkını müdafaa etmeye azmetmiş olduğundan ve bunu başarmaya da muvaffak olduğundan bahsetmektedir.

Halk Dersleri

23 OCAK 1921 **VAKİT**

Ankara'da Matbuat Müdüriyeti tarafından açılan halk derslerinde hukuk-ı esasiye, hukuk-ı idare, iktisat, tarih-i siyasi, Sevr Muahedesinin tahlili ve Asya akvamı derslerinin okutulması takarrür etmiştir.

Anadolu'nun Madenleri

23 OCAK 1921 **VAKİT**

Anadolu'daki madenleri işletmek vazifesini Müdafaa-yı Milliye Vekaleti deruhte etmiştir. Nafıa ve İktisat Vekaletinin muaveneti ile yeni projelerin tatbikine başlanmıştır. Müdafaa-yı Milliye Müsteşarı Kazım Paşa projeleri tatbik ile iştigal etmekte imiş.

Çeteler ve Asiler

25 OCAK 1921 **İLERİ**

Anadolu muhabir-i mahsusumuzdan: Kuva-yi Milliye'ye mensup çetelerden bazılarının harekâtına mani olmak ve ordu efradı arasında intizam ve rabıta-i askeriye tesis etmek maksadıyla İzmir ve Garp Cephesinde bulunan çetelerin muhtelif fırkalara raptı, Büyük Millet Meclisince takarrür etmiş ve bütün çete reisleri de Ankara Hükümetinin bu kararını memnuniyetle kabul etmiştir. Yalnız Demirci Mehmet Efe kendisine teklif edilen kumandanlığı kabul etmeyerek, terk-i silah etmek istemiş ve hükümetçe de bu arzusu isaf edilerek maiyeti o civarda bulunan fırkalara ilhak edilmiştir. Çete reislerinden Çerkes Ethem de bu karar itaat etmemiş, düşman tarafına geçmek suretiyle ihanet etmiştir. Fakat Ethem'in maiyetinden birçok zeybek düşmanla teşrik-i mesaiyi kabul etmeyerek reislerinden ayrılmışlardır. Çerkes Ethem'in tevkif edildiği haberi doğru değildir. Ethem'in bu hareketi Anadolu'nun her tarafında nefretle karşılanmıştır.

Anadolu'da Köylüler ve Hilal-i Ahmer

25 OCAK 1921 **İLERİ**

Karamürsel civarında ihrak ve yağma edilmiş olan 50 mütecaviz Müslüman köyünün ahalisi, dağlarda ormanlarda sürünmektedirler. Bu zavallıları iskân etmek için ahiren lazım gelenlere emirler verilmiştir. Maalesef kereste ve sair malzeme fıkdanına binaen bunlara mesken inşa etmek kabil olamamaktadır. Takriben miktarı otuz binden fazla olan bu zavallılar, çamurlar içinde soğuk altında inlemektedirler. Bunlardan Karamürsel civarında bulunan hastalar, her gün kafile kafile Karamürsel Hilal-i Ahmer hastanesine müracaat etmekte ve kendilerine burada her türlü muavenet ve tedavi icra edilmektedir. Son Yunan taarruzu üzerine Karamürsel Kaymakamıyla beraber Hilal-i Ahmer Hastahane heyetinin bir kısmı gitmiş olduğundan, burada sertabip İhsan Hilmi Bey'le Eczacı Ömer Bey, idare memuru Kenan Bey ve birkaç hastabakıcı kalmıştır. Bütün bu havali pek çok hasta ve muhtac-ı tedavi köylülerle dolu olduğundan, İznik civarında bir Hilal-i Ahmer Hastanesine pek fazla ihtiyaç vardır.

Anadolu'da Fransızca Tahsili Mecburi

25 OCAK 1921 **İLERİ**

Vilayet gazeteleri, Maarif Komiser-i cedidi Hamdullah Suphi Bey'in emri üzerine bilcümle Anadolu mekteplerinde Fransızca tahsilinin mecburi olduğu iş'ar ediliyorlar.

Gülcemal Vapuru

26 OCAK 1921 **İLERİ**

İstihsal ettiğimiz yeni malumata göre Seyr-i sefain İdaresi yarım milyon kıymetinde olan Gülcemal'i kurtarmak maksadıyla Dedeoğlu'nun borcu olduğu rivayet olunan 110 bin doların Amerika'ya gönderilmesine karar vermiştir. Mezkur meblağın Amerika'da şayan-ı itimat bir müesseseye verilerek cereyan edecek muhakemenin neticesine kadar orada hıfz edilecektir. Mahkeme aleyhte bir karar ittihaz ettiği takdirde idarenin 110 bin doları feda edilecektir. Seyr-i sefain idaresi bundan sonra hiçbir sefainin ahire icar edilmemesine karar vermiştir. Mısırlı Avni Bey'e de Gül Nihal'in icarından sarf-ı nazar edilmiştir. Müdür-i Umumi Muzaffer Bey dün muharrirlerimizden birine idarenin vaziyet-i maliyesinin ittihaz edilen tedbirler sayesinde kesb-i salâh ettiğini söylemiştir. Sarfiyat-ı fevkalade tahdidata tabi tutulmuştur.

Türkiye Rusya Münasebatı

26 OCAK 1921 **YENİ GÜN**

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretleri ile Rus Şuralar Cumhuriyeti Reisi yoldaş Lenin arasında Dağıstan istiklali münasebetiyle teati kılınan telgrafname suretleri ber-vech-i zirdir. Moskova'da Halk Komiserleri Meclis Reisi Lenin Yoldaşa;

Reis yoldaş!

Telsiz telgrafla Moskova'dan vaki olan bir tebliğ ile Sovyet Rusya'sı tarafından Dağıstan'ın istiklali tanındığına muttali olduk. Bu mesut kararın Bolşevizm dünyası ile İslam dünyası arasındaki münasebata fevkalade hüsn-ü tesir edeceğine ve bu suretle bizleri halihazır kapitalist idaresinin iktibas-ı hayat ve kuvvet eylediği Garp emperyalizmini devirmekten ibaret olan müşterek gayemize daha ziyade yaklaştıracağına şüphe etmiyorum. Bu mesut neticenin ancak sıkı sıkıya teşrik-i mesai etmemizle kabil olacağına kani olduğumdan dolayı bizi yekdiğerimize bağlayan revabıtı daha ziyade tahkim ve teşdid edecek her hadisenin mucib-i sürur ve mahzuziyetim olduğunu beyan eder ve Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin zat-ı alilerinden mülhem olarak Şarkta tesis ettiği dûr-endişane ve akilane siyasetten dolayı arz-ı teşekkürat eylerim. Şarkta ve bütün dünyada hak ve adaletin zafer-ı karibine büyük bir imanla kani olarak ihtiramatımın kabulünü rica ederim efendim.

Türkiye Büyük Millet Reisi Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya Dağıstan ahalisinin ilan-ı muhtariyeti münasebetiyle vaki olan tebligatınızı kemal-i sürur ile aldım. Rusya heyet-i mütemeddinesini teşkil eden milletler hakkında Sosyalist Federatif Sovyet Rusya'nın ittihaz ettiği politikanın tebligatınıza nazaran tarafınızdan mazhar-ı teveccüh olduğuna Rusya Şuralar Hükümeti kanaat hasıl eylemiştir. Rusya Şuralar Hükümeti arazisi dahilinde yaşayan bilcümle akvama muhtariyet i'tâ ederek her milletin bizzat mukadderatını tayin etmesi prensibine müsteniden akvam-ı mezkurenin mahalli cumhuriyetler teşkil etmeleri hususunu tervic ve teshil eylemiştir.

Sovyet Rusya ahalisinin eczayı müterekkibesinden olan milletler arasında mütekabilen mevcut hüsn-ü tefahüm ve itimada müstenit münasebat-ı uhuvvetkaranenin tesisine ancak bu prensip hadim olabilir. Bilcümle Rusya akvamını, bizleri ihata eden lâyuad (pek çok, sayısız) düşmanlara karşı mücadeleye kadir şevketli bir aile halinde tevhit ve takviye edecek ancak bu siyaset olabilir. Bu suretle büyük bir vücut teşkil ederek yalnız doğrudan doğruya düşmanlarımızın savletlerini (hücumunu) ret ile kalmıyoruz. Diğer taraftan müşterek düşmanlarımızın tertip ettikleri entrikalara karşı da nâ-kabil-i taarruz bir hal iktisap etmiş bulunuyoruz. Büyük milletler hakkında ittihaz etmiş olduğumuz tedbirlerin tarafınızdan hüsn-ü telakki edildiği ve iki memleket arasında hüsn-ü tefahüm ve emniyet-i mütekabilenin istikrarını temin edecek bir hüsn-ü kabule mazhar olduğunu görmekle bahtiyarız. Memleketlerinin istikbal ve saadeti için mukavemet-sûz bir azim ile mücadele eden Türkiye ahalisi ile hükümeti hakkındaki temenniyat-ı halisanemizin bir defa daha beyanatına müsaade etmenizi rica ederim.

Lenin

Memur Çocukları

28 OCAK 1921 **İLERİ**

Memur çocukları tahsil ücretlerini tesviye edememeleri hasebiyle Maarif ve Maliye nezaretlerinin iş'ârı üzerine mekteplerden çıkarılmışlar ve bilahare mezkur nezaretler bu kararlarından sarfınazar etmişlerdi. Bu defa memurinin ihtiyaç ve mazeretleri nazar-ı dikkate alınarak hükümetçe memurin evlatlarına ait tahsil ücretlerinin henüz tesviye edilemeyen maaşlarına mahsup edilmesi takarrür etmiştir. Maarif ve Ticaret nazırlarına bu hususta lazım gelen tebligat icra edilmiş olduğundan memur çocukları hakkında şimdiye kadar mevzu-ı bahis olan tehlike zail olmuştur.

Hükümet Ankara'yı Davetten Haberdar Etti

30 OCAK 1921 **VAKİT**

Paris Konferansı mukarreratının Bâb-i Âli'ye tebliği üzerine hükümetçe İtilâf devletleriyle cereyan edecek olan müzakerat için istihzarat icrasına başlanmıştır. Dün ve evvelki gün gelen telgraflara nazaran Londra'da içtima edecek olan konferansa gidecek murahhasların Ankara ve İstanbul hükümetlerini temsil edeceği zikredildiği için mahafil-i siyasiyede murahhasların aynı zamanda her iki hükümeti temsil edecek surette intihap olunacağı tahmin olunmaktadır. Dünkü şayiata göre hükümet ile Büyük Millet Meclisi arasında bu nokta hakkında itilâf hasıl olmuştur.

HAZIRLAYAN: **BAŞAK EMİR**

2020'nin son ayı 29. yaşını dolduran Tarih Vakfı için birtakım yenilikleri de beraberinde getirdi. Tarih Vakfı yeni yaşını yeni ürün serileri ile kutlamaya başladı. 15 Aralık'ta online olarak açtığımız dükkânımızda (www.tarihvakfi.org) t-shirt, defter, bez çanta ve kitap ayraçları gibi yeni ürünlerimizi bulabilirsiniz. Bir diğer yeniliğimiz ise Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın 4 yeni kitabı oldu. Taylan Esin'in, dünya ölçeğindeki iş bölümü ve bağımlılık ilişkileriyle savaş ihtimali arasındaki bağlantıdan yola çıkarak incelediği "Osmanlı Savaşı'nın İktisadi Aktörleri (1914-19)" başlıklı kitabı ilk baskısını yaptı. 2008 yılında Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan birinci baskısını yapan, Balkan uluslarının birbirleriyle olan ilişkilerini oldukça ayrıntılı bir şekilde görme fırsatı yakaladığımız "Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)" kitabı; 2019 yılında Tarih Vakfı Yurt Yayınlarından birinci baskısını yapan, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan medikal kontrollerle kadın bedeninin en mahrem ayrıntısına kadar incelenmesine olanak tanıyan bir tıp anlayışının nasıl geliştiğini fahişeler ve iktidar pratikleri arasındaki ilişkiler üzerinden inceleyen "Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı II. Abülhamit Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878 1922)" kitabı; ve son olarak 2018 yılının Aralık ayında Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan birinci baskısını yapan ve günümüzde ABD ve Avrupa üniversitelerinde Rusya tarihi hakkında en çok kullanılan iki ders kitabından biri olma özelliğini taşıyan "1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler" kitabı ikinci baskısıyla yeniden raflardaki yerini aldı.

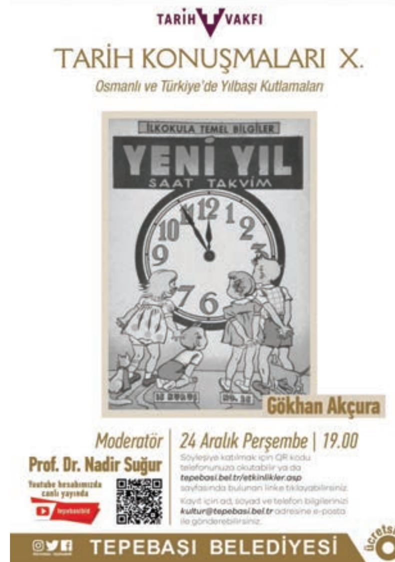
Yeni yıla az bir süre kala düşünce dünyamıza kalıcı katkılar bırakan eserlerimizden oluşan bir de kitap kampanyamızı siz okuyucularımıza sunduk. Bu kampanya kapsamında 18-31 Aralık tarihleri arasında web sitemizden yapılan kitap serileri alımlarında %50 indirim yapıldı.

Aralık ayında da Tarih Vakfı çeşitli etkinliklerle siz tarih severlerimize ulaştı. Pandemi koşullarında online olarak gerçekleştirdiğimiz etkinlik dizilerimizin ilki 1 Aralık'ta gerçekleşen Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıkan "Devrimci İran- İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi " ve

"İslam Cumhuriyeti'nde 40 Yıl- İran'da Toplum, Siyaset ve Değişim" kitaplarının da tartışılacağı "İran Çalışmaları ve Yeni Tartışmalar" paneliydi. Kitapların yayımlanmasına katkıda bulunan Friedrich Ebert Stiftung Derneği ile ortak düzenlediğimiz panelimizde Doç. Dr. Doğan Çetinkaya moderatör, "İslam Cumhuriyeti'nde 40 Yıl- İran'da Toplum, Siyaset ve Değişim" kitabını hazırlayan Dr. Öğr. Üyesi Özüm Sezin Uzun ve Doç. Dr. Hakan Güneş ise konuşmacı olarak yer aldılar.

Tarih Vakfı ile Eskişehir Tepebaşı Belediyesi ortaklığında düzenlenen ve uzaktan erişim ile devam eden Tarih Konuşmaları'nın aralık ayındaki konuğu ise Vakfımızın değerli mütevellilerinden Gökhan Akçura idi. "Osmanlı ve Türkiye'de Yılbaşı Kutlamaları" başlıklı

söyleşi Prof. Dr. Nadir Suğur moderatörlüğünde 24 Aralık'ta gerçekleşti.

Dr. Dinçer Demirkent'in koordinatörlüğünde, 2020 Güz – 2021 Bahar döneminde "1921 Anayasası'nın 100. Yılı" temasıyla Vangelis Kechriotis Anısına Perşembe Konuşmalarımız aralık ayında da devam etti. Bu serinin üçüncü sunumunda "Birinci Meclisten Bir Portre: Ali Şükrü Bey" başlığıyla Prof. Dr. Ahmet Demirel, dördüncü sunumunda da "Cumhuriyet İnkılabını Önceleyen Kadın İnkılabı (1908-1923): Dönemselliği, Toplumsal Dinamiği Üzerine Görüşler, Değiniler" başlığıyla Yaprak Zihnioğlu konuğumuz oldu.

Devam eden bir diğer online etkinlik serimiz Tarih Vakfı Ankara tarafından düzenlenen Ankara Tartışmaları idi. Bahadır Nurol'un "Otoriter Popülizm Çağı" başlıklı sunumu 11 Aralık'ta, Funda Şenol Cantek'in "İdeal Zevceden Adını Arayan Kadına: Yakın Tarihimizde Kadın Dergileri" başlıklı sunumu ise 25 Aralık'ta gerçekleşti.

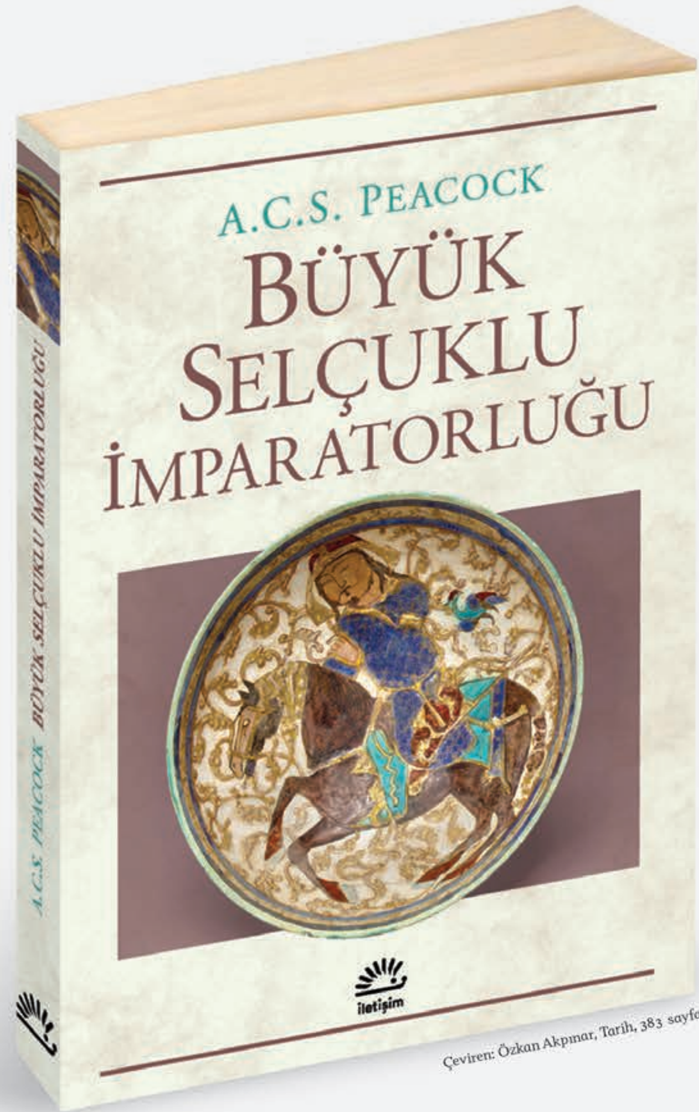

Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın bu kitaplarını web sitemizden (www.tarihvakfi.org.tr) sipariş edebilirsiniz. Ayrıca, Tarih Dostumuz olarak da tüm yayınlarımızdan %50 indirim kazanabilirsiniz. (https://www.tarihvakfi.org.tr/tarih-dostu)

Yeni yılda da Vakfımızın dostu olun, tarihimizin dostu olun!
Tarihimize ve geleceğimize beraber renk verelim.

iletişim

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kapsamlı bir analizi

Çeviren: Özkan Akpınar, Tarih, 383 sayfa

A.C.S. Peacock, bu kapsamlı kitabında Ortadoğu ve Orta Asya'da, 11. ve 12. yüzyıllarda hüküm süren Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun demografik yapısını, veraset sistemini, Selçukluların yalnızca İslâm'la değil, diğer dinlerle de olan ilişkisini ve tebaasındaki gayrimüslimlere yaklaşımını, izlediği toplumsal ve politik yolu ve benimsediği bozkır geleneğini ortaya koyuyor.

Karagöz'ün Çingeneliği

AHMET AKŞİT

KARAGÖZ'ÜN ÇİNGENELİĞİ İLK KEZ KÖR HASANZÂDE'NIN ANLATIMIYLA EVLİYA ÇELEBİ'NİN *SEYAHATNÂMESİ*'NDE YER ALIYOR. ANCAK MUHTEMELEN HAYÂLÎLER DAHA EVVELDEN BERİ KARAGÖZ'Ü ÇİNGENE OLARAK TASVİR EDİP PERDEYE ÇIKARIYORLARDI. BU TUTUM BAZI DEĞİŞİKLİKLER GEÇİREREK 19. YÜZYIL SONUNDA FELIX VON LUSCHAN'A VE GEORG JACOB'A KADAR GELMİŞ OLMALIDIR.

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında Karagöz araştırmalarını akademik bir disipline dahil eden isimlerden Georg Jacob, Karagöz'ün Çingene olduğu yolunda bir görüş ortaya atar. Jacob'un kaynaklarından biri Anadolu'da araştırmalar yapan antropolog ve doktor Felix von Luschan'dır. Luschan 1884'te Fethiye'de seyrettiği gölge oyununda Karagöz'ün Çingene selamıyla, "Zombornos keros" diye sahneye çıktığını yazar. Luschan oyunu kaydetmiş. İlgili bölüm şöyle:

Georg Jacob (1862-1937)

K: Zombornos keros, Hacivat.
H: Zombornos keros ne demek?
K: Çingenece selam, Hacivat.
H: Karagöz, bırak şu Çingeneliği.
K: Beli, düdüğüm, bırakayım da sen kapasın.[1]

Georg Jacob Luschan'dan aldığı bu bilgi ve oyunlarda Karagöz'ün Çingenelerin yaptığı kabul edilen bazı işleri yapması (demircilik ve süpürge bağlama); Evliya Çelebi'nin Karagöz için "kıbtî âdemi" (bkz. aşağıda) demesi ve de Karagöz'ün Çingene atalarına itimat etmesi[2] ile başrolün Çingene olmasının pek güzel bir şekilde birbirine uyduğunu yazar.[3] Gölge oyunu konusunda en çok başvurulan *Karagöz* kitabını hazırlayan Ritter de bu görüşlere şöyle bir katkıda bulunur:

> Karagözcüler, kendi aralarında bir nevi meslek dili ile konuşurlar. Bu dilde Çingeneceden gelme unsurlar hâkim bir vaziyettedir... Karagöz'ün, karakter bakımından, küçük burjuvaziye mensûp bir Türkü temsil etmesine rağmen, Çingene olarak gösterilmesi de hayâl oyunu ile... Çingene kavim arasında bir rabıta mevcût olduğuna delâlet eder.[4]

Görüldüğü gibi Ritter Karagöz'de kullanılan dile bakarak bir yargıda bulunmakta ve aslında küçük burjuva Türk Karagöz'ün Çingene olarak gösterilmesine makul bir sebep aramaktadır. Jacob ise daha çok Karagöz'ün oyunlarda kendini nasıl dışa vurduğuna, daha doğrusu hayâlîlerin onu nasıl temsil ettiklerine bakarak Karagöz'ün Çingene olduğunu düşünmektedir.[5]

EVLİYA ÇELEBİ'DE KARAGÖZ

Tartışmanın başlangıç noktası olan Evliya Çelebi'nin yazdıklarına bakalım. Çelebi "esnâf-ı hoş-sohbet nedîmân-ı mukallidân" başlığı altında Hacivat ve Karagöz'ü anlatıyor.

Hacivat "Âl-i Selçukyân zamânında Yorukça Halîl ismiyle müsemmâ peyk-i Resûllâh"[6] imiş. Efeli oğullarına mensup olan Halil yanında zağar köpeği Bursa Mekke arasında gidip gelirmiş. Son seferinde Araplar tarafından tuzağa düşürülüp öldürülüyor fakat Halil'in sadık köpeği Araplar'ın yanından ayrılmayıp, kafile Şam'a geldiğinde bunlara havlayıp, hırlıyor. Hacivat'ın yokluğunda Şam halkı durumdan şüpheleniyor, Arapları tutup hâkime çıkarıyor. Kaldıkları oda aranınca Hacivat'ın kanlı esvapları ve eşyaları bulunuyor. Sonuçta Hacivat'ı öldüren Araplar Şam'da Sinaniye Çarşısı'nda[7] asılıyor.

Evliya Çelebi Karagöz'ü de şöyle anlatıyor:

> Karagöz İslâmbol tekvurı Koştanti sa'îsi idi. Edirne kurbında Kırk Kilise'den bir mîr-i kelâm [zarif laf eden] ayyâr-ı cihân[8] kıbtî âdemi idi sûf yüzli Karagöz Bâli Çelebi dirlerdi. Tekvur Koştanti bu Karagöz'i yılda bir kerre 'Alâüddîn Selçûk'a gönderdikde Hacîvâd ile Karagöz'ün birbirleriyle mübâhese ve mücâdelelerini ol zamânun pehlevânları hayâl-ı zılla taklîd ile oynadurlar idi ...[9]

İçinde Bizans İmparator Konstantin[10] ve Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın[11] da adlarının geçtiği bu hikâyeleri Evliya Çelebi Sultan IV. Murad'ın (hük.1623-40) sarayında haftada iki gece zıll-ı hayâl oynatan Kör Hasanzâde Muhammed Çelebi'den dinlemiş.[12] Kör Hasanzâde Sultan I. Ahmed'in (hük. 1603-1617) huzurunda oynamış ve onun hatt-ı şerifi ile mukallidlere, nedimlere, kıssahanlara ser-çeşme (pir) olmuş. Muhammed Çelebi'nin dedesi de Kör Hasan Yıldırım Bayezid'in musahibi imiş. Kör Hasanzâde Muhammed Çelebi atası Kör Hasan ile Yıldırım Bayezid arasında geçen ilginç bir hikâye daha anlatır (bkz. Kutu).

Burada anlatılanların tarihsel doğruluğundan çok anlatılanların ne gibi işlevi olduğuna bakmak, Evliya Çelebi zamanında hayâl esnafının ve saray Karagözcüsü Kör Hasanzâde'nin ne tür sorunlarla yüz yüze olduğu konusunda bazı ipuçları verebilir düşüncesindeyim.[13] Hasanzâde öncelikle atası Kör Hasan'ı Yıldırım Bayezid sarayına yerleştirmekle Osmanlı sarayında nesillerdir mukallid/Karagözcü pozisyonunu işgal eden bir aileden geldiğini, dolayısıyla yerinden edilmesinin kolay olmadığını ima ediyor. Yıldırım Bayezid ile Kör Hasan ve ulema arasındaki hikâye de bu görüşü destekler niteliktedir. Kör Hasan o kadar zeki

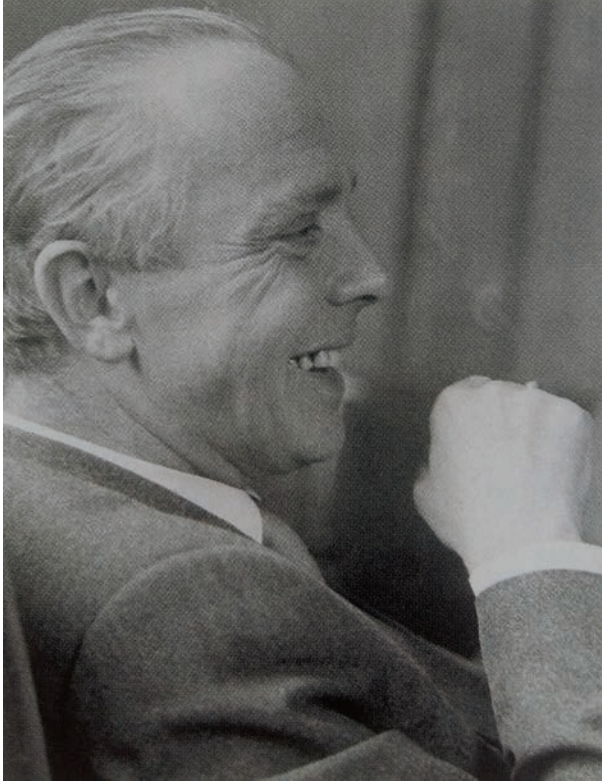

Felix von Luschan'ın 1880'lerde satın aldığı Karagöz tasviri. Işkırlağın üstünde bulunan küçük maşa, ızgara ve kürek demir işi yaptığını yani Çingene olduğunu anlatmak için. *Yıktın Perdeyi Eyledin Viran/ Yapı Kredi Karagöz Koleksiyonu*, İstanbul 2004, s. 90

Bir kere Yıldırım Hân cümle 'ulemâya gazab idüp cümlesinin bir dama doldurup âteşe yakmak ister üç gün üç gice niçe bin âdem recâ ider recâları kabûl olmayup 'ulemâ yakmağa dağlar gibi odun yığılmada âhır-ı mezkûr Kör Hasan tebdil-i câme [elbise değiştirerek] bir gûrûna kıyafetli bir metropolîd kıyâfetli bir papas olup Yıldırım Hân huzûrına varup görüldükde Yıldırım Hân gülmekden bî-tâb olup "nedir bu kiyafet kâfir" der. Kör Hasan eydür "zâhir pâdişâhım Kâfiristan'a gitsem gerek bu kıyâfetle gitmeği ma'kul görüp tebdîl-i kıyâfet itdim" der. "Yakında gidersin" der "Pâdişâhım İslâmbol Tekvurı'na giderim" der. "Yâ nişlersin mel'ûn" der "Pâdişâhım işiddim ki sekiz yüz mü'ellif ve musannif [kitap yazan] ve dörd mezheb Şeyhü'l-islâmlarından Bursa Monlâsına ve yetmiş fetvâya kâdir 'ulemâları cümle âteşe yakarmışsın el-cevab "Allâhü a'lem olur olmaz" dimeğe kâdir bir 'ulemâ kalmadıktan sonra "elbette millet-i Mesihhiye papaslarının bâtıl-ı şeri'atlarına muhtâc olmamız mukarrerdir elbette kırk elli papas taleb itmeğe bir kulunı gönderirsiz bâri hâkiri bu kıyâfetle tekvûr-ı bî-nûra gönderin Bursa şehrin keşişler ile doldurup Keşiş Dağımızda yine kel-evvel karâr itsinler" didikde Kör Hasan'ın bu gûne [tür] ilzâmından [cevap veremez hale getirmesinden] {Yıldırım Hân} mülzem [susmuş] olup "Yâ Hasan ecdâd-ı i'zâmım [ulu ecdadımın] rûhiçün cümlesi bu günki gün âteş-i semendere [ateşte yaşar bir masal hayvanı] yakardım ammâ senin hatırınçün cümlesin 'afv itdim" didikde Kör Hasan parmak getürüp huzûr-ı Yıldırım'da tecd'id-i îmân getürüp "Pâdişâhım varayım cümle kâdıları da müselmân ideyim bir dahı zulm itmeyüp ferâgat ideler zulm iderlerse kellelerin taş dibekde gideler" diyü Yıldırım Hân'dan afv-ı 'ulemâ içün yarlıg-ı beliğ [açık buyrultu] alup mahpûshâneye gelüp Sicin kapusın kal' idüp "Müjde ey 'ulemâ pâdişâhım bencileyin 'âsî ve 'âciz ve mezmûm [ayıplanan, beğenilmeyen] mukallid kulının recâsıyla sizleri 'afv eyledi" diyü haber virince cümle 'ulemâ Sicin içinde kırk kerre secd-i şükr idüp "Ey nedîm Hasan, Cenâb-i 'izzet seni sa'adet-dâreynde [dünya ve ahiret] mesrûr [u] şâdân [memnun ve sevinçli] eyleye. Zirâ sen dünyâda mahzûn kalbleri dil-şâd [sevinmiş], virân gönülleri âbâd [şen] itmedesin. Rabbü'l-'ibâd [Allah'ın kulları, insanlar] ilâ inkırâzi'd-devrân sana inkırâz-ı nesl itmeye [neslini tüketmesin] cümle zürriyetün gelecek pâdişâhlara nedîm-i hâss-ı mu'azzez olalar" diyü cümle dua idüp mahbûshâneden çıkup Yıldırım huzûrında ser-ber-zemîn idüp giderler..."

* *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, YKY, cilt I, s. 310 [v. 210b 20 – v. 211a 05]

ve Sultan'ın üzerindeki etkisi o kadar büyük ki onun sözüyle yakılacak olan ulema affediliyor, kendisi de cümle ulemanın hayır duasını alıyor. Zıllı-ı hayâl ise o kadar eski ve hükümdarlar katında o derece kabul görmüş ki Hacivat, Selçuklu Sultanı Alaeddin'in, Karagöz de Bizans İmparatoru Konstantin'in himayesinde. İki hükümdar, Karagöz ve Hacivat'ın senede bir Bursa'da buluşup, söyleşmesi ve izleyen hayâl ustalarının onların tasvirlerini kesip oynatması konusunda anlaşmışlar. Hacivat Efeli oğullarından bir yörük, Karagöz ise Kırk Kilise'den bir Kıbti. Anlatı öyle kurulmuş ki kimse Karagözcülere kolay kolay dokunamasın ve müstehcenlik gibi ulemayı rahatsız

Sabri Esat Siyavuşgil (1907-1968)

eden, ama hayalcilerin vazgeçemeyeceği meseleler için de bir özür barındırsın. Bu özür, günah keçisi, Karagöz'ün kendisidir. Bazı kusurları var ama sonuçta o bir Kıbti. Öte yandan Karagöz imparatorun seyisi, Bizans sarayında kabul görmüş birisi. Kırk Kiliseli olması ise 17. yüzyılda o bölgede yoğun Çingene yerleşimi olmasıyla alakalı olsa gerek.[14] Hacivat'ı öldürüp soyan Arapların Sinaniye Çarşısı'nda asılmaları da hayâl oyuncuları ile uğraşanlara verilmiş bir gözdağı gibi duruyor.

Karagöz'ün Çingeneliği ilk kez Kör Hasanzâde'nin anlatımıyla Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde yer alıyor. Ancak muhtemelen hayâlîler daha evvelden beri Karagöz'ü Çingene olarak tasvir edip, perdeye çıkarıyorlardı. Bu tutum bazı değişiklikler geçirerek 19. yüzyıl sonunda Felix von Luschan'a ve Georg Jacob'a kadar gelmiş olmalıdır.

Nazif'in Ritter'e verdiği oyunlarda, Karagöz'ün kendisi, Hacivat ve diğer tipler onun Çingeneliğini sıkça konu eder. *Kâr-ı kadîm* oyunlardan "Salıncak"ın muhâveresinde Hacivat ve Karagöz'ün ağzından söylenenlerin Kör Hasanzâde'nin verdiği bilgilerden oldukça farklı olduğunu görüyoruz:

H: Sezâdır fahr edersem meclis-i irfâna geldim ben
Ezelden lû'be-bâzım tâ ebed efsâne geldim ben
Burûsa şehridir aslım Hacı Evhad denir nâmım
Safâ meddâhıdır tam'ım zehî bir dâne geldim ben
.....
K: Sulukule'de mevludum düşüp meydâna geldim ben
Yonulmamış odun gibi tuhaf bir dâne geldim ben
Sorarsan hâl ü şânımdan sual et var Selamsız'dan
Temürcü Karagöz nâmında bir Çingâne geldim ben.[15]

Hacivat yine Bursalı, bildiğimiz kimliğine daha yakın. Yörük Halil'den veya Efeli oğullarından söz edilmiyor. Karagöz'ün Çingeneliği devam ediyor ancak Kırk Kilise'den İstanbul'a gelmiş. Sulukule'de doğmuş, artık seyislik yapmıyor, Selamsız'da demircilikle uğraşıyor. Bu dörtlüklerde sultanların, imparatorların adı geçmiyor. Hasanzâde'nin aksine bir saray Karagözcüsünün değil de serbest çalışan bir hayâl ustasının ağzından dökülmüş gibiler. Varmak istediğim nokta şu: Hasanzâde'nin verdiği bilgilere bakarak Karagöz gibi bir şahsın gerçekten var olup olmadığı ya da Çingene olduğu gibi sonuçlara varmak, yukarıdaki dörtlüklerde verilen bilgilere bakıp bazı sonuçlara varmaktan farklı olmayacaktır. Jacob'un da oyunlarda Karagöz'ün nasıl temsil edildiği ve Evliya Çelebi'nin yazdıkları arasında benzerlikler bularak karar vermesi yanıltıcıdır.[16]

SABRİ ESAT SİYAVUŞGİL

Oyunlarda Karagöz'ün neden Çingene kabul edildiği gibi ilginç bir konuya Osmanlı münevverleri Teodor Kasap veya Ahmed Mithad Efendi girmezler. Cumhuriyet döneminde de Karagöz üzerine çalışan Enver Behnan Şapolyo,[17] Nurullah Tilgen[18] yukarıda yer verdiğim Evliya Çelebi'nin Kör Hasanzade'den aktardığı bölümleri Çingenelik kısımlarını dışarıda bırakarak aktarırlar. 20. Yüzyılın ilk yarısında milli kimlik inşasının henüz başlarında sayılacak bir aşamada Siyavuşgil, Jacob ve Ritter'in Karagöz'ü Çingenelikle ilişkilendirmesine şiddetle karşı çıkar, öyle ki argümanları arasında yukarıda vurguladığım önemli farkın üzerinde yeterince durmaz.[19]

Siyavuşgil'den epeyce sonra Tahir Alangu, Karagöz'ün hangi yoldan Türkiye'ye girdiği meselesini ele alırken Çingenelerin rolüne değinir.[20] Daha sonra Metin And, oyunlarda Çingeneliğe ait bazı unsurların görülmesinin Çingenelerin gölge oyununun taşıyıcısı oldukları anlamına gelmediğini belirterek Alangu'yu eleştirir.[21]

Siyavuşgil döneminin de etkisiyle Karagöz'ün Çingeneliğinin sahte olduğunu belirtir ve onun Türk olduğunu ispatlama çabasına girer:

> Evvelâ çehresinde ve kıyafetinde Çingenelikten eser görülmez. Karagöz'ün ablak yüzü, iri gözleri, küt burnu ve top sakalı, Türk halk tipinin oldukça muvaffak bir karikatürüdür... kıyafeti de çehresi

gibi Türktür. Zaten başka türlü olmasına mantıken imkân olamazdı. Halk ruhunun yarattığı bir perdede yine halk ruhuna tercüman olan bu halk kahramanı, halktan olmak ve halk gibi giyinmek mecburiyetinde idi.

Siyavuşgil bu görüşünü desteklemek için Yunan araştırmacı Caïmi'ye dayanarak Karagiozis'in Yunanistan'da popülerleşmesini tahlil eder:

Bu mecburiyeti Karagöz'ün Yunanistan'da nasıl Yunanlaştırıldığını görmekle daha iyi idrak etmiş oluyoruz. Yunan hayâlîlerin Karagöz'ü, çehre, karakter ve kıyafet itibariyle tam bir Atinalı halk tipidir.[22]

Siyavuşgil Yunan Karagöz'ü konusunda haklı olabilir, zira Karagiozis Yunanistan'da ulus atmosferiyle uzlaşabilmiş, Osmanlı'dan göçmüş bile olsa Yunanlaşmıştır. Buradan ortalama Yunan ya da Atinalı erkeğin fiziksel olarak Karagiozis'e benzediğini düşündüğüm sonucu çıkmasın. Ancak konuyla ilgili araştırmacıların önemli kısmının benimsediği yargı şudur: Kocaman kamburu, 5-6 parçalı uzun kolu, dizlerine kadar yırtık pantolonu ile Karagiozis karikatürü, Yunanistan'da yaşayan insanların önemli kısmı için kolayca benimseyebildikleri ve özdeşleşebildikleri "milli" bir figür haline gelmiştir.

Buna karşılık Karagöz imparatorluk atmosferinde gelişmiş bir eğlencedir. Siyavuşgil'in Kastamonulu Latifi'nin üç asır evvelki sözüne dayanarak vurguladığı gibi İstanbul "'yetmiş iki milletin temekkün [yerleşme] ve tevattun [tavattun: yurt tutma] ettiği'[23] acayip bir beldedir. Muhtelif ırk ve dinlere mensup zümreler, bu mozaik şehrin, hudutları devlet tarafından tesbit edilen ayrı semt ve mahallelerine yerleşmiş, kendi âlemlerinde yaşamaktadırlar."[24] Karagöz Siyavuşgil'in de gayet güzel tarif ettiği gibi büyük bir limana sahip bir imparatorluk başkentinin, çeşitli dillerin, dinlerin, âdetlerin bir arada bulunduğu bir ortamın ürünüdür. 19. yüzyılda tiyatro ve sinemanın gitgide daha çok seyirci tutması, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi akımların etkisinin artması ve Cumhuriyet döneminde her şeyi olduğu gibi Karagöz'ü de Türkleştirme çabaları, Karagiozis'in Yunanistan'daki macerasının aksine, onun popülerliğini yitirmesine yol açmıştır.

Izgara satan bir başka Karagöz tasviri. *Yıktın Perdeyi Eyledin Viran/ Yapı Kredi Karagöz Koleksiyonu*, İstanbul 2004, s. 16

Osmanlı'da uzun bir geçmişi olan Karagöz'ün Türklüğüne vurgu yaparak diriltme çabasının boş bir iş olduğunu en iyi bilenlerden birisi Siyavuşgil olsa gerek. 1941 yılında Ziya Gökalp'in yolunda yürüyen İ.H. Baltacıoğlu'nun girişimiyle, içinde yeni tarzda oyunların toplandığı *Karagöz* kitabına Siyavuşgil bir giriş yazar.[25] Kitapta yer alan Baltacıoğlu, Hayâli Küçük Ali ve Rahmi Balaban'a ait oyunlar adeta rejim propagandası gibidir. Bu oyunlar ve Baltacıoğlu'nun Karagöz'ü diriltme teşebbüsü Gökalp'in üzerinde epeyce kafa yorduğu Türk milli harsına gömülü Karagöz, ortaoyunu meddah gibi milli kültürel öğeleri canlandırmak fikrinin hayata geçirilmiş halidir.[26] Siyavuşgil başka çalışmalarında[27] Gökalp'in görüşlerine yaklaşsa bile *Karagöz* kitabındaki makalesindeki tutumu kitabın geneli ile tezat teşkil eder. Örneğin Karagöz'ü canlandırma konusunda adı geçen giriş yazısında şöyle yazar: "Geçen ramazanda Şehzadebaşı'nda hiçbir Karagöz ilânının görülmediğine bakılırsa, bu sanatın artık tamamen öldüğüne hükmetmek gerekecek."[28]

Siyavuşgil, Türk Karagöz'ün neden Çingene olarak algılandığı sorusuna da cevap arar:

...şahsiyetinin esaslı vasıflarını Türk ve hasseten İstanbul halk kütlesinde gördüğümüz Karagöz'ün Çingene hey'etinde perdeye çıkarılması da, onun haddi zatında birer tariz ve tenkit gizleyen patavatsızlıklarını peşinen terbiye maksadıyla olsa gerektir. Hakikaten, Karagöz'ün bu sahte Çingene hüviyeti, onu birçok belalardan korumuş ve bu suretle halk hicvinin asırlarca İmparatorluğun payitahtında barınabilmesini temin etmiştir.[29]

Başka kelimelerle söylersek Siyavuşgil'e göre hayâlîler "saray, ocak, medrese mihveri"[30] tarafından gelecek belalardan korunmak için Çingene (Karagöz) kılığına girip öyle hiciv yapıyorlar. Çünkü bir Çingene'nin ağzından çıkan eleştiriler komik olacaktır fakat ciddiye alınmayacaktır. Dolayısıyla tatbikata da uğramayacaktır.

Osmanlı hükümetlerine hayâl perdesinden yani Karagöz'ün ağzından yöneltilen eleştiriler daima hoş karşılanmış mıdır? II. Mahmud döneminde, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ertesinde, Charles

MacFarlane'nin[31] daha sonraları 19. yüzyıl ortalarında Wanda'nın[32] ve 1880'lerde Halep, Şam, İskenderiye, Beyrut ve İzmir'de bulunan Luschan'ın[33] yazdıklarının ortaya koyduğu gibi bu soruya her zaman evet demek mümkün değildir. Siyasi taşlama söz konusu olduğunda, hayâl perdesini korumada sadece Karagöz'ün Çingeneliğinin değil, imparatorluk içindeki güç dengesinin de etkili olduğu kanısındayım ancak bu konu başka bir yazıya kalsın.

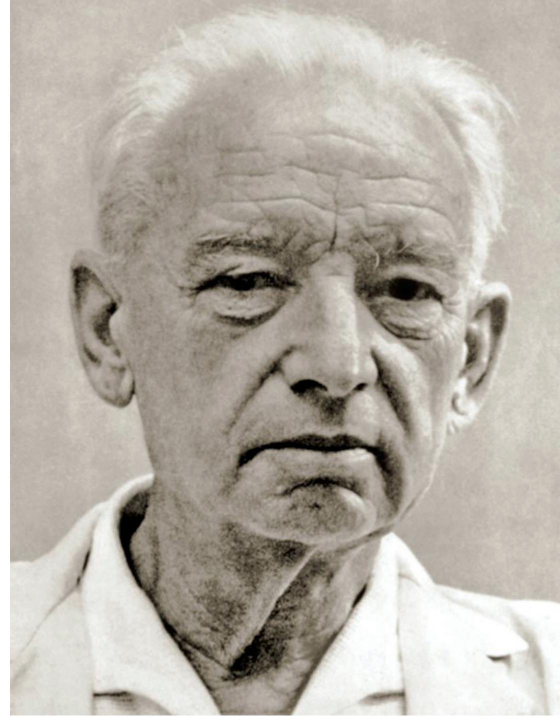
Siyavuşgil'in akıl yürütme tarzının, yani Karagöz'ün Çingene kabul edilmesinden dolayı ciddiye alınmamasının, esas olarak mahalle kahvesinde ya da bir konakta hayâl oynanırken işlendiğini düşünüyorum. Hayâlî seyirciyi güldürmek, eğlendirmek zorundadır. Bunun için cinselliği, mahalledeki muhafazakârlığı, karı-koca ilişkilerini, Müslim veya gayrimüslimler için önemli olması gereken namus gibi kavramları, mahallenin imamının okuduğu duayı, ölümü, doğumu, evliliği, perdeye gelen farklı fiziksel özellikteki tipleri, taşralıların yerel lehçelerle konuşmalarını, yiğitlik gibi şeyleri alaya alacak, seyredenler gülecek ama sözünün kıymeti olmadığı için ciddi bir sorun çıkmayacak, kendisiyle alay edilecek ve aynı zamanda kendi kendisiyle alay edecek[34] bir tipe yani Karagöz'e ihtiyaç duyulur. Bu tip hayâl perdesi geleneği içinde nasıl olduğunu bilmediğimiz bir şekilde ortaya çıkmış olmalı. Karagöz'ün toplumun kıyısındaki bir gruba, Çingene/Kıbti, ait olması mizahın alanını genişletecek hayâl ustasının işini kolaylaştıracaktır.

Konuya hayâlci tarafından bakalım. Kahvede 40-50 kişiye Karagöz oynarken komiklik yapmak için her biri Osmanlı'daki farklı etnik ve dinsel grupların temsilcileri olan tiplerden birine gereğinden fazla yüklense seyirciden tepki alabilir, kavga çıkabilir. Sonuçta ustanın zarara uğrayacağı, kahveciyle ilişkisinin bozulabileceği veya "kontrol edilebilir" bir eğlence ortamı sağlayamamış olmasından dolayı gösteri kesintiye uğrayabilecektir. Bu tipin "kullanışlı", yukarıda saydığım riskler açısından "uygun" bir gruba ait olması gerektiği açıktır. Siyavuşgil de bir başka yazısında bu noktaya yaklaşır ancak saray, ocak, medrese tahakkümü onun için daha önemlidir:

> "[Karagöz] daima Çelebi'nin istihkarına, Tiryaki'nin hiddetine, Beberuhi'nin muzipliklerine ve nihayet Tuzsuz'un tehditlerine mâruz kalır. Mahalleye dışarıdan gelenler bile onu hiçe saymakta tereddüt etmezler... Bu işaretler halk tabakasının mümessili olan Karagöz'e neden Çingeneliğin münasip görüldüğünü açıkça izah eder. Bu tevcih, hem saray, ocak ve medrese tahakkümü altında kalan halka nasıl bir kıymet verildiğini gösterir, hem de arada sırada dili sürçüp bu üçüzlü nizamı hicv eden Karagözcüyü görünmez kaza ve belalardan korur. Öyle ya, kim bir Çingene'nin sözüne aldırış ederki!"[35]

GÖLGE OYUNU MÜSTEHCENLİĞİ ÇİNGENE'YE TAŞITIR

Hayâlîlerin neden Karagöz gibi bir tipe ihtiyaç duyduklarına değindikten sonra oyunlarda bu duruma dair bir kaç örnek görelim. Nazif-Ritter kayıtlarından günümüze gelen oyunlardan "Yazıcı"da[36] Bol Rükke (Çingene) yazıcı Karagöz'e mektup yazdırmaktadır. Söyledikleri müstehcen olmaları bir yana, bazı ifadeleri sözlüksüz anlaşılmaz. Kullandığı kelimelerin önemli kısmı Çingenece ve argodur. Yazdırdığı mektubun büyük kısmını komik ve müstehcen bir dille obadaki cinsel hayatın dedikodusu kaplar. Oba Çingenelerinden olduğu anlaşılan Rükke'nin kendine has bir lehçesi vardır.

Hellmut Ritter (1892-1971)

Oyunlarda diğer tipler böyle bir dil kullanmaz. Geleneğin Çingene kabul ettiği Karagöz de lehçesi ve kelime hazinesiyle düpe düz İstanbul Türkçesi konuşur. Yer yer küfürlü, uçkuraltı ifadeleri olsa da bunlar Bol Rükke'nin konuşmalarına kıyasla daha bir terbiye edilmişlerdir. Ancak hayâl oyununun daha önceki yıllarda çok daha müstehcen olduğu Nazif Efendi tarafından vurgulanan bir husustur.[37] Nazif-Ritter oyunlarında artık yeri olmayan eski falluslu, göğüsleri açıkta zenne ya da hermafrodit tasvirlerine bakınca oyunların ne yönde bir değişim/temizlik geçirdiği tahmin edilebilir. Evliya Çelebi'nin Kör Hasanzâde'den aktararak anlattığı "Hamam" oyununda Gazi Boşnak'ın Karagöz'ü kirinden uryan bağlayıp çıkarması,[38] Gerard de Nerval 1843'te İstanbul'da seyrettiği bir oyunda kadınların Karagöz'ün penisini kazık zannedip ip atıp çamaşır asmaları, başkalarının hayvanlarını bağlamaları...vs gibi.[39]

Bol Rükke'nin gördüğü işleve benzer şekilde bu sahnelerde müstehcenliğin taşıyıcısı Çingene kabul edilen Karagöz'dür. Yapılan "ıslahat"a rağmen eldeki oyunlardan iki bölüm fikir verecektir. İlk oyun "Büyük Evlenme"den, Karagöz yeni evlenmiştir. Daha ilk gece karısı doğurur, Karagöz yeni doğan Çocuk'la konuşmaya başlar:

Ç: O senin başındaki?
K: Işkırlak.
Ç: Onun altındaki?

K: Kafam.
Ç: Altındaki?
K: Kaşım, gözüm, burnum.
Ç: Alt yanındaki?
K: Ağzım.
Ç: Baba, ağzına sıçayım!
K: Ben de senin suratına sıçayım.
Ç: Baba, senin karnında ne var?
K: İşkembe bumbar.
Ç: İşkembenin içinde ne var?
K: Bok var.
Ç: Sen o boku ne zaman yedin?
K: Anneni aldığım vakit yedim.
Ç: Baba, sana bir şey söyleyeceğim.
K: Nedir söyleyeceğin?
Ç: Baba bana bir göt versen e!
K: Sen de bana versen e! ...[40]

Bir başka örnek, "Tahir ile Zühre"nin muhaveresinden:

"Hacivat: Senin aklın nerende?
Karagöz: Benim aklım götümde.
H: Hiç göte akıl konur mu?
K: Benim aklım Çingene aklı olduğundan soğuğa dayanamaz da götüme sokarım.
H: Bir def-i hacet iktizâ ederse ne yaparsın?
K: Def'i hacet nedir?
H: Kenefte aptes bozmaz mısın?
K: Bozarım.
H: Aptes bozarken aklını ne yaparsın?
K: Aptes bozarken aklımı götümden çıkarırım, aptes bozduktan sonra yine götüme sokarım.
H: O öyle ne olur?
K: Gire çıka boktan bir akıl olur...[41]

Bu oyunlar günümüze kadar geldiğine göre seyircinin yüzyıllarca bu diyaloglara güldüğünü farz edebiliriz. Zıll-ı hayâl geleneği bu diyalogları taşıtabileceği, hakarete uğrayacak, kendine hakaret edecek bir tip geliştirmesi gerekiyordu. Bu da Çingene Karagöz tipinin yukarıda örneklerini verdiğim mizahın ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesiyle olabilirdi.

KARAGÖZ'ÜN DİLİ

Çingenelerin geleneksel olarak eğlence dünyasında farklı işler yani şarkıcılık, çalgıcılık, ayıcılık, şişebazlık vs. yaptıklarına dair kartlar, hatırat ve bunları konu edinen edebi eserler vardır, ancak hayâl oynattıklarına dair bir iz yoktur. Ritter'in sorusuna dönelim; Hayâliler neden meslek dili olarak Çingeneceyi tercih ettiler? Kör Hasanzâde'ye ve gelenekteki diğer ustalara inansak, Karagöz'ün Kırk Kilise ya da Sulukule'den bir Kıbtî olduğunu kabul etsek bile bu olgu tek başına yüzyıllar içinde oluşmuş gölge oyunu diline Ritter'in de söz ettiği Çingenece kelimeleri sokmaya yetmez. Ancak bu kelimelerin "hayâl oyunu ile Çingene kavim arasında bir rabıta mevcût olduğuna delâlet" etmesi de şart değildir. Kaynaklar eğlence sektöründeki diğer birçok dalda olduğu gibi gölge oyununda da Çingenelerin varlığını doğrulasaydı bu görüş daha kabul edilebilir olurdu. Bence bu sorunun açık bir cevabı var: Ritter'in Çingenece olarak yorumladığı hayâlilerin kullandığı, meslek dilidir ve içinde Çingenece de bulunan bir tür argo, kaba bir Türkçedir. Felix von Luschan'ın gözlemi de bu yöndedir: "Ben tümüyle tesadüfi bir şekilde 1884'te Fethiye'de Karagöz izledim ve sonra asıl olarak yalnızca dilden dolayı ve bir çeşit nahoş, kaba-Türkçe öğrenmek için haftalarca nadiren bir gösteri kaçırdım."[42]

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde 17. yüzyılın ortasında Osmanlı eğlence dünyasını şöyle anlatır:

> İslambol'un dörd mevleviyet yerinde ne kadar hânende ve sâzende ve mutribân-ı rakkâsân pişekâr, dâ'irezân [tef çalan] ve mukallidân-ı mudhık [komiklik yapan taklitçiler] ve kaşmirân [Kaşmir Çingeneleri] var ise ve ne kadar veled-i zinâ zengâr [koyu derili] ve nebtîz [yerden bitme] rend-i cihân feleğe kemend atmış şehr oğlanları...[43]

Seyahatnâme'de iki bölüm sonra yer alan kol oyuncuları ve üç bölüm sonra yer alan hayâl-ı zıll esnafının da bu dünyaya dâhil olduğunu düşünebiliriz. Sayılan bütün grupları aynı şekilde tasnif etmek mümkün değildir. Çünkü Çelebi, Çingeneler, Rumlar, Ermeniler, bazı Yahudiler, şehir oğlanları, şehir gulâmları için genellikle "veled-i zinâ", "haramzâde"," şâkî", "bî-dîn mashara", "nebtîz" gibi tabirler kullanırken, 'Akîde kolu serkârı Eyyûb için "şâ'ir ve kâtib ve 'ârif ve zarîf" gibi tabirler kullanır. Çelebi kolu da her fende üstad-ı kamil 200 neferlik bir gruptur. Ancak sonuçta "kibar"ların azınlıkta olduğu, "feleğe kemend atmış" şehir delikanlılarının çoğunluğu oluşturduğu bir Osmanlı eğlence dünyası Çelebi'nin yazdıklarından ortaya çıkıyor.

Bu dünyada en örgütlü en kalabalık grup Çingeneler gibi gözüküyor. Kol oyunlarında Çelebi'nin saydığı on iki kol esnâf-ı bâzbâzândan ilk iki kolun hepsi, dördüncü ve beşinci kollar ise kısmen, Çingenelerden oluşmaktadır, Yahudi kolları gibi listenin sonunda gelmiyorlar. Listenin sonunda da olsalar kol oyunlarındaki ikinci ağırlıklı grup olarak Yahudiler beliriyor. Yahudiler de İspanyolcadan ortaoyununa taşıdıkları jargonla kendilerini belli ediyorlar. Ancak bu dünyada sadece Çingeneler ve Yahudiler yoktur. Çelebi ünvanı taşıyan farklı mesleklerden isimlerinden Müslüman oldukları anlaşılan mukallidler,[44] nükte-şinas yeniçeriler, çok çeşitli çalgı üstadları, ayubâz, maymunbâz, şişebâz, kuklabâz, hayâl-i zılcıyân, hayâl-ı zıl-ı tasvirciyân, hokkobâz[45] gibi çeşitli gruplar da vardır. Buraya bir kısmını aldığım Evliya Çelebi'nin saydığı otuzdan fazla mesleğin çoğunun Çingeneler tarafından icra edildiği bilinen bir konudur. Bundan başka Çelebi'nin verdiği listelerin satır aralarında sık sık şehir oğlanları, gulamların da bu gruplarda yer aldığı görülüyor.

19. yüzyılın ikinci yarısında "feleğe kemend atmış" nüfusunun varlığını devam ettirdiğini görüyoruz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey "Mahalle Kahveleri, Mahalle İhtiyarları" yazısında İstanbul kahvehanelerini anlatıyor:

> En ücra semtlerde bile meselâ bir attar, bir bakkal dükkânına mukabil dört beş kahve vardı. İhtiyarların, gençlerin mahallât tulumbacıları misilli

Berggren'in objektifinden bir İstanbul kahvehanesi, 19. yüzyıl sonu
Cengiz Kahraman arşivi

> kabadayıların, hatta satranç, dama gibi i'mâl-i fikre mütevakkıf olan lu'biyyât meraklısı zevatın kahvehaneleri ayrı idi."[46]

"İstanbul Sefilleri ve Kopuklar" başlıklı bölümde "kopuk[47] ve evbâş takımı"nı anlatılır:

> Kopuklar meyanında her mezhepten, her milletten adam bulunur. Çoğu adiliği, ahlâksızlığı hasebiyle mekteplerden tard edilmiş, ailesinden şunu bunu çaldığı için evden kovulmuş takımındandır... Kopuklar indinde sarhoşluk kumarbazlık, yalancılık sahtekârlık, dalaveracılık, karmonyolacılık [silahlı gasp] gibi efâl-i zemîmenin [kötü işler] kâffesi mübah addolunur. Kopukların bir kısmı alçak fiyatlı otellerde birkaçı bir odada kalırlar ve parasız kaldıkları zamanlarda sabahçı kahvelerinde hasır iskemleler üzerinde uyuklayanları çoktur... Bu gençleri sefalet pek çabuk ihtiyarlatır... Geceleri gezer, uykusuz kalırlar, gündüz uykuları da uyku değildir, bir helecandır.[48]

Varmak istediğim nokta farklı cepleri olan İstanbul eğlence dünyasında Çingeneceden gelen kelimelerin öne çıktığı bir argo kullanılıyor olmasıdır. Bu dil muhtemelen konuşulduğu semte, gruba, yapılan işe göre az çok değişen özellikler gösteriyordu. Osmanlı eğlence dünyasında yetişen hayâlîler de doğal olarak bu argoyu kullanıyorlardı ve Çingenece/argo tasvir adları, fiiller oyunlara bu yoldan giriyordu. Örneğin *balama/balamo*: Rum; *matiz*: sarhoş; *denyo/deniló*: deli; *gacı/gaco*: Çingene olmayan, yabancı kadın/erkek; *zobuoğlu*: maşacının oğlu; *Todi*: Çingene; *habe*: yemek, öğün; *peniz etmek*: çok konuşmak; *çıngar/cıngar*: Türk argosuna Çingene dili vasıtasıyla girmiş; *mariz/maraz*: dövmek; *biyav*:[49] evlenme (Ters Biyav: Ters Evlenme), *pişbop*:[50] Beberuhi. Bu kelimeler Karagöz oyunlarından alınmıştır. Oyunlar ortak ya da çok benzer olduğundan yukarıda saydığım kelimelerin önemli kısmı ortaoyununda da geçmektedir.

Hulki Aktunç İstanbul argosunu besleyen, içinde Türkçe, Sanskritçe (Çingeneler), İspanyolca (Yahudiler), Ermenice, Yunanca, Kürtçe ve Arnavutçanın da olduğu yirmi dil sayar ve "İstanbul'da kapalı yerler, argo odakları, kışlalar, hapishaneler, okullar, suç, kabadayılık, fuhuş, uyuşturucu, hırsızlık vardır", der.[51] Farklı dil gruplarının anlaşmak için ortak dil Türkçeye kendi ana dillerinden kelimeler katarak İstanbul eğlence dünyasının argosunu yarattıkları düşüncesindeyim. Karagöz oyunlarında ve daha seyrelmiş olarak Cevdet Kudret'in derlediği ortaoyunlarında[52] karşımıza çıkan, Çelebi'nin yukarıda saydığı nüfusun yarattığı konuşma dilinin İstanbul argosu olması çok muhtemeldir. Dolayısıyla Ritter'in aradığı hayâl oyunu ile Çingene kavim arasındaki râbıtanın, bolca Çingenece ve argo kelimelerle "zenginleşmiş" Türkçeden öte bir şey olmadığı kanısındayım.

DİPNOTLAR

1 Felix Von Luschan, "Das Türkische Schattenspiel" *Internationales Archiv Für Ethnographie*, Band II, 1889, s. 134. Cevdet Kudret'in *Karagöz* kitabındaki oyunlarda Karagöz'ün böyle bir selamı yoktur. Yalnız "Yazıcı" oyununda Bol Rükke/Çingene tasviri perdeye "Sos kerosa" selamıyla gelir. Hacivat Karagöz'ün Rükke ile Çingenece konuşmasını ister: "Sen de 'sos' de, 'kerosa' de." Cevdet Kudret *Karagöz*, Ankara 1970, cilt 3, s. 410.

2 Karagöz oyunlarda Çingene olduğunu söyler. Örneğin "Ters Evlenme" bkz. dipnot 26.

3 Georg Jacob, *Geschichte des Schattentheaters*, Hannover 1925, s. V. Jacob burada Luschan'ın görüşlerini eksik aktarıyor. Şu bölüm aynı makaleden alınmıştır: İstanbul'da esas olarak sağlam yargısı olan, güvenilebilecek insanlardan işittiğim efsanelere göre Karagöz'ün hakiki bir Türk buluşu olduğu ve şehrin fethinden bu yana çok yaygın olduğu yolunda. Bu iddianın ne kadar haklı olduğu, Türkçe ve Arapça kaynaklardan iyice araştırılmalı; buna karşılık Karagöz'ün şu andaki formunun İran'dan kaynaklandığını artık kabul edebilirim; en azından tasvirlerin çoğunun stili Farsî bir kökene işaret ediyor. Luschan, "Das Türkische Schattenspiel" s. 139.

4 Hellmut Ritter "Karagöz" *İA*, cilt 6, s. 246. "Karagöz,"; ayrıca bkz. Hellmut Ritter, *Karagös*, Hannover 1924, cilt 1, ss. 4-5. *The First Encyclopaedia of Islam*, Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann, Vol. IV, E.J. Brill, 1927, Leiden, p: 731-734.

5 Cevdet Kudret de Karagöz'ün Çingeneliği konusundaki tartışmayı özetler ancak bir yorum yapmaz. *Karagöz*, İstanbul 1968, cilt I, ss. 27-28.

6 Haber, mektup getirip götüren.

7 "[Şam] Sinâniyye çarşusu ki, fatih-i Yemen Sinan Paşa'nındır." Evliya Çelebi *Seyahatnâme*,YKY, cilt 9, s. 275 [Y 247b]. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Yemen fatihi Koca Sinan Paşa'dır (1520-1596). Sinaniye Çarşısı Kör Hasanzâde'nin Hacivat'ı himayesine verdiği Selçuklu Devleti'nin çökmesinden çok sonra yapılmıştır, bkz. Mehmet İpşirli "Koca Sinan Paşa" *TDVİA* cilt. 29, ss. 137-9.

8 Ayyâr; serseri, dolandırıcı ve kahraman, pehlivan anlamlarına gelebiliyor. Andreas Tietze *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi*, Ankara 2016, cilt 1, s. 520. Burada kahraman veya pehlivan karşılığı daha uygun gözüküyor.

9 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, YKY, cilt I, s. 311 [v. 211a, 35].

10 Kurucu I. Constantinus (280-337) ile kuşatma sırasında surlarda ölen son Bizans İmparatoru XII. Konstantinos Palailogos (1404-1453) arasında

Konstantin adında on iki imparator var. Bunlardan Konstantinopolis Haçlı işgali altındayken imparator ilan edilen XI. Konstantinos Laskaris (öl.1205?) Nikaia'ya (İznik) kaçtı. Hükümdarlık süreleri Alaeddin I. Keykubad ile çok az da olsa çakışıyor. Ancak bu kısa ve karışık dönemde Karagöz'ün Hacivat'ı görmek üzere Kırk Kilise'den Bursa'ya gitmesi zor gözüküyor. Tabii burada Kör Hasanzâde, "Koştanti" diyerek Bizans imparatorlarından herhangi birini ya da birilerini kast etmiş olabilir, yine de bu hikâye inandırıcılıktan uzaktır. Nureddin Sevin de Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri sorgulayıcı bir tarzda ele alır. *Türk Gölge Oyunu*, İstanbul 1968, ss. 16-37.

11 Anadolu Selçuklu devletinde Aleaddin adında üç sultan var: Alaeddin I. Keykubad (1192-1237), Alaeddin II. Keykubad (1239-1254), Alaeddin III. Keykubad (ö. 1302)

12 Evliya Çelebi'nin dayısı Sadrazam Melek Ahmed Paşa (öl.1662), babası saray kuyumcusu Derviş Mehmed Zıllî, annesi ise bir süre sarayın hareminde bulunmuş bir Abaza kızıydı. Suraiya Faroqhi bu bağlantıları sayesinde Evliya Çelebi'nin IV. Murad zamanında Enderun'a ve sonra sultanın hizmetine girmiş olabileceğini belirtir. "Önsöz", Robert Dankoff, *Seyyah- ı Âlem Evliyâ Çelebinin Dünyaya Bakışı*, YKY, İstanbul 2010, içinde ss. 15-24.

13 Bu makalede de sıkça yararlandığım YKY tarafından hazırlanan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* onuncu cildinin tamamlanması vesilesiyle düzenlenen sempozyumun açış konuşmasında Halil İnalcık *Seyahatnâme*'yi kullanmanın zorluklarından bahsediyor, bkz. *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, Haz. Nuran Tezcan İstanbul 2009, ss. 13-17.

14 M. Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", *İA*, cilt 3, s. 423, 425.

15 Kudret *Karagöz*, "Salıncak" cilt 3, ss. 55-56.

16 Metin And, *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, Ankara 1977, ss. 242-3.

17 Enver Behnan Şapolyo, *Karagözün Tarihi*, İstanbul. tarih yok, s. 45.

18 Nurullah Tilgen, *Karagöz, Tarihçe-Fasıllar-Fıkralar*, İstanbul 1953, ss. 6-7.

19 Esat Sabri Siyavuşgil. *Karagöz Psiko- Sosyolojik bir Deneme* Mf. V 1941

20 Tahir Alangu "Gölge Tiyatrosundan Karagöz'e" *Oyun*, 30 Eylül 1965.

21 Metin And "Karagöz Üzerindeki Bilgilere Yeni Katkılar" *Türk Dili, Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, n. 207, Aralık 1968.

22 Siyavuşgil. *Karagöz Psiko*... s. 150, 152.

23 Lâtifî, *Tarifnâme-i İstanbul*, Millet Kütüphanesi, yazma, s. 8 (Nermin Süner Pekin, *Evsâf-ı İstanbul*, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977).

24 Siyavuşgil. *Karagöz Psiko*... s. 85.

25 Esat Sabri Siyavuşgil "Karagöz Hakkında" *Karagöz* CHP Ankara 1941 içinde, ss. IX-XXIII. Siyavuşgil'in Karagöz tarihini özetleyen yazısında kitabın genelindeki anlayıştan uzak durur. *İstanbulda Karagöz Karagözde İstanbul* (Eminönü Halkevi, İstanbul 1938) adlı kitapçıktaki görüşlerine paralel olarak, Karagöz'ün İstanbul'da özel bir şekil aldıktan ve İstanbul'a has bir espriye kavuştuktan sonra Anadolu'ya ve başka yerlere yayıldığı görüşünü savunur.

26 "Karagöz'le ortaoyununa gelince, bunlar da halk temaşası, yani ananevi Türk tiyatrosudur. Karagöz'le Hacivat'ın münazaraları, Türk'le Osmanlı'nın, yani o zamanki harsımızla medeniyetimizin mücadelelerinden ibarettir. Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*, aktaran Baltacıoğlu *Ziya Gökalp*, s. 92, "Türkçüler tamamiyle Türk ve Müslüman kalmak şartiyle Garp medeniyetine tam ve katî surette girmek isteyenlerdir. Fakat Garp medeniyetine girmeden evvel, millî harsımızı arayıp bularak millî harsımızı meydana çıkarmamız icap eder." Ziya Gökalp *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak*, aktaran İ. H. Baltacıoğlu, *Halkın Evi*, Ankara 1950, s. 44.

27 "[Karagöz] Garb'a doğru akın eden Türk kütlelerinin güzergâhı boyunca yayılmıştır...", E.S. Siyavuşgil "İstanbul'da Karagöz, Karagöz İstanbul'da", Eminönü Halkevi Neşriyatı, Konferanslar Serisi II, 1938, *Karagöz Kitabı*'ndan alınmıştır, haz. Sevengül Sönmez, İstanbul 2000, s. 105 ve 106; Siyavuşgil. "Anadolu Türklerinde ana yurttan getirilmiş millî bir ananedir" Siyavuşgil. *Karagöz Psiko*... s. 69. Sertan Batur bu konuyu etraflıca ele alır. "Zılli Hayâl ve "Türk Halk Ruhu: Sabri Esat Siyavuşgil'in 'Halk Psikolojisi'", Peri Efe *Hayal Perdesinde Ulus Değişim ve Geleneğin İcadı*, İstanbul 2013 içinde, ss. 147-159

28 Siyavuşgil "Karagöz Hakkında", s. XVII.

29 Siyavuşgil. *Karagöz Psiko*... s. 153.

30 Siyavuşgil. *Karagöz Psiko*... s. 85.

31 Charles MacFarlane *Constantinople in 1829* Londra 1829, ss. 34-35.

32 Wanda takma ismini kullanan bu yazar 1820-1870 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmuş, siyasal gelişmeleri yakından izlemiş, Osmanlı ricaliyle tanışmıştır. Kitabının "Karagueuz" bölümü konumuz açısından önemli bilgiler içeriyor. Wanda [Karolyna Czajkowska Suchodolska], *Sovenirs anecdotiques sur La Turquie (1820-1870)* Karaguez ss. 271-278, Paris 1884.

33 Luschan, "Das Türkische Schattenspiel" 1889, s. 1

34 Karagöz kendini de komiklik yapmak için kullanır. Örneğin giriş bölümünün sonunda "vücud-ı Kıbtiyânemin cihet-i süfelâsı esnâ-yı müzârebede ta'mîr ve tecdîdi nâ-kaabil (!) bir surette rahnedâr oldu..." der. Bu tekerleme birden fazla oyunda kullanılır. "Ters Evlenme" oyununda Tuzsuz Deli Bekir gelin kılığındaki Karagöz'ün nikabını kaldırınca onun sakallı yüzü kel kafasıyla karşı karşıya kalır. Karagöz durumu şöyle açıklar: "Efendim, kulunuz efkâr-ı fukâradan, güruh-ı Kıbtiyân'dan olduğum cihetle, Hacivat kulunuz beni kandırdı, iki beşibiryerde verdi, sizi de sarhoşluktan vazgeçirmek için bu oyunu yaptı." Kudret, *Karagöz*, "Ters Evlenme" cilt 3, s. 303.

35 Sabri Esat Siyavuşgil "Hacivat ile Karagöz" *Yeni Sabah* 7 Temmuz 1949, s. 2.

36 Cevdet Kudret *Karagöz*, Ankara 1970, cilt 3, ss. 409-414. *Toplumsal Tarih*'in 301. (Ocak 2019, s. 72.) sayısında Bol Rükke tipine değinmiştim.

37 Saray Karagözcüsü Nazif Efendi Ritter'e Karagöz'ün onun gençliğinde daha müstehcen oynandığını söyler. Ritter *Karagös*, cilt 1, s. 10-11.

38 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, YKY, cilt I, s. 311[v. 211a 15].

39 Gerard de Nerval *Voyage en Orient* 1851, Türkçesi: *Doğu'da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav, İstanbul 2012, ss. 593-596.

40 Kudret *Karagöz*, "Büyük Evlenme", cilt 1, ss. 329-330.

41 Kudret *Karagöz*, "Tahir ile Zühre", cilt 3, ss. 193-194.

42 Luschan "Das Türkische Schattenspiel", s. 1.

43 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt I, s. 301[v. 205b 35].

44 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt I, ss. 311-312 [v. 211b-212a].

45 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt I, s. 299 [v. 203a 20-35].

46 Ali Rıza Bey *Eski Zamanlarda*, s. 37.

47 Ali Rıza Bey yazısında "kopuk" tarifini şöyle vermiş: "Öküz ve inek ahırlarının zeminindeki döşeme ağaçları derununda müruruzamanla kuruyup bir tabaka teşkil eden gübreleri ahırcılar demir kürekle parça parça kaldırıp atarlar. İşte bu parçaların her birisine Rumeli ahalisi "kopuk" ıtlak ederler." *Eski Zamanlarda*, s. 41, dipnot 53. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmet Rasim "Kopuklar - Serseri Çocuklar" *Muharrir Bu Ya*, İstanbul 1990, ss. 436-7.

48 Ali Rıza Bey *age*, s. 41, 44.

49 Bu kelimelerin Türkçe karşılıklarını Andreas Tietze'nin *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi*, Ankara 2016, sözlüğünden aldım. Tietze ilgili kelimeler için Alexandre G. Paspati'nin *1870 études sur le Tchiganés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman*, Constantinople, çalışmasından yararlanmış.

50 Siyavuşgil, *Psikolojik*...s. 163.

51 Hulki Aktunç, "Argo" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 300.

52 Cevdet Kudret *Ortaoyunu*, Ankara 1975, 2 cilt.

Osmanlı Tarihinin Sessiz Çekilen Yerli Sinemasında İlk Gayrimüslim Kadın Oyuncumuz "Rozali Benliyan"

BURAK SÜME

TARİH VE ZAMAN ARASINDAKİ DİL DİZGESİ BİRÇOK ANLATIM FORMUNA VE BELİRSİZLİĞE İŞARET EDER. SİNEMA TARİHÇİLERİ AÇISINDAN GENEL KABUL GÖREN İLK FİLM HİMMET AĞANIN İZDİVACI OLMASINA RAĞMEN 1914'TE BAŞLAYAN BU FİLMİN ÇEKİMLERİ ANCAK 1918 YILINDA TAMAMLANABİLMİŞTİR. OYSA Kİ BU ESNADA İKİ SEDAT SİMAVİ FİLMİ PENÇE VE CASUS İZLEYİCİYLE BULUŞMUŞTUR.

Geride bıraktığımız 20. yüzyılın Türk sineması Osmanlı kentli olup, egemen olan sinema anlayışını kitlesel bir ayrıştırmanın eşiğine bırakır. Nitekim tüm sorunlar Türk sinemasının ilk kronolojisi olarak tanıtılan, 1947 yılında ünlü yazar Rakım Çalapala tarafından yazılan *Türkiye'de Filmcilik* başlıklı çalışmadan kaynaklanır. Çalapala'ya göre ilk aktüalite filmimiz 14 Kasım 1914 yılında Fuat Uzkınay tarafından çekildiği iddia edilen Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı, konulu Türk filmimiz ise "Himmet Ağa'nın İzdivacı" (1914 – 1918)'dır. Bu etkiyle sinema tarihiyle ilgili yapılan araştırmalarda 1914 senesi başlangıç noktası olarak seçilip; öncesi ve sonrası gelişen Türk sineması iki ayrı perspektife incelenir.

Öncelikle Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin tüm siyasi gelişmelerini okuyucularıyla buluşturan *Donanma Mecmuası*'nın Eylül 1914 yıllı tarihindeki 60. sayısının kapağında "Heybeliada'da icra edilen geçit resminde, Yavuz Dretnotu geçit resmini göremeyenler bu hafta Millet sinemasına gelmelidirler." başlığıyla fotoğraflı bir sinema haberi yayımlanır. Bu durum sözcesine göre film, Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı ile türdeş olup, tarih sırasına göre bir ay önce çekilmiştir. Oysa her iki film de halkın milli duygularını harekete geçirmek için kayda alınmışken, Çalapala tarafından kayda geçirilmemiş olması manidardır. Akabinde Hamidiye kruvazörünün genç bir subayı olan Şakir Tunççapa'nın hatıra defterinde saklı kalmış bir detaya rastlayabiliriz. Bu defter *Cumhuriyet* gazetesi yazarlarından Cemaleddin Saraçoğlu tarafından "Dünyanın İlk Korsan Kruvazörü – Gazi Hamidiye'nin Şanlı Maceraları" imzasıyla 1959 Ocak sayısından itibaren tefrika edilmiştir. 11 Mart 1959 tarihli sayısında ise Acı Gerçekler alt başlığıyla *Şira Şingin* Bombardımanı üzerine bir değerlendirilme yapılmıştır. Sinemayı ilgilendiren husus ise

Rozali Benliyan. Burak Süme Özel Arşivi

2 Ağustos 329 Cuma gününe aittir. "Bu gece sinemada Hamidiye'nin *Şira Şingin* Bombardımanına ait şeritleri seyrettim: o günlerin heyecanını tekrar yaşadım." sözleriyle akıbeti bilinmeyen bir filmin de var olduğundan bahsedilir.

Tarih 1953 yılını gösterdiğinde köşe yazarı Nurullah Tilgen tarafından yeni bir kronoloji daha hazırlanır. *Yıldız Dergisi*'nde Dünden Bugüne Türk Filmciliği – (1914-1953) başlığıyla birçok tefrika yayımlansa da, bu tefrikalar içerik olarak bir öncekiyle aynıdır. Ayrıca bu iki kronolojiyi kendisine referans edinen Nijat Özön'de, 1962 yılında çıkan *Türk Sineması Tarihi* kitabında "Himmet Ağa'nın İzdivacı"nı ilk film olarak kabul eder. Mevcut çalışmamızın temel problematiği ise sinemadaki ilk gayrimüslim kadın oyuncumuzun sinema tarihi içerisindeki konumlandırılışı ve oluşturulan teorik argümanlara bir yanıt arama eğilimi içerisindedir. O dönemin baş kadın aktrisleri arasında Rozali Benliyan, Knar Hanım, Eliza Binemeciyan gibi tiyatro kökenli oyuncular vardır. Rakım Çalapala'nın mevzubahis kronolojisini değerlendirip, çalışmamıza "Himmet Ağa'nın İzdivacı" filmiyle ilgili bir yol haritası çizecek olursak, karşımıza filmin baş kadın oyuncusu Rozali Benliyan çıkar. Çünkü bu film büyük bir izleyici kitlesini peşinden sürükleyen Benliyan Heyeti'nin oyuncu kadrosu ve aynı isimle sahneledikleri uyarlamalarından alınmıştır. Hatta o dönemin azınlık gazetelerini incelediğimizde "Bu akşam "Himmet Ağa'nın İzdivacı" Şehzadebaşı Tiyatrosu'nda - Tüm Benliyan Heyeti kadrosu ve özellikle Rozali Hanım'ın iştiraki ile…" duyurusunu taşıyan birçok tiyatro ilanlarına rastlarız.

Çok ilginçtir ki, sinemamızın otoritesi sayacağımız birçok yazılı kaynağında ilk gayrimüslim kadın oyuncumuz Eliza Binemeciyan olarak tanıtılır. Bence bu anlatımın epistemolojik temelleri filmlerin vizyona giriş tarihleriyle alakalıdır. Çünkü tarih ve zaman arasındaki dil dizgesi birçok anlatım formuna ve belirsizliğe işaret eder. Öncelikle "Himmet Ağa'nın İzdivacı" (Fuat Uzkınay) filminin çekimlerine 1914 senesinde başlanmış ve oyuncuların askere alınması nedeniyle film 1918 yılında tamamlanmıştır. Bu esnada ise Eliza Binemeciyan, 1917 yılında *Pençe ve Casus* (Sedat Simavi) filmlerinde oynayıp, izleyicisiyle buluşmuştur. Rakım Çalapala'nın önerdiği gibi "Himmet Ağa'nın İzdivacı", ilk konulu Türk filmimiz ise yoğunlaşmamız gereken husus, çekimleri tamamlanmamış olan bir filmin ilk konulu Türk olabilme olasılığı üzerinedir. Bu bakış açısı altında "Osmanlı toprakları içerisinde silueti kameraya yansıyan ilk gayrimüslim kadın oyuncumuz Rozali Benliyandır" şeklinde bir iddiada bulunabilmemiz muhtemeldir.

BENLİYAN HEYETİ'NİN KURULUŞU (1909 – 1923)

Bu anlatıların odağında yer alan Benliyan Heyeti, tarihi süreç içerisinde gerek bireysel, gerekse toplumsal açıdan önemli bir retorik taşır. Osmanlı azınlığı tiyatro tarihinin 1890 – 1923 yıllarını kapsayan bir bölümü Arşak Benliyan dönemi olarak geçer. Çünkü kendisi bir bakıma Serovpe Benliyan'ın kurucusu

Rozali Benliyan "Clairette'in 28 Günlük Askerliği"
Burak Süme Özel Arşivi

olduğu Benliyan Heyeti'nin devamı gibidir. Serovpe Benliyan 1903 yılında hayatını kaybettiğinde, genç bir oyuncu adayı olan Arşak Benliyan henüz 12 yaşlarındaydı. Ülkenin modern kesimine hitap eden entelektüel bir tiyatro topluluğunda, oyunları ücretsiz izleme karşılığı kostüm taşımacılığı yapıyordu. 26 yaşında ise kendi tiyatro heyetini kurmaya karar vermiş fakat Güllü Agop'un 1862 yılında padişahtan aldığı "İstanbul'da bir tek kendisinin tiyatro açabilmesi", fermanıyla kısıtlanıp, mecburen oratoryo şeklinde icra ettiği tuluata ve ibiş rollerine yönelmiştir.[1]

Öte yandan Fasülyeciyan Heyeti'nin temsilcilerinden olan Külhanyan, Dardanel'de sergileyecekleri Ramazan şenlikleri için İstanbul'a oyuncu bulmaya gider. O dönem taşradan İstanbul'a akın eden oyuncu adaylarının bilhassa uğrak merkezi Galata'dır. Bu arayış içerisinde tesadüfen sokak tiyatrosu yapan Benliyan'a rastlar ve iş teklifinde bulunur. O da maddi yoksunlukları neticesiyle Dardanel'e gitmeyi kabul eder. Velhasıl işler umdukları gibi gitmez. Çünkü Benliyan rolünü piyesle mütalaa etmeden, sadece doğaçlama tekniğiyle icra etmeyi tercih eder. Üstelik oyunlarda sergileyeceği kostümleri de yanında değildir. Sadece *İbiş* karakterine hayat verdiği kirli mendilleri ve yırtık fesi vardır. O dönem sahnede komedi ve dram suaresi geleneği vardır. Fasülyeciyan ise haklı olarak ne yapacağını şaşırır. Seyirciler sahnede Fasülyeciyan'ın dramatik oyununu izlerken, akabinde Benliyan'ın amiyane bir tavırla "Ah Kavanozum!

Ah Kavanozum!" replikleriyle sahneye çıkmasını kahkahalarla seyrederler. Gün hüsranla sonuçlanmamış olsa da Fasülyeciyan kendi muhayyilesinde bir iç hesaplaşma yaşar. Çünkü kendisi yıllarca teşrik-i mesaide bulunduğu zümre tarafından en çok takdir edilen oyuncu olmuştur. Sahnede izleyicilerini Moliere ile etkilemişken, feveran bir gencin müstehzi bir tiradının kendisinden fazla beğenilmesi affedilemezdir. Mamafih aralarında ezeli bir ihtilaf başlar.[2]

Arşak Benliyan komedi alanında kendince bir statü sağlarken aynı zamanda tiyatro dünyası içerisinde kendi kuracağı bir heyetle fark yaratmak ister. Turnesi bittikten sonra Bulgaristan'a giderek oyuncu arayışına girer. Tesadüfen bir gün sokakta cambazlık yaparak geçimini kazanan bir babayla kızına rastlar. Rozali adını taşıyan bu genç kız, şarkılarını o kadar içten ve samimi bir şekilde söyler ki, Benliyan ona hayran kalıp, heyetine dâhil etmek ister. Fakat kızın babası bu duruma ekseriyetle karşı çıkmış olsa da ansızın gelişen tehlikeli bir akrobasi sırasında hayata veda eder. Yalnız kalmanın tahakkümüyle teklifi kabul eden Rozali ise artık Benliyan Heyeti'nin en önemli kadın oyuncusu olmuştur.

Anayasanın ilan edilmesiyle birlikte Reşat Rıdvan Bey'in davetiyle İstanbul'a gelirler. İlk kez Odeon Tiyatrosu'nda (ünlü Şark Sineması), 1909-1910'un açılış sezonunda her akşam Leblebici Horhor Ağa oyununu oynarlar. Artık Rozali Hanım, heyetten aldığı destekle günden güne tiyatro severlerin ilgi odağı olur. Dikran Çuhacıyan'ın Leblebici Horhor Ağa eserinin dışında Türk operetlerinde; Kese Kâğıt, Arif'in Hilesi, Musahipzade Celal Bey'in yazdığı İstanbul Efendisi ve Lale Devri; "Himmet Ağa'nın İzdivacı", Memiş Çelebi, Ali Baba, İki Fidan Bir Yılan, Aşçıbaşı Tosun Ağa, Nasreddin Hoca, Pembe Kız, Ah Şu Karım (Çarşılı Artin Ağa'nın adaptasyonu) - Arşin Malan... Yabancı operetlerde ise; Matmazel Nitüş, Clairette'in 28 Günlük Askerliği, Değirmenci Kız, Karnaval Kozları, Çağdaş Fürsten, Oynak Viktorin gibi eserlerde oynayarak kendisini geliştirir.[3]

ROZALİ BENLİYAN'IN KAYIP FİLMLERİ: BÖREKÇİ KIZI VE BESA (1912)

İlk kez *Varlık* dergisinin Eylül - 2019 tarihli sayısında, Rozali Benliyan'ın örtülü hayatına ilişkin bir inceleme yapmıştım.[4] "Vahram Balıkçıyan'ın Jamanak Gazetesinden İlk Kez Türkçe'ye Çevrilen Makaleleri" başlıklı çevirilerimi taçlandıran Rozali Hanımın görsellerine ise tesadüfen antika pazarından ulaşmıştım. Bu çalışmamın yükleminde anlatıcı olan Balıkçıyan, yorumlayıcı rolünü seçerek 1961 yılında Nurullah Tilgen ile *Sanat Dünyası* dergisinde bir röportaj yapar;

> Türk filmciliği de yani Türkiye'de ilk film çevirmek de yine Benliyan Heyeti'nin faaliyeti yıllarına rastlar. Ben Türkiye'de ilk çevrilen mevzulu filmin "Himmet Ağa'nın İzdivacı" olduğunu söylemeleri üzerine bu büyük hatayı tahsis için Jamanak'ta bir seri makale yazdım ve bu yanlışlığı bir nebzede olsa gidermeye çalıştım. 1912 yılında buraya bir İngiliz film firması gelerek Benliyan Heyeti ile bir anlaşma yaptı ve Benliyan'ın bütün kadrosu ile iki film çevirdi. Filmler Benliyan operetinin

Gavroş dergisi kapağı - 18 Mart 1923. "Bu Pazar akşamı Tiyatro Petit – Şan'da Rozali Benliyan - "Çardaş" ve "Himmet Ağa'nın İzdivacı" oyunlarıyla izleyicisiyle buluşuyor." tert.nla.am/mamul Gazete Arşivi

piyeslerinden olup, kameramanından başka vazifeliler hep Türk'tü. Filmlerin burada çekimleri bittikten sonra İngiltere'ye götürdüler ve orada gösterildi. Maalesef filmler buraya gelmediği için göremedik. Ama filmleri çok beğenen İngilizler, Benliyan Heyeti'ni Londra'ya davet ettiler ve 'Leblebici Horhor Ağa' operetini 45 dakikaya sığdırarak müzikholde potpuri olarak temsil ettiler. Şu ilk mevzulu Türk filmi olduğu iddia edilen "Himmet Ağa'nın İzdivacı" ise İngilizlerin çevirdiğinden iki yıl sonra çevrilmişti. Bu da yine Benliyan Heyeti'nin repertuarından bir piyesti. Karayan burada başrolü, Benliyan'da komik rolünü oynadı. Film Weinberg adlı bir fotoğrafçının atölyesinin arkasındaki boşlukta ve bahçesinde çekilmişti. Bende bu film çevrilirken oradaydım. Uzun boylu bir kameraman vardı. Rejisörü yine Reşat Rıdvan Bey'di. Weinberg kendi hesabına çevirttiği bu filmin kameramanın kendine has bir film çekme tarzı vardı. Film çekilirken iki makine kullanır. Bu makinelerden birinde ham film vardır, diğeri de boştur. Ama bunu yalnız kendisi bilir. Artistler oynamaya başlar ve her iki makine de faaliyete geçerdi. Kameraman münasip gördüğü sahneleri dolu makine ile artistlere belli etmeden çekerdi.[5]

Röportajda işaret edilen *Jamanak* gazetelerine ulaşabilmek için Kumkapı Ermeni Patrikhanesinin arşivine indim. Balıkçıyan'ın 1951 yılının Mart ayında kaleme aldığı "Rozali Benliyan'ın Hayatından Kesitler" başlıklı makalelerine ulaştım. Anlatımına göre, Rozali'nin sahnedeki işlevselliği Türk sineması tarihinin başlangıcıyla da yakından ilgilenir. Benliyan Heyeti, 1912 yılında Rozali'nin de iştirakiyle Türkiye'de hazırlanan ilk Türk filmlerini çevirmiştir. Bu filmler "Börekçi Kızı" ve "Besa"dır. Bunlar İngiliz ortaklığıyla çekilmiş, Avrupa'ya götürülüp sadece orada gösterilmiştir. Bunun dışında Rozali yine Türkiye'de çekilen ve aynı zamanda Türkiye'de ilk kez gösterime giren ilk filmin de kadın oyuncusudur. Benliyan Heyeti'nin her akşam sahnelediği oyun listesinden aynı adla alınan bu piyesin filmi "Himmet Ağa'nın İzdivacı"dır. Bu filmlerden biri olan "Besa"nın dış görüntü manzaraları ise, Yedikule zindanlarının üzerinde ve kalesinin iç kısmında çekilmiştir. Aynı zamanda bu mekân çok eskiden yabancı elçiliklerin ve resmi makam sahiplerinin cezalandırıldığı bir hapishanedir.

Sinemanın o eski dönemlerinde film çekerken birçok tehlikeyi de beraberinde atlatmıştır. Özellikle "Börekçi Kızı" filminin çekimleri sırasında, rolü gereği sevgilisiyle Eyüp Sultan mezarlığının yakınlarında buluşurlar. O kadar inandırıcı ve bir o kadar da dikkat çekicidirler ki, onları hayretle izleyen semt sakinleri, onu gerçekten ötekileşmiş bir kadın zannedip, orada linç etmeye teşebbüs etmişlerdir. Film çekimleri için görevlendirilen inzibatlar, her ne kadar galeyana gelen halkı ikna etmeye çalışıp, aslında bunun bir film çekimi olduğunu anlatmaya çalışmışlarsa da, ortalığı sakinleştirmek mümkün değildir. Kimilerinin kışkırtıcı sözleriyle artan kalabalık, büyük bir izdihama dönüşmüş, dakika dakika yükselen gerilim sonrası Rozali'yi orada etkisiz hale getirmeye yeltenmişlerdir. Bu durum karşısında ne yapacaklarını bilemeyen film ekibi: inzibatların ve çevredeki iyi niyetli insanların yardımıyla onu küçük bir sandalla gözyaşları içerisinde boğazın karşı yakasına geçirmişler ve ani bir cinayetin eşiğinden son anda kurtarmışlardır.[6]

İNGİLİZ ORTAKLIĞIYLA ÇEVRİLEN BİR FİLM TÜRK FİLMİ MİDİR?

Şahsi kanaatim Vahram Balıkçıyan'ın 1912 yılında çekildiğini iddia ettiği "Börekçi Kızı" ve "Besa"nın çekim öyküsünün, ilk konulu filmimiz olan "Himmet Ağa'nın İzdivacı" ile özdeş olduğudur. İngiliz ortaklığıyla çekilen her iki film için "kameramanından başka vazifeliler hep Türk'tü!" (Tilgen,1961: S.8) ifadesini kullanır. "Himmet Ağa'nın İzdivacı"nı yeniden biçimlendirecek olursak; aynı şekilde Benliyan Heyeti'nin kadrosuyla çekilmiş ve başrollerinde tekrar Rozali Hanım oynamıştır. 1914 yılında Weinberg tarafından çekimlerine başlanan film, oyuncularının askere alınmasıyla yarıda kalır. Balıkçıyan'a göre, filmi 1918 yılında tamamlayan Fuat Uzkınay değil, Reşat Rıdvan Bey'dir. Bu bölümün işlenişiyle ilgili sorulabilecek diğer bir soru ise, "Bir filmin İngiliz ortaklığıyla çevriliyor olması onu Türk filmi yapar mı?" olacaktır. Şayet, Börekçi Kızı ve Besa'yı yapısından ötürü Türk filmi olarak kabul etmezsek, kendisiyle türdeş olan "Himmet Ağa'nın İzdivacı"nın da Türk filmi statüsünden muaf olması gerekir. Çünkü onu da bir İngiliz rejisör Weinberg çekmiştir. Üstelik sessiz çekilen bu üç filmimizde kayıptır.

Rozali Benliyan, soprano temsillerinden 1918

Burak Süme Özel Arşivi

Benliyan Heyeti'nin kurucusu Arşak Benliyan ibiş tuluatiyle (1909)

Arşak Benliyan'ın "Leblebici Horhor Ağa" rolünden bir kare (1916)

Son olarak 1914 yılı ürünü olan "Heybeliada Yavuz Dretnotu Geçidi" filmini inceleyecek olursak; rejisörünün görünmez kılınışı, çekimi için yabancı bir firmaya başvurulduğunun göstergesidir. Bence o dönem ülkemizde faaliyetleri olan Avusturya-Macaristan şirketi Sascha-Meßter veya Weinberg'in rejisi olacağı yönündedir. Her ne kadar ilk filmimiz olarak kabul edilen "Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı"nı bir Müslüman olan Fuat Uzkınay çekmiş olsa da buradaki tartışmanın temeli; toplumun milli değerlerini, hassasiyetini ve uzlaşımsal kodlarını ortaya çıkartan bir filmin Türk filmi olarak değerlendirilmesi gerekliliği üzerinedir. Önerme olarak Fuat Uzkınay filmini çekerken, sinemadaki konumun bilincinde miydi, yoksa eserin tek boyutluluğu ve epik söylemi mi onu ilk operatör sıfatıyla taçlandırdı, bilinmez. Oysa tüm yaşantısı Ordu Foto Film Merkezi'nde geçen Uzkınay'ın, bu filmin akıbetiyle ilgili bir yorumdan kaçınması da çelişkilidir.

ROZALİ BENLİYAN'IN PLATONİK AŞKLARI

Rozali Benliyan çok çekici ve cazibeli bir kadındı. Birçok erkeğin kalbini çalıp, onları baştan çıkartacak güzellikteydi. Hangi zümrenin mensubu olursa olsun, erkek izleyicilerinin büyük bir çoğunluğu ona platonik duygularla meyil ederlerdi. Ama Rozali ise onların bu hissi yakınlıklarına aldırış etmeyip, kesin bir tavırla mukavemet gösterip, çekimser davranırdı. Mübalağasız değil elini toka etmek, onunla muhabbet etmeye bile cesaret edemezlerdi. Özellikle Saraylı prenslerden Saadettin Efendi, olgun kişiliğiyle tıpkı bir prensin tavırlarına sahipti. Rozali'ye kendisiyle evlenmesi için 10 bin altın vaat etse de, amacında vasıl olamadı. Faik Bey ise, değil muhtemel bir ilişki talep etmek, onunla hasbihal etme imkânı bile yakalayamamıştı. Benliyan Heyeti için ziyafet sofraları kurdurup, oyunculardan bilgi toplardı.

1911 - 1912 yılının yaz sezonunda Benliyan Heyeti, *Leblebici Horhor Ağa* oyununu kolajlayıp, sahnelemek için 40 günlüğüne Londra'ya davet edilir. Bu havadisi duyan Faik Bey, bir adada mahsustan eğlence tertip edip, grubun tenörü Karakaş'ı ikna etmeye çalıştı. Eğer Karakaş vazgeçerse, kolektif bir biçimde tüm heyette Londra'ya gidemeyecekti. O gün Karakaş'a "Gitme bu parayı ben sana vereceğim", diyerek, ücretini ödedi. Hatta bununla yetinmeyip, orada bulunan tüm oyuncuları özellikle maestromuzu şahit tutarak, bin bir yeminle ikna ettiğini zannetti. Fakat herkes, Londra turnesine Karakaş'ın değil de Vahram Svacıyan'ın katılacağını biliyordu. Böylelikle heyet, Faik Bey'i müteessir ederek çalışmalarına devam etmiş oldu.

Rozali'yi düşleyip, arzulayanlar arasında Burhaneddin isimli soylu ve zengin bir subay daha vardı ki onun da tek gayesi, Rozali'nin iltifatlarına mazhar olabilmekti. Avrupa'da bir temsil gününde Rozali'ye bir çiçek sepetin içerisinde saklı olan değerli bir yüzük ve aynı stilden tasarlanmış iki küpe gönderdi. Teşekkür ederek sepeti kabul eden Rozali, ertesi günü piyasa değeri 30- 35 bin olan ziynetleri sahibine iade

etti. “Burası Avrupa, Avrupa’da sanatçıların bu denli değerli taşları kabul etmesi doğal... Peki, sen niçin kabul etmiyorsun?” diye kendisine soranlara, “Evet, böyle bir alışkanlığın olduğu doğru... Bildiğim kadarıyla Bulgaristan’da da böyle bir gelenek var. Ama eğer ödün verip kabul edersem, hem devamı gelecek, hem de yanlış bir intiba bırakmış olacağım...” dedi.

Rozali’yi ihtirasla sevmiş olan Musevi bir tüccar da sabah akşam mütemadiyen Beyoğlu İstiklal Caddesi’nden Rozali’nin kaldığı otelin (Hacı Bekir’in dükkânının üstünde, o zamanlar Tanaş’ın oteliymiş) karşı kaldırımından geçip, onu camdan da olsa görmeye niyet ederdi. Her akşam tiyatro salonunun ikinci sırasının orta koltuğunda yerini alıp, heyecanla Rozali’nin sahneye çıkmasını beklemişti. [7]

ARŞAK BENLİYAN’IN ÖLÜMÜ VE HEYETİN KAPANIŞI

Ülkemizde Balkan Savaşı’nın ekonomik ve sosyo-kültürel çöküntüsünün devam ettiği ve henüz Birinci Dünya Savaşı’na yeni girildiği günlerde, heyet kendi varlığını istikrarlı şekilde sürdürmeye devam ediyordu. Fakat Rozali Hanım, anne tarafından Rum, baba tarafından ise Bulgar kökenli olduğu için rakip tiyatro kumpanyaları onu Türkiye’ye karşı ihtilaf eden Bulgarların gizli bir üyesi ilan ettiler. Onun bu şartlar altında İstanbul’da kalabilmesi için Osmanlı tebaasına bağlı bir erkekle izdivacı şarttı. Böylelikle de kendisine platonik duygularla bağlanan Benliyan’ın izdivaç teklifini kabul etmek zorunda kaldı. 1922 yılına kadar bu izdivaç herkesten sır gibi saklanmıştı. O gün geldiğinde Rozali, Benliyan’ın gerçek anlamda eşi olmayı kabul etmişti. Evliliklerini ise yeni bir çiftin heyecanıyla müjdelediler.

Yıl 1923’ü gösterdiğinde Arşak Benliyan yaşamını veremden kaybetmiş, cenazesi ise ihtişamlı bir törenle Şişli Ermeni Mezarlığı Sanatkârlar kısmına defnedilmişti. Beyoğlu’nda kalabalığın içerisinde tabutun en başında siyahlar içerisinde Rozali Hanım, arkasında müzisyenler, Benliyan’ın Hor Hor Ağa rolünde seslendirdiği “Biz Köroğlu Yavrusuyuz, Korkmayız” parçasını icra etmişlerdi. Ayrıca tabutunun üzerinde Hor Hor Ağa’nın şapkası ve kostümü de sergilenmişti.[8]

Ölümünden yarım saat önce yanında olan arkadaşı Yervant Toloyan ise o anları şu sözlerle dile getirir: “11 Nisan 1923 günü, gece saat dört civarı idi. Bu onu son ziyaretim imiş meğerse... Doktorların uyarılarına rağmen, ağrı kesici iğnelerle sahneye çıkmış ve rahatsızlanarak evine gönderilmişti. Aşıklar onun sahnelediği son oyunu oldu. Geleceğe dair planlarımız vardı. Ben sandalyede oturmuş onu dinliyordum. Bir an ümitsizliğe kapıldığını hissettim. ‘Rozali, neredesin Rozali! Çabuk gel’ diye çok sevdiği eşine kısık sesiyle seslendi. Hasta yatağında, ölüm denizine yüzerken bir mahreç bulmak istemişti adeta. ‘Eğer ben şimdi ölürsem Rozali...’ girizgâhıyla cümlesine başladı ve ‘Sakın korkma! Ben çok mutlu bir hayat yaşadım. İnanıyorum ki bizler öldükten sonra bile hatırlanacağımız bir heyetin oyuncuları olduk...’ dedi. Yarım saat sonra ise çok sevdiği Rozali’sinin kollarında hayata veda etti.”[9]

Gavroş dergisinin ve *Joghovourti Zaine* gazetelerinin tiyatro ilanlarına göre, Benliyan öldükten sonra Heyet, ilk kez perdelerini 20 Nisan’da açmayı başarabilmişti. Horhor Ağa rolünü rakip tiyatro kumpanyasının oyuncularından Naşit Bey’in (Adile Naşit’in babası) üstlenmesiyle beraber, heyet iyice özünden kopmuş ve 1926 yılında tamamıyla faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştı. Rozali Benliyan ise aynı sene Türkiye’yi terk edip, Bulgaristan’a yerleşmişti. Ve 1951 yılının Mart ayında ise meçhul bir nedenden, Varna’da sessizce yaşamını kaybetti.

3 Şubat 1924 tarihli “*Joğovurti Tsayn*” gazetesi. “Rotamız Petit-Şan Tiyatrosu” başlığıyla yayımlanan ilanda “Rozali Benliyan ve Naşit Bey’in Katılımıyla ‘Köse Kâhya’ ve ‘Arşin Mal Alan’ bugün öğlen saat 15.00 de sizlerle buluşuyor” tanıtımı yer alır

tert.nla.am/mamul Gazete Arşivi

DİPNOTLAR

1 Paronyan, Vahram (1975) *Kulis Dergisi*, “Arşak Benliyan ve Tiyatrosu 1890 - 1923 ” Sayı: 688, 692.
2 Tolayan, Yervant (20 Mayıs 1923) *Gavroş Dergisi*, “Benliyan (4)” Sayı:20 s. 8.
3 Balıkçıyan, Vahram (29, 30, 31 Mart 1951 - 1 Nisan 1951) *Jamanak Gazetesi*, “Rozali Benliyan’ın Hayatından Önemli Kesitler”.
4 Süme, Burak, (Eylül 2019) “Vahram Balıkçıyan’ın Jamanak Gazetesinden Türkçe’ye Çevrilen Makaleleri” *Varlık*, Sayı: 1344, s. 27 – 33.
5 Tilgen, Nurullah (1 Eylül 1961) *San’at Dünyası*, “Türkiye’de İlk Film 1912 Yılında Çevrilmiştir” Sayı: 133, s. 8.
6 Balıkçıyan, Vahram (29, 30, 31 Mart 1951 - 1 Nisan 1951) *Jamanak Gazetesi*, “Rozali Benliyan’ın Hayatından Önemli Kesitler”.
7 Balıkçıyan, Vahram (29, 30, 31 Mart 1951 - 1 Nisan 1951) *Jamanak Gazetesi*, “Rozali Benliyan’ın Hayatından Önemli Kesitler”.
8 Paronyan, Vahram (1975) *Kulis Dergisi*, “Arşak Benliyan ve Tiyatrosu 1890 - 1923 ” Sayı: 688, 692.
9 Tolayan, Yervant (20 Mayıs 1923) *Gavroş Dergisi* “Benliyan (1)” Sayı: 16 s. 8.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) Yüz Yaşında

AHMET DEMİREL

Geçtiğimiz yılın Nisan ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının yüzüncü yılı kutlanırken dergimiz bu önemli yıldönümünü anmak amacıyla özel bir dosya hazırlamıştı. Büyük ilgi gören bu dosyadan sonra yeni girdiğimiz 2021'in ilk ayında yine önemli bir yıldönümünü kutlayacağız. Türkiye'nin anayasa tarihi alanında önemli bir yer tutan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun (bir başka deyişle "1921 Anayasası'nın) kabul edilişinin yüzüncü yıldönümü". Bu vesileyle dergimizin bu sayısında bu kanunu ayrıntılı olarak masaya yatıran geniş bir dosyaya yer veriyoruz.

20 Ocak 1921 tarih ve 85 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yasalaşma sürecinde temel olarak üç ayrı metinden yararlanılmıştır. Birincisi meclisteki ilk gruplardan Halk Zümresi'nin 8 Eylül 1920 tarihli Anadolu'da Yeni Gün gazetesinde yayınlanan siyasi programıdır. Bu programının ilk maddesi, meclisin açılışından beri temel amaç olarak vurguladığı hilafet ve saltanat makamının kurtarılması amacını bir kenara iterek, Zümre'nin halkı kayıtsız şartsız egemen kılmak üzere kurulduğunu ilan etmiştir. Dahası 28 maddeden oluşan programda hilafet ve saltanata ait tek bir kelimeye yer verilmemiştir. Programda meclis yerine şûra terimi benimsenmiş, yasama ve yürütme yetkilerini bünyesinde toplayan şûranın, livalardan 18 yaşını doldurmuş kişilerin genel oyuyla, 2 yılda bir seçileceği belirtilmiştir (Madde 7, 8, 9). Ancak 4 aylık olağan toplantıdan sonra, şûra üyelerinin üçte biri gizli oyla ayrılacak ve bu dar şûra, asıl şûranın tüm yetkilerini elinde bulundurarak toplantıları sürdürecektir (Madde 9).

Heyet-i Vekile bu programın devlet teşkilâtıyla ilgili maddelerinin önemli bir bölümüne sahip çıkmış; buradan yola çıkarak Halkçılık Programı olarak anılan bir metin hazırlamış ve bu metni meclise sunmuştur. Bu metin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ikinci öncü metnidir.

13 Eylül 1920'de hazırlanarak 18 Eylül 1920'de mecliste görüşülen Halkçılık Programı'nın hemen başında, BMM'nin ulusal sınırlar içinde bağımsızlığın ve hilafet ve saltanat makamının kurtarılması yeminiyle kurulduğu maddesi (Madde 1) yer almakla birlikte, hemen ardından tek amacın halkın hayat ve bağımsızlığını sağlamak olduğu vurgulanmakta, hükümetin halkı emperyalizm ve kapitalizmin zulmünden kurtararak, yönetim ve egemenliğin gerçek sahibi kılarak bu amacına ulaşacağı inancını taşıdığı belirtilmektedir (Madde 2). Ayrıca egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu, yönetim usulünün, halkın kaderini doğrudan doğruya ve fiili olarak kendisinin yönetmesi esasına dayandığı açıklanmıştır. (Madde 6). Programda "hilafet ve saltanat makamının kurtarılması başarıldıktan sonra padişah ve halife esas kanunlar çerçevesinde muhterem ve yüksek yerini alır" denilerek (Madde 5), padişah ve halifenin artık BMM'nin kendisi için çizeceği yasal çerçeve içinde hareket etmekle yetinmek zorunda kalacağı vurgulanmıştır.

Halkçılık Programı'nın devletin yapısına ilişkin maddelerinde Halk Zümresi siyasi programında çizilen çerçeve tekrarlamıştır. Yasama ve yürütme yetkileri, vilayetler halkınca genel oyla seçilen, milletin tek ve gerçek temsilcisi olan BMM'de toplanmış (Madde 7 ve 9) ve Türkiye Halk Hükümeti'nin BMM tarafından yönetildiği hükme bağlanmıştır (Madde 8). Meclis iki yılda bir, her 50.000 kişiye bir mebus düşmek üzere vilayetler halkının genel oyuyla seçilecek ve Kasım başında davetsiz olarak toplanacaktır (Madde 9, 10, 11 ve 12). Bununla birlikte, 13. madde ile kalıcı bir biçimde "meclis içinde meclis" formülü önerilmiştir. Bu öneriye göre BMM üyeleri her toplantı başlangıcından dört ay sonra BMM'ye ait bütün hak ve yetkilere sahip olmak ve gelecek toplantı devresine kadar (yani 2 yıl) toplantı halini muhafaza etmek üzere, her vilayetten en az bir üye bulunacak surette içlerinden üçte birini gizli oyla ayıracak ve asıl meclis bu küçük meclis olacaktı.

BMM'nin esas yetkileri, bütün kanunların yapılması, değiştirilmesi, kaldırılması; antlaşma ve barış yapma, savaş ilan etme olarak tanımlanmıştır (Madde 14). BMM Hükümeti, bölündüğü daireleri, özel kanunlara göre seçilen vekiller aracılığıyla, başkanının yönetimi altında yönetecektir (Madde 15). Hem yasama hem de yürütmenin başı olan meclis başkanı, bu sıfatıyla meclis adına imza koymaya ve kararları onaylamaya yetkili olacaktır (Madde 17). Ordu ise meclisin ordusudur. Emir ve kumanda yetkisi meclisin tüzel kişiliğine ait olup buna ait işleri erkân-ı harbiye-i umumiye riyaseti görecektir. 18. madde Türkiye'nin il, ilçe ve bucaklara bölündüğünü belirtiyor, izleyen maddeler buraların yönetiminde uygulanacak esasları belirliyordu.

BMM yüz yıl önce bu ay Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu çıkartarak Türkiye'nin anayasa tarihi açısından önemli bir adım atmıştı

Meclis bu programı, incelenmek üzere, bir özel komisyona göndermiş ve komisyon Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na öncülük eden üçüncü metni - yani Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Tasarısını - 18 Kasım 1920'de meclise sunmuştur.

Özel komisyonun hazırladığı metinde Halkçılık Programı'nda yer alan ilkelerin büyük bölümü benimsenmiş, birçok madde kelimesi kelimesine tekrarlanmıştır. Buna karşılık, meclisin seçilme şeklinde ve meclis başkanının hem yasama hem de yürütmenin başı olması konusunda Halkçılık Programı'ndan tamamen uzaklaşılıp farklı uygulamalar önerilmiştir.

Tasarının başında yer verilen BMM Beyannamesi'nde BMM'nin ulusal sınırları içinde hayat ve bağımsızlığını sağlamak ve hilafet ve saltanat makamını kurtarmak yemini ile kurulduğu, bundan dolayı, hayat ve bağımsızlığını tek ve kutsal emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizmin zor ve zulmünden kurtararak yönetim ve egemenliğinin sahibi kılmakla gayesine ulaşacağı kanaatinde olduğu belirtilmiştir.

Asıl maddeler başlığıyla sunulan maddelerde ise, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu; yönetim usulünün, halkın kaderini doğrudan doğruya ve fiili olarak kendisinin yönetmesi esasına dayandığı tekrarlanmış (Madde 1), yasama ve yürütme yetkileri yine milletin tek ve gerçek temsilcisi olan BMM'de toplanmıştır (Madde 2). Tasarıya göre, Türkiye Halk Hükümeti BMM tarafından yönetilecektir (Madde 3). İki yılda bir seçilen meclis, Kasım başında davetsiz toplanacak, ancak 2 ay sonra, BMM'ne ait bütün hak ve yetkileri haiz olmak ve gelecek toplantı yılına kadar toplantı halini muhafaza etmek üzere, içlerinden en az seçim bölgeleri sayısının iki misli kadar üyeyi gizli oyla ayıracaktır (Madde 5, 6 ve 7). Halkçılık Programı'nda da olduğu gibi meclisin görevleri tüm kanunların yapılması, değiştirilmesi, kaldırılması, antlaşma ve barış yapma, vatan savunması ilan etme şeklinde tanımlanmıştır (Madde 8). BMM başkanına, bu sıfatıyla meclis adına imza koyma ve meclis kararlarını onaylama yetkisi tanınmıştır (Madde 10). İdareye ilişkin maddelerde de esas olarak Halkçılık Programı'ndaki hükümler benimsenmiştir.

Halkçılık Programı'nın 9. maddesinde meclisin genel oyla seçileceği belirtilirken, komisyonun tasarının 4. maddesi seçimde mesleki temsil esasının uygulanmasını öngörmüştür. Buna göre, BMM vilayetler halkı tarafından meslek mensupları temsil edilmek üzere doğrudan doğruya seçilmiş üyelerden oluşacaktır. Bir başka farklılık da, başından beri uygulandığı ve Halkçılık Programı'nda öngörüldüğü gibi, meclis başkanının hem yasama hem de yürütmenin başı olması yerine, bu iki organın başkanlarının ayrılmasıdır. Buna ilişkin 10. maddede "icra vekilleri heyeti içlerinden birini kendilerine başkan seçer" denilmektedir. Halkçılık Programı'nın "hilafet ve saltanat makamının kurtarılması başarıldıktan sonra padişah ve halife esas kanunlar çerçevesinde muhterem ve yüksek yerini alır" şeklindeki 5. maddesine tasarıda yer verilmemiştir.

Tasarı mecliste 18 Kasım 1920 ile 20 Ocak 1921 arasında yapılan tartışmalardan sonra Teşkilât-ı Esasiye Kanunu adıyla kabul edilmiştir. Meclis görüşmeleri sırasında bazı maddeler olduğu gibi kabul edilmiş, bazılarında önemsiz bazılarında önemli değişiklikler yapılmış, bir madde de tamamen reddedilmiştir. Dosyamızın ilk iki yazısı bu meclis tartışmalarını ele almaktadır. Dinçer Demirkent'in tartışmalar sırasında meclisin genel havasını değerlendiren yazısını benim hazırladığım ve her bir madde üzerindeki tartışmaları tek tek inceleyen yazı izlemektedir. Bu iki yazının ardından, dosyamızda, Levent Köker, Osman Can, Mustafa Erdoğan ve Sinem Şirin'in Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu her yönüyle değerlendiren ufuk açıcı yazılarına yer verdik. Dosyamızı beğeneceğinizi umuyor, keyifli okumalar diliyoruz.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası Müzakereleri

DİNÇER DEMİRKENT

1921 ANAYASASI, HALKIN YÖNETİMDE DE SÖZ SAHİBİ OLMASI GEREKTİĞİNE OLAN İNANCIN HAKİM OLDUĞU BİR MECLİS'İN YAPTIĞI ANAYASA OLARAK, CUMHURİYETİN OLUŞUMUNDA ORTAYA ÇIKMIŞTIR. BU BAKIMDAN ANAYASA HUKUKÇULARINCA GENEL KABUL GÖRDÜĞÜ BİÇİMİYLE "TÜRKİYE'NİN EN DEMOKRATİK ANAYASASI" OLARAK NİTELENDİRİLMESİ SADECE ONU YAPAN KURUCU MECLİSİN BİLEŞİMİNDEN DEĞİL, ONUN YÖNELİMİNDEN DE KAYNAKLANIR.

Oluşum halindeki yapıların ya da fikirlerin tarihsel seyrini izlemek, araştırmacı için -bazen içinden çıkılması güç olsa da- heyecan vericidir. Kurumsallaşmış yapıların içinde taşıdığı temel çelişki ve çatışmaları oluşum anında görmenin yanı sıra bizzat bu anda, üzerinde hareket edilen kaygan zeminde, oluşumun hangi yönde ilerleyeceğine ilişkin belirsizliğin varlığı, bu "olağanüstü" anları olağan olandan ayırır, onu ilginç kılar. Olağanüstünün olağanı, istisnanın kaideyi belirlediğine ilişkin fikrin en güçlü biçimde kendini gösterdiği anlar, kuruluş anlarıdır. Türkiye Devleti'nin kuruluşu bakımından da bu geçerli. Cumhuriyet tarihinin en "olağanüstü", en ilginç bölümünü cumhuriyetin kuruluş momenti oluşturuyor. 1921 Anayasası ve onu yapan kurucu meclis olarak BMM'nin oluşumu hem yüz yıllık Cumhuriyetin temel çelişki ve çatışmaları bakımından hem de oluşumun hangi yönde ilerleyeceğine ilişkin belirsizlik bakımından incelenmeye değer, hatta esas olarak bu perspektif ile incelenmesine ihtiyaç var. Bu yazıda, 1921 Anayasası'na ilişkin TBMM tutanaklarına dayanarak kurucu çelişkilerin varlığına ve oluşumun yönü bakımından belirsizliğine işaret etmeye çalışacağım. Anayasa görüşmeleri ile sınırlı kalacağım.

Trabzon mebusu Ali Şükrü (Doruker) Bey

OLAĞANÜSTÜ BAŞLANGIÇ

1921 Anayasası, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası başlığı ile 13.09.1920'de BMM'ye sunuldu. 18.09.1920'de BMM'de metin hakkında ilk sözler söylendi. Hem sunulma biçimi hem de sunulan metnin içeriği bakımından Meclis'in üyelerinde bir kararsızlık yarattı. Mustafa Kemal tarafından "Heyeti Vekilenin siyasî, içtimai, idarî, askerî noktai nazarlarını telhis ve teşkilatı idariye hakkındaki mukarreratını ihtiva eden programı Büyük Millet Meclisine takdim ediyorum. İşbu esasta müsteniden tanzimi iktiza eden kanun lâyihalarının dahi derdesti takdim olduğu maruzdur."[1] İfadeleriyle takdim edilen layihanın biçimsel olarak "ne" olduğuna karar verilemedi. Lütfi Bey (Malatya) içeriği itibarıyla Kanunu Esasi Encümeni'ne gönderilmesi fikrini dile getirirken Ali Şükrü Bey (Trabzon), bunun bir kanun olmadığını vurguladı. Ona göre program formunda sunulmuş bu metnin encümene gönderilmesi gerekmezdi, müzakere edilmeli, kabul ya da ret edilmeliydi. Elbette bu bir güven oylamasına dönüşecekti. Hükümeti temsilen Maliye Vekili Ferit Bey de metnin hükümetin çıkarmayı istediği kanunlara ilişkin genel çerçeveyi hem anayasal hem idari düzenlemeler bakımından çizen bir program olduğunda ısrar ediyordu. Buna karşı Tevfik Rüştü Bey (Menteşe) 24 Nisan 1920'de sınırları çizilmiş anayasal düzenin gereğini doğru biçimde söylüyordu: Meclisi Mebusan'da değillerdi, Meclis'e karşı sorumlu, ondan ayrı bir hükümet yoktu ki Meclise bir program sunsun ve Meclis'in güvenini istesin. Hükümet güçler birliği gereği zaten Mecli-

sin malıydı. Dolayısıyla program da ancak Meclis'in programı olabilirdi. Bu nedenle de encümene gönderilmeliydi. Metnin niteliğine dair bu tartışmanın sonunda layihanın encümene gönderilmesine ve bir encümeni mahsus oluşturulmasına karar verildi. 1921 Anayasası'nın kökenini oluşturulacak Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası'nın Encümeni Mahsus'a sevk edilmesinin öncesinde bu ilginç tartışma vardı. Metin, formu hakkında karar verilemeyen bir metindi.

Formel tartışmaya içeriğe ilişkin bir ön tartışma da eşlik etti. Otuz bir maddeden meydana gelen Layiha; Maksat ve Meslek, Mevadı Esasiye ve İdare bölümlerini içermekte; oluşum halindeki devletin ana çerçevesini çizmekteydi. Maksat ve Meslek bölümü, Meclisin amacını, bu amacı gerçekleştireceği yöntemi ve yöneldiği ideolojik çerçeveyi çiziyordu. Mevadı Esasiye merkezi devlet makinesinin oluşumu; idare bölümü de yerel yönetim düzeneğinin kuruluşuna ilişkindi. Bu çerçeve içerik bakımından biri Ali Şükrü Bey bir diğeri de Mesut Bey (Karahisarı Şarki) tarafından gelen iki eleştiri ile karşılaştı. Ali Şükrü Bey'in uzun konuşmasının özünde metinden duyduğu Bolşevizm endişesi vardır. Bunu doğrudan doğruya Bolşevizme karşı çıkarak değil ("Ben Bolşevizm cereyanı aleyhinde değilim" diyordu sözüne başlarken) Bolşevizmin taklit edildiğini, eskiden kalma bir anlayış nedeniyle milletin ruhundan kopulduğunu vurgulayarak yaptı. İkinci eleştiri de yine Bolşevizm ile ilgilidir. Fakat bu defa Bolşevizme çok daha yakın olan Halk Zümresi adına gelir. Mesut Bey layihanın daha önce açıklanmış olan Halk Zümresi programının kötü bir yorumu olduğunu iddia eder ki önerisi programdaki yanlış düzenlemelerin ortadan kaldırılmasıdır. Mesut Bey'in takririnin alt metninde layihayı sunanların güçlenen Halk Zümresi'ne ilişkin siyasal bir müdahalesinin olduğu vardır. Cumhuriyetin ilk kurucu sözleşmesi sayılabilecek Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası'na ilişkin başlangıç tartışmasının zemininin Bolşevizm olması, Cumhuriyetin kuruluşu ve kurumsallaşmasının yönü dikkate alındığında, "taktik" yorumlarıyla geçiştirilemeyecek kadar ilginç uzlaşma ve ayrışmaların konusudur.

MAZBATA MUHARRININ SUNUŞU

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası Encümeni Mahsus'a gönderildikten iki ay sonra, 18.11.1920'de BMM'de görüşülmeye başladı. Encümeni Mahsus Başkanı Yunus Nadi Bey imzasıyla 21 Ekim 1920 tarihinde Meclise gönderilen gerekçede "Halkçılık Programı" başlığıyla kendilerine tevdi edilen metnin bir program niteliğinde olmayacağının anlaşıldığı belirtilmişti. Çünkü Meclis'te farklı fikirler, fikir akımları doğal olarak vardır, Meclis bir parti değildir.

> "Çünkü, bir mecliste bütün azanın içtihatlarını bir nokta ve siyakta cem ve tevhit mümkün olması ve fikir ve içtihattan fedakârlığın caiz bulunmaması sebebiyle bir fırkanın bütün azasınca kabul edilmiş bir program şeklinde Büyük Millet Meclisinin bir programı ortaya atılmak kabil olamıyacağı ve bir çok lüzumsuz münakaşata da meydan verileceği şüphesiz görülmüştür."[2]

İzmir mebusu Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey

Dolayısıyla hükümetten gelen program, iki bölüme ayrılarak genel kurula sunuldu. Layihanın maksat ve meslek bölümü, BMM'nin genel amaçlarını ve o güne kadar izlediği yolu deklare ettiği için bir beyanname formunda; esas ve idare bölümleri de "anayasanın ihtiyaç görüldükçe parça parça tespit edilen maddeleri" şeklinde kanun formunda teklif edildi. Gerekçede, esas ve idare kısımlarına ilişkin iki temel değişiklik önerildiği vurgulandı. Birincisi temsile ilişkindi. Layihada olmayan ve encümen tarafından teklif edilen, BMM'de de en uzun tartışılan konu mesleki temsil konusuydu. Encümen Mahsus Reisi imzası ile gönderilen gerekçede mesleki temsil halk sınıflarının kendi taleplerini doğrudan doğruya meclise getirebilmelerinin yolunu açacak, halkı meclise taşıyacak mekanizmanın bu olduğu savunuluyordu. İkinci temel değişiklik ise BMM Reisinin münhasıran BMM reisi olarak seçilmesi ve vekillerin ayrıca kendi içlerinden bir reis seçmelerinin teklif edilmesiydi. (Her iki temel değişiklik de BMM tarafından sunuldukları haliyle kabul görmeyecektir.) Encümen tarafından sunulan gerekçede temel değişiklikler içinde sayılmayan ama çarpıcı bir nitelik taşıyan değişiklik, hükümet tarafından sunulan layihanın 5. maddesinde yer alan "Hilâfet ve saltanat makamının tabiisine muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra Padişah ve Halifei Müslimin kavanini esasiye dairesinde mevkii muhterem ve mübeccelini ahzeder." hükmünün çıkarılmasıdır. Bunun yerine bir maddei münferide eklenmiş ve Nisabı Müzakere Kanunu'nda belirlenen "gaye"ye atıfla bu sorun çözülmüştür. Ortaya çıkan teklif bu itibarla, maddei münferide ayrı düşünüldüğünde, baştan sona cumhuri ve laik bir nitelik taşımaktadır.

Encümeni Mahsus Muharriri İsmail Suphi Bey (Burdur), teklife ilişkin kapsamlı ve heyecanlı sunuşunda, yeni devletin formuna ilişkin bu devrimci adımın, içerik bakımından da devrimci niteliğini Meclis üyelerine karşı açıklıkla dile getirdi. İsmail Suphi Bey'e göre Meclis inkılap yapmak için toplanmamıştı; fakat kendi deyimiyle milletin yaşaması için "her şeyden inkılap yapmaya, her şey ve her şey yapmaya karar vermiştir. İşte hükümetin Halkçılık Programı

TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU ÜZERİNDE İKİ AY BOYUNCA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE YAPILAN TARTIŞMALARDA EN ÇOK TARTIŞILAN KONU TEMSİL MESELESİ; YANİ HALKIN KENDİ KENDİNİ YÖNETECEĞİNE VE KENDİ KADERİNİ TAYİN EDECEĞİNE İLİŞKİN İLKENİN HAYATA NASIL GEÇİRİLECEĞİ MESELESİ OLMUŞTUR. BU BAKIMDAN BÜTÜN SEÇENEKLER MASADADIR.

Burdur mebusu İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey

namı altında"[3] Meclis'e gönderdiği program bu fikirden doğmuştur: Ezilen, mazlum halk sınıflarının refaha kavuşturulmasına, Türk ve Kürt köylüsünün jandarma sopası ve yoksulluk altında ezilmesinin sonlandırılmasına, Türkiye'de yüzyıllardır hakim olmuş, Tanzimat ve Meşrutiyet ile çözülememiş kötü idare sorununun çözülmesine yönelmiştir, artık hakimiyet bilakaydüşart milletin olacaktır. İsmail Suphi Bey'in ülkenin adına, halkın tanımlanmasına ve egemenliğin kurulmasına ilişkin sunuşunun devrimci içeriği buradadır. Türkiye devletinin oluşumundaki; ülkenin sınırları, halkın sınırları ve egemenliğin kuruluşuna ilişkin tartışma bütün cumhuriyet tarihini kuşatacak temel çelişki ve çatışmaları içinde barındırır.

Mazbatanın gerekçesinde belirtilen değişiklikleri genişleterek sunan İsmail Suphi Bey'in konuşmasındaki bir diğer önemli husus idareye ilişkin maddelerdir. Konuşmada açık açık söylenmese de makinenin kuruluşu sadece idari değil politik bir anlam taşımaktadır. Yaratılmak istenen makine bir demokrasi makinesidir. Diyarbakır'ın bir dönem nasıl kendi kendini yönettiği, mütareke döneminde Adapazarı ve Balıkesir'in kendi kendini yönettiği argümanlarını sıraladıktan sonra yerel özerklikleri halkın yerelde kendi kendini yönetmesini ve merkezi demokrasiyi temel bir ilke ile savunur. Halk egemenliğini eline alacaktır; eğitimsizlik, kapasitesizlik gibi argümanlar burada işlemez. Halk siyasi hayat içinde kendi kendini eğitecektir de:

> "Fakat halkı yetiştirmek için ameli mektebi terbiyeden başka bir şey yoktur. Buna iman etmek lazım gelir. Bugün oraya gönderdiğiniz sekiz yüz, bin kuruş maaşlı bir nahiye müdürü, zaten orada erbabı nüfuzun elinde âdi bir âletten başka bir şey değildir. Binaenaleyh efendiler; halkın idaresini mahalline bırakmaktan başka çare yoktur."[4]

İsmail Suphi Bey kesilmeyen alkışların takip ettiği sunuşunu bu ülkenin tarihinin başlangıcından beri böylesine esaslı bir mesele ile meşgul olmadığını söyleyerek, Meclis'e bu esaslı görev için tebriklerini sunarak tamamlar. Maksat ve Meslek kısmı bir BMM Beyannamesi haline dönüştürüldükten sonra Encümen'in sunduğu teklif, yirmi dört madde ve bir maddei münferideden ibarettir. Dokuzuncu maddeye kadar egemenliğin devrimci dönüşümüne uygun olarak merkezi yönetime ilişkin düzenlemeler; onuncu maddeden yirmi dördüncü maddeye kadar mahalli özerkliğin düzenlemesine ilişkin hükümler, merkezi ve mahalli idarenin ilişkisine ilişkin esaslar yer almaktadır. Öngörülen devlet makinesi içinde yerel özerkliklere bu kadar geniş yer alması; hem ülkenin, hem halkın hem de egemenliğin yeni formunun bileşimi bakımından anlamlıdır.

TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU LAYİHASI GÖRÜŞMELERİ YA DA DEMOKRASİ ÜZERİNE

1921 Anayasası hakkında görüşmeler yaklaşık iki ay sürmüştür. 18 Kasım 1920'de görüşülmeye başlanan teklif, 20 Ocak 1921'de, yirmi üç madde ve bir maddei münferide halinde kabul edilmiştir.[5] İki ay boyunca Büyük Millet Meclisi'nde yeni Türkiye Devleti bakımından en çok tartışılan konu temsil ilişkisidir. Halkın kendi kendini yöneteceğine, kendi kaderini tayin edeceğine ilişkin ilkenin hayata nasıl geçirileceğidir. Bu bakımdan saf siyasi temsil kutbundan doğrudan demokrasi kutbuna kadar seçeneklerin masada olduğunu belirtmek gerek.

BMM'de demokrasi arzunu en güçlü ifade eden diyalog, Platon'un metaller mitosunu yerle bir edecek biçimde kurulmuş ve BMM üyelerinin kimler olabileceği sorusuna yanıt ararken gerçekleşmiştir:

> Hacı Ahmet Hamdi Bey (Muş): Haro Ağa namında bir zat vardı. Müstantıklıkta bulunmuş ayrıca kâtibi var, bazan kâtip bir kararnameyi imza için getirdiği zaman efendiler Kürtçe söyliyeceğim: (Zabıt kâtiplerine hitaben) Dikkatli yazınız. Kararnameyi imzalarken (Babo, ne ızha yekem, ne seravi mulazayiha bikem, bekiçe müntefişeki han.) diyor, işte efendiler, (imzaya) izha, (Şerhe) şer, (Mülâhaza) ya mülâzayı, (Müfettişe) müntefiş diyen bu kabil insanlardan Meclise getirilecek

Dersim mebusu Hasan Hayri (Kanko) Bey

Mustafa Kemal Paşa ve Dersim mebusu Diyap (Yıldırım) Ağa

> azadan yapılacak halita (alaşım) demirci potası halitasından başka bir şey olamaz. Ben isterim ki, halkımızdan getirilecek halita altın olsun.
> Mehmet Şükrü Bey (Karahisarı Sahip): Altını onlar çıkarıyor.[6]

1921 Anayasası, altını çıkaranların yönetimde de söz sahibi olmasına gerektiğine olan inancın hâkim olduğu bir Meclis'in yaptığı anayasa olarak, cumhuriyetin oluşumunda ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan anayasa hukukçularınca genel kabul gördüğü biçimiyle "Türkiye'nin en demokratik anayasası" olarak ünlenmesi sadece onu yapan kurucu meclisin bileşiminden değil, onun yöneliminden de kaynaklanır.

Anayasa'da yer alan demokratik ilke, kamu hukukumuza ilk defa girmiş ve anayasa tarihimiz içinde bir istisna olarak kalmıştır: "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." 1921 Anayasası'nın birinci maddesinin ilk cümlesi ile ikinci cümlesi arasındaki mesafede demokrasi tarihinin temel tartışmaları yer almaktadır. Demokrasi ve temsil arasındaki çelişki ve uzlaşmalar, birinci maddeyi saf siyasal temsil, mesleki temsil ve doğrudan demokrasiye ilişkin tartışmalara götürmüş; görüşme tutanaklarının en hacimli bölümünü mesleki temsil hakkındaki tartışmalar oluşturmuştur. Bu tartışmalar sırasında Sovyetler Birliği'nde uygulanan şûradan şûraya seçim sistemi gibi demokrasi ve temsil arasında ulaşma arayan birçok formül farklı farklı biçimlerde dile getirilmiştir. En sonunda Encümeni Mahsus'un hem BMM hem de mahalli meclisler için teklif ettiği mesleki temsil ilkesi kabul edilmemiş siyasal temsilde karar kılınmıştır.

Fakat birinci maddeye ilişkin tartışma BMM ile sınırlı değildir. Halkçılık programında ve Encümen'den gelen teklifte "tam özerklik" ile nitelendirilen vilayet yönetimleri halkın kendi kendini yönetmesinin başka bir aracı olarak düşünülmüştür. Teklifin 12. maddesi şöyledir: "Vilayet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve tam muhtariyeti haizdir. Harici ve dâhili siyaset, adli ve askeri umur, beynelmilel iktisadi münasebat ve Hükümetin umumi tekâlifi ile menafii birden ziyade vilayata şamil husus müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek kavanin mucibince maarif, sıhhiye, iktisat, ziraat, nafıa ve muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi "vilayet meclislerinin" salahiyeti dahilindedir." Görüşmelerin sonunda tam özerkliğin bağımsızlık anlamına gelebileceği ifade edilmiş ve "tam" sözcüğü çıkarılmıştır. Fakat, Bülent Tanör'ün ifadesiyle kongre iktidarlarından BMM'ye gelen süreçte kendi kendini yöneten yerel yönetimlerin özerkliği, "Evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafıa ve Muaveneti İçtimaiye işlerinin tanzim ve idaresini kapsar. Bu özerkliği kullanacak olan vilayet meclislerini, vilayet halkı doğrudan doğruya seçecektir. Dolayısıyla hem egemenliğe ilişkin hem de halkın siyasal kuruluşuna ilişkin istisnai bir somut anayasal düzen ortaya konmuştur. Bugün Türkiye'de Kürt sorunu bağlamında hala tartışılmakta olan temel çelişkiye ilişkin Mustafa Kemal Paşa, 1923 Ocak'ında verdiği bir röportajda şunları söylemiştir:

> Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilât-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklikle oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı sözkonusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur, bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz.[7]

Görüşmelerin ana eksenini kuran, egemenlik ile merkezi yönetim ve yerel yönetime ilişkin ilkeleri belirleyen tartışma demokratik eksende yapılan bir temsil tartışması olmuştur. Temsil tartışmasının özünde ise siyasal birliğinin sınırlarının içinde ve dışında kalanları belirleyecek bir içerik ile sürdürülmüştür. Sınıfsal, etnik, cinsel, dinsel çatışmaların içiçe geçtiği bu anayasal kuruluşun demokratik niteliği halkın kapsamı ve (gayrimüslimlerin kurucu Meclisin oluşumundan dışlandığını söylemek gerekir) egemenliğin kullanımı bağlamında dayandığı açıklıktan kaynaklanır. Cumhuriyetin bu olağanüstü başlangıcının yüzüncü yılında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası müzakerelerini incelemek, bugüne ve geleceğimize dair de bir inceleme olarak düşünülmelidir.

DİPNOTLAR

1 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 4, 18.09.2020.
2 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, 18.11.1920.
3 A.g.e.
4 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 5, 18.11.1920
5 "1921 Anayasası görüşmelerini içeren 14 tutanak bulunmaktadır. Bunlar, 18.09.1920, 18.11.1920, 20.11.1920, 29.11.1920, 30.11. 1920, 07.12.1920, 13.12.1920, 14.12.1920, 20.12.1920, 22.12.1920, 10.01.1921, 17.01.1921 ve 20.01.1921 tarihlerinde yapılmış görüşmelerin tutanakları ve tutanaklara 25.09.1920 olarak geçmiş ama aslında 07.12.1920'de yapılmış gizli celsenin tutanaklarıdır." Tutanakların tümü için bkz. Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası: 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
6 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 30.11.1920.
7 Atatürk, Mustafa Kemal, Atatürk'ün Bütün Eserleri C.14, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 273-274.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Üzerindeki Meclis Tartışmaları

AHMET DEMİREL

TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU HAZIRLANIRKEN HER YASA YAPIM SÜRECİ GİBİ BİR DİZİ TARTIŞMA TECESSÜM ETMİŞTİR. ÇIKARILAN YEDİNCİ MADDEDEN TUTALIM DA YERİNE GEÇEN YEDİNCİ MADDENİN MECLİSİN YETKİLERİNİ SINIRLADIĞINI DÜŞÜNENLERE, PADİŞAHIN YETKİSİNİ KİMİN KULLANACAĞINA KADAR FARKLI TARTIŞMALARA SAHNE OLMUŞTUR. YİNE İLK GÖRÜŞMELERDE BU KANUNUN ÖZGÜNLÜĞÜNE VURGU YAPILMIŞ FRANSIZ VE İNGİLİZ İHTİLÂLLERİNDEKİ PARLAMENTO USULÜNE BENZEMEDİĞİNİN SÖYLENMESİ GEREĞİ DUYULMUŞTUR.

13 Eylül'de hazırlanarak 18 Eylül'de meclise sunulan "Halkçılık Programı", Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun kaynağını oluşturur. Bu metin 18 Eylül'deki meclis görüşmelerinden sonra incelenmek üzere meclisin içinden seçilen bir özel komisyona gönderilmiş; özel komisyon da yaptığı çalışmalardan sonra, 24 maddenin yanı sıra bir de ayrı maddeden oluşan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tasarısını 18 Kasım 1920'de meclise sunmuştur. Tasarı iki ay iki günlük görüşmelerden sonra 20 Ocak 1921'de kabul edilmiştir. Meclis görüşmeleri sırasında bazı maddeler tartışmasız kabul edilirken bazı maddeler üzerinde çok hararetli tartışmalar yapılmıştır. Baştan belirtmek gerekirse üzerinde en çok tartışma yapılan tasarı maddeleri mesleki temsil ilkesini öngören 4'üncü, meclis içinde meclis kurulmasını isteyen 7'inci ve meclisin yetkilerini tanımlayan 8'inci maddelerdir.

Bu yazıda merkezi devletin çalışma ilkelerini içeren tasarının ilk on maddesi ile sadece işbaşındaki meclisi ilgilendiren ayrı madde üzerinde yapılan tartışmaları madde sırasına göre ele alacağım.[1]

İLK ÜÇ MADDE

Egemenliği kayıtsız şartsız millete verip, yönetim usulünün halkın kaderini doğrudan doğruya ve fiili olarak kendisinin yönetmesi esasına dayandığını belirten ilk madde ile yürütme ve yasama yetkisini milletin tek ve gerçek temsilcisi BMM'de toplayan ikinci madde tartışmasız kabul edilmiştir. Üçüncü maddede encümen tasarıda kullandığı "Türkiye Halk Hükümeti" ifadesinin "Türkiye Devleti" olarak değiştirilmesini istemiş ve Türkiye devletinin BMM tarafından yönetildiğini ve hükümetinin de BMM Hükümeti unvanını taşıdığını belirten üçüncü madde tartışmasız kabul edilmiştir.[2]

MADDE 4

Tasarıda "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntahap azadan mürekkeptir" şeklinde yer alan dördüncü madde mecliste büyük tartışmalara neden olmuştur. 18 ve 20 Kasım 1920 tarihli görüşmelerde mesleki temsil ilkesi hararetle savunulmuş ve adeta halkı yönetimin gerçek sahibi kılmanın tek yolunun mesleki temsil olduğu havası yaratılmıştır. Maddenin başlıca savunucuları İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey (Burdur), Ragıp (Soysal) Bey (Kütahya), Mahmut Esat (Bozkurt) Bey (İzmir), Dr. Abidin (Atak) Bey (Lazistan) ve Mehmet Şükrü (Koç) Bey'dir (Karahisar-ı Sahip). İlk günkü görüşmede mesleki temsile sadece Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey karşı çıkmış, yerine "şûradan şûraya seçim" sistemini önermiştir. Karesi mebusu Hasan Basri (Çantay) Bey de mesleki temsilin uygulanmasının o günkü koşullarda mümkün olmadığını belirtmiş, uygulanabilmesi için, mesleklerin yasal düzenlemelerle geliştirilmesini istemiş; bu uzun geçiş süreci boyunca da tek dereceli seçim sisteminin uygulanması gerektiğini savunmuştur.[3]

Maddenin bu ilk görüşülmesi sırasında, bu korporatist ilkeyi, söz alan diğer mebuslar gibi, gerçek demokrasi kılıfıyla sunan Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in konuşması özellikle dikkat çekicidir. Mahmut Esat Bey, konuşmasında önce "Büyük Fransız İhtilâlinin kabul ettiği parlamento usulü, daha ondan önce eski İngiliz İhtilâlinin kabul ettiği parlamento usulü, halkı memnun edememiştir ve zaman zaman dünyayı sarsan büyük ihtilallere meydan vermiştir" diyerek genel oya dayanan teritoryal seçim esasını reddetmiş, ardından "mesleki temsili kabul etmediğiniz takdirde (...) bu kanunun hiçbir hükmü kalmaz. Bu kanunun bütün anlamı mesleki seçimde toplan-

Büyük Millet Meclisi'nin açılışının birinci yıldönümü 23 Nisan 1921'de meclisin önünde törenle kutlandı

mıştır ve bu kanun ancak bu suretledir ki memlekette tarihi bir inkılap yapacaktır" demiştir.[4]

Maddenin görüşülmesine 29 ve 30 Kasım'da da devam edilmiştir. Maddenin savunuculuğunu bu kez encümen başkanı Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey'le, Karesi (Balıkesir) mebusu Mehmet Vehbi (Bolak) Bey üstlenmiştir. Yunus Nadi Bey, "Avrupa'nın yapamadığı demokrasiyi, mesleki temsil sistemini kabul etmekle Türkiye yapacaktır. Çünkü Avrupa'da birtakım fırkaların mücadelesi, diğer tarafta onun üzerinde bir kapitalizm, bir sermaye tahakkümü vardır ki, seçim yarı yarıya onun elinde oyuncaktır. Onun için oralarda bu mesele şimdiye kadar uygulanamamıştır. Türkiye bunu uygulayabilir. Çünkü burada meslekler birbirleriyle mücadele etmez" demiştir.[5] Karesi mebusu Mehmet Vehbi Bey ise maddenin önemini şöyle vurgulamıştır: "Dört gündür meclisin oturumlarını işgal eden mesleki seçim meselesi gerçekten meclisin birkaç oturumunu daha işgal etse hiçbirimizi üzmez. Çünkü elimizdeki Teşkilât-ı Esasiye Kanunu diye görülen maddelerin tek maddesi, adeta ruhu, mihveri bu dördüncü maddededir."[6]

Mecliste ilk iki günde kanun maddesi üzerinde yaratılan olumlu hava son iki günkü görüşmelerde dağılmış ve eleştiriler başlamıştır. Eleştirilerin büyük bölümü ülkede meslekler henüz net olarak ayrışmadığından sistemin uygulanmasında güçlükler doğacağı endişesinden kaynaklanmaktadır.

Yapılan itirazlar karşısında, encümen adına söz alan Mehmet Vehbi Bey, encümenin maddeye bir fıkra eklenerek şu şekilde kabul edilmesini istemiştir: "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya seçilmiş üyelerden oluşur. Ancak bu mesleki temsile ait teşkilat ve seçim kanunları Büyük Millet Meclisi'nce düzenleninceye kadar mevcut usul devam eder."[7] Bu öneriden sonra, oturumu yöneten İkinci Reis Vekili Hasan Fehmi (Ataç) Bey, değişiklik önergelerini oya sunmaya başlamış, Trabzon mebusu Hüsrev (Gerede) Bey'in yürürlükteki seçim sisteminin sürdürülmesi anlamına gelen "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca seçilen üyelerden oluşur" şeklindeki değişiklik önergesinin dikkate alınması kabul edilmiştir. Bunun üzerine, Mehmet Vehbi (Bolak) Bey encümenin, dördüncü maddeyi yeniden düzenlemek üzere geri çektiğini açıklamıştır.[8] Değiştirilen bir maddenin encümene geri çekilmesinin usule uygun olup olmadığına ilişkin tartışmalardan sonra bu kez de İzmit mebusu Hamdi Namık (Gör) Bey'in encümenin dördüncü maddesinin tasarıdan tamamen çıkarılmasını isteyen teklifi oylanarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte İkinci Reis Vekili Hasan Fehmi (Ataç) Bey, "dördüncü maddeye ait önergeler encümene gidiyor" diyerek gürültüler arasında oturumu kapatmıştır.[9]

Madde 17 Ocak 1921'de yeniden ele alınmıştır. Encümen önceki görüşmelerde madde üzerinde yapılan değişiklik önerilerini dikkate almayarak mesleki temsil esasında ısrar etmiştir. Mehmet Vehbi (Bolak) Bey encümen adına, maddenin ilk sunulduğu şekliyle kabul edilmesini istemiştir.[10] Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, mesleklerin henüz teşkilatlanmamış olması nedeniyle mesleki temsil usulüyle seçim yapacak durumda bulunulmadığını ileri sürdükten sonra, asıl sıkıntının iki dereceli seçimden kaynaklandığını belirtmiştir. Hüseyin Avni Bey, "millet oyunu hakkıyla kullanamıyor. İkinci seçmenler etki yapıyor, ya da ikinci seçmenlere etki yapılıyor. Buraya gelen mebus-

6 Mayıs 1920'de Ramazan Bayramı münasebetiyle meclis binasının önünde mebuslar ve halk birbirleriyle bayramlaştılar

ların bütün oyları haiz olması için bir dereceli seçim uygulanmalıdır" demiştir.[11] Kastamonu mebusu Dr. Suat (Soyer) Bey ile Adana mebusu Zekâi (Apaydın) Bey'in mesleki temsili savunan konuşmalarından sonra tekrar söz alan Hüseyin Avni Bey, tek dereceli seçimde direnerek "meşru bir şekilde oy hakkını kullanarak bize, buraya millet tarafından mebus gelir. İster köylü dayı gelsin, ister Ahmet ağa gelsin, yalnız meşru mebus odur. Onun yapacağı meşrudur, doğrudur" demiştir.[12] Ardından İzmir mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey konuşmasına "mesleki temsilin memleketimin selameti için gerekli olduğuna o kadar inanıyorum ki, bunu ikinci defa yüksek huzurunuzda savunmakla Türk tarihi önünde tarihi görevimi yapmakta olduğum kanısındayım" diyerek başlamıştır ve mesleki temsil ilkesini savunan uzun bir konuşma yapmıştır. Ardından maddeye ilişkin değişiklik önerileri okunmaya başlanmıştır. Bu değişiklik önerileri içinde en dikkat çekicisi, Hüseyin Avni Bey'in "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca ve bir dereceli usulle seçilen üyelerden oluşur" şeklindeki önerisidir.[13] Değişiklik tekliflerinin bir bölümü mesleki temsilde ısrar ederken, meclis Karahisar-ı Şarki mebusu Mesut (Benli) Bey ile Muş mebusu Hacı Ahmet (Bilgin) Bey'in ortaklaşa verdiği ve maddenin "meslekler erbabı temsil edilmek üzere" ibaresinin kaldırılarak kabul edilmesini isteyen önerisini kabul etmiştir. Böylece madde "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca doğrudan doğruya seçilmiş üyelerden oluşur" şekline dönüşmüştür. Ancak, Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey'in önerisiyle doğrudan doğruya ibaresi de kaldırılarak madde son biçimini almıştır: Madde 4: "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntahap azadan mürekkeptir".[14]

MADDE 5

7 Aralık 1920'de meclisin görev süresinin iki yıl olduğunu öngören beşinci maddenin görüşüleceği açıklanır açıklanmaz, İzmit mebusu Hamdi Namık (Gör) ve Karesi mebusu Hasan Basri (Çantay) Beyler Halkçılık Programı'nın hilafetle ilgili beşinci maddesinin tasarıda yer almadığını belirtmişler ve konunun gizli oturumda görüşülmesini istemişlerdir.[15] Gizli oturuma geçildiğinde encümen adına bir açıklama yapan Karesi mebusu Mehmet Vehbi (Bolak) Bey tasarıda hilafetle ilgili maddeye yer vermediklerini ve bununla ilgili görüşmelerin gizli yapılmasını yararlı bulduklarını açıklamıştır.[16] Ardından Hasan Basri (Çantay) Bey Halkçılık Programı'nın beşinci maddesine hilafet makamının esaretten kurtarıldıktan sonra kanunlar içerisinde muhterem ve yüksek yerini alacağını belirten beşinci maddenin tasarının uygun bir yerine eklenmesini istemiştir. Hasan Basri Bey önerisinin kendisinin de meşru görmediği mevcut halifeye yönelik olmadığını belirterek, bunun tasarıya eklenmesinin kanuna bir etkisi olmayacağını, ama meclisin hilafete karşı olduğu yolundaki dedikoduları sona erdirip İslâm dünyası üzerinde de iyi bir etki yapacağını savunmuştur.[17] Hemen ardından Mustafa Kemal Paşa, padişahın uzun süreden beri haince davrandığını, konunun nazik bir konu olduğunu belirterek şunları söylemiştir: "Biz öteden beri diyoruz ki, halife ve padişahımız şer'i kuvvet ve kudretini kullanmaktan menedilmiştir, haince hareket ediyor. Bu nedenle, bu mesele ile uğraşmak caiz değildir."[18] Uyarı üzerine Hasan Basri Bey isteğinden vazgeçmiştir: "Efendim, maksadımızı arz ettik. Bu meseleyle zaten uğraşmıyoruz. Böyle bir maddeye böyle bir maddenin eklenmesini düşündük. Onun

için sunduk. Mademki böyle bir siyasi mahzuru vardır, biz de vazgeçiyoruz."[19]

Bu gizli görüşme padişah ve halifeye karşı tavrın, meclis açıldığından o yana ciddi bir şekilde değişmiş olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Padişah ve halife ilk kez bir hain olarak görülmekte, uyarı üzerine halifeye ilişkin önerge hemen geri çekilebilmektedir.

Gizli toplantıdan sonra, seçimlerin iki yılda bir yapılmasını hükme bağlayan beşinci maddenin görüşülmesine başlanmıştır. 13 Aralık'ta da devam eden görüşmelerden sonra, madde değişiklik teklifleri göz önünde tutularak yeniden düzenlenmek üzere encümene iade edilmiştir.[20]

Mesleği temsili öngören dördüncü maddeyi meclis kabul etmediği için encümen, beşinci maddedeki, meclis üyelerinin kendilerini seçen "vilayet ve mesleğin" ayrıca vekili olmayıp bütün milletin vekili olduğunu belirten cümlesindeki "ve mesleğin" ibaresini kaldırarak maddeyi tekrar meclise sunmuş ve madde 20 Ocak 1921'de görüşülmüştür. Görev başındaki meclisin süresine ilişkin tartışmalardan sonra madde kabul edilmiştir:[21] "Madde 5: Büyük Millet Meclisi'nin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının her biri kendini intihap eden vilayetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir".

MADDE 6

Altıncı madde 13 Aralık 1920'de görüşülmüştür. Tasarıda "Büyük Millet Meclisi'nin heyet-i asliyesi teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder" şeklinde yer alan maddedeki "heyet-i asliye" terimi tartışmalara yol açmıştır. Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey maddenin tamamen iptal edilmesini istemiş, Yozgat mebusu Süleyman Sırrı (İçöz) Bey de hem "heyet-i asliye" tabirine karşı çıkmış hem de toplantı tarihinin 1 Kasım yerine 23 Nisan olmasını istemiştir. Karahisar-ı Şarki mebusu Mustafa (Serdaroğlu) Bey ile Karesi mebusu Hasan Basri (Çantay) Beyler de "heyet-i asliye" kavramına itiraz etmişlerdir. Arkasından değişiklik önerileri ele alınmıştır. Her yılın 23 Nisan'ının açılış tarihi olmasını isteyen önerge kabul edilmezken, meclis Muş mebusu Hacı Ahmet (Bilgin) ve Karahisar-ı Şarki mebusu Mustafa Bey'in benzer içerikli tekliflerini dikkate alınca "heyet-i asliye" tabiri çıkartılarak maddeye son şekli verilmiştir: "Madde 6: Büyük Millet Meclisi'nin heyet-i umumiyesi teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder".[22]

TASARININ YEDİNCİ MADDESİ

Tasarının yedinci maddesine göre Büyük Millet Meclisi üyeleri her toplantı yılının başlamasından iki ay sonra, Büyük Millet Meclisi'ne ait bütün hak ve yetkileri haiz olmak ve gelecek toplantı yılına kadar toplantı halini muhafaza etmek üzere, içlerinden en az seçim bölgeleri sayısının iki misli kadar üyeyi gizli oyla ayıracaktı. Bu üyeler bir önceki maddede de yer almasına rağmen meclisin kabul etmeyip metinden çıkardığı "heyet-i asliye"yi yani asıl meclisi

Mustafa Kemal Paşa mecliste yaptığı bir konuşma sırasında kürsüde

oluşturacaktı. Öteki milletvekillerinin ise bir sonraki toplantı yılının başına kadar hiçbir işlevi olmayacaktı. Kısaca meclis içinde bir de asıl meclis oluşturan tasarının yedinci maddesi üzerindeki görüşmelere 13 Aralık 1920'de başlamıştır. Madde tasarının en çok tartışılan maddelerinden biri olmuştur. Tartışmalar başlar başlamaz Karahisar-ı Şarki Mebusu Mustafa (Serdaroğlu) Bey, İzmit Mebusu Hamdi Namık (Gör) Bey, Batum mebusu Ali Rıza (Acara) Efendi, Amasya mebusu Ömer Lütfi (Yasan) Bey ve Konya mebusu Musa Kâzım (Onar) Efendi maddenin aleyhinde görüş belirtmişler ve iptalini istemişlerdir. Bunun üzerine Mehmet Vehbi (Bolak) Bey encümenin maddeyi tekrar düzenlemek üzere geri çektiğini açıklamıştır.[23]

Madde 20 Ocak 1921'de yeniden görüşülmüş ve yine hararetli tartışmalara yol açmıştır. Encümen maddenin ilk halinde ısrar ederken, bu fikir mecliste destek bulmamış, söz alan mebuslar maddenin aleyhinde konuşmuşlardır. Mesela Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, maddenin, üç dereceli seçim anlamına geldiğini, meclis içinden ayrılacak kırk elli kişiye bütün yasama ve yürütme yetkilerinin verilmesinin sakıncalı olduğunu belirterek halkın seçtiği mebusların tümünün devre sonuna kadar görevde kalmaları gerektiğini söylemiştir.[24] Nihayet Mustafa Kemal Paşa, "meslekî temsil usulüyle alâkadar bir maddedir. Hâlbuki heyet-i âliyeniz o esası reddetmiştir. Filhakika meslekler erbabı temsil edilmek üzere bir intihap yapılmış olsa 800, 1.000 kişilik muazzam bir meclis husule gelecekti. O kadar büyük bir meclisin salâhiyet-i icra ile ifa-i vazife etmesi fevkalâde müşkül olduğundan yedinci madde konulmuş. Bendenize kalırsa mademki bu meslekî temsil maddesi ret olunmuştur o halde artık bu yedinci maddeye lüzum kalmamıştır" demiştir. Bu açıklama üzerine madde metinden çıkarılmıştır.[25]

MADDE 7

Tasarıda sekizinci madde olarak yer almakla birlikte yedinci madde kabul edilmediği için, sonuçta Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yedinci maddesi olan ve meclisin görevlerini sayan bu madde ilk kez 13 Aralık 1920'de görüşülmüştür. Madde okunur okunmaz Karahisar-ı Sahip mebusu Mehmet Şükrü (Koç) Bey maddenin meclisin görevlerini sınırladığını ve meclise ait daha fazla görev sayılması gerektiğini belirtmiştir. Yozgat mebusu Mehmet Hulusi (Akyol) Efendi de kendisini desteklemiş ve maddenin encümene iadesini istemiştir. Encümen adına Vehbi Bey de iade görüşüne katılınca madde tekrar encümene gitmiştir.[26]

Encümenin değişiklik yapmadan tekrar meclise aynen sunduğu ve 17 Ocak 1921'de tekrar görüşülen madde BMM'nin yetkilerini "kanunların konulması, değiştirilmesi, kaldırılması, antlaşmalara varılması, barış yapılması, savaş ilân edilmesi" şeklinde tanımlıyordu.

Madde bu haliyle tekrar gelince doğal olarak meclis yetkilerinin sınırlandırılması meselesi yeniden tartışmaya açılmıştır. Ayrıca önceden padişaha ait olan yetkileri kimin kullanacağı meselesi de ortaya çıkmıştır. Bir görüşe göre bu yetkilerin tamamını meclis kullanmalı bir başka görüşe göre de bu yetkileri meclis hükümetle paylaşmalıdır. Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Avni (Ulaş) arasında geçen ve aşağıda aktaracağım tartışma bu iki farklı bakış açısını açıkça yansıtır.

Mustafa Kemal Paşa bir toplantının ardından meclis binasından çıkarken

HİLAFET VE SALTANAT MAKAMI KURTARILDIKTAN SONRA PADİŞAH VE HALİFEYE "MUHTEREM VE YÜKSEK" BİR YER ÖNGÖREN HALKÇILIK PROGRAMI'NIN 5'İNCİ MADDESİ ANAYASA TASARISINDAN ÇIKARILMIŞ, AMA TASARININ AYRI MADDESİNDE, MECLİSİN GAYESİNİ HİLAFET VE SALTANATIN KURTARILMASI OLARAK TANIMLAYAN NİSAB-I MÜZAKERE KANUNU'NUN İLK MADDESİNE ATIFTA BULUNULMUŞTUR.

Madde üzerinde görüşmeler başlayınca Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, bu madde ile meclisin yetkilerinin sınırlandırıldığını ileri sürmüştür. Hüseyin Avni Bey, "meclisin görevi kanunlar yapmak, değiştirmek, kaldırmak ve antlaşmalar yapmakla sınırlandırılmıştır. Oysaki meclis kayıtsız ve şartsız memleket mukadderatına el koymuştur. Bunu yerine getirmek için de vekiller tayin eder ki, bu vekillerin görevleri sınırlandırılabilir. Fakat BMM'nin görevi sınırlandırılamaz. Aksi halde, meclisten kısılan yetkiler hükümete kalmış olur. Meclis savaş ilân eder, nişan verir, her şeyi yapar. Fakat bir kısmını kendi yapar, bir kısmını vekillerine yaptırır. Bunun için vekillerin yetkilerini sınırlayan kanun çıkarılmalı, tabii haklarımızın yerine getirilmesi için vekillere verilecek yetki tespit edilmelidir. Fakat kendi yetkimizi tespite lüzum yoktur. Zaten kayıtsız şartsız egemen olan biziz" demiştir.[27]

Maddenin meclisin yetkilerini sınırladığı şeklindeki görüş diğer mebuslar arasında da destek bulurken, Mustafa Kemal Paşa, birinci maddenin egemenliği millete verdiğini, dolayısıyla bu maddeyle meclisin yetkilerinin kısıtlanmadığını belirttikten sonra "zannediyorum ki yüksek meclisiniz artık bu yetkileri bir şahsa bırakmak istemiyor. Kendi yapmak ve tamamen üzerine almak istiyor. Binaenaleyh bunu ifade etmek lazımdır" demiştir.[28]

Tekrar söz alan Hüseyin Avni Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya şu şekilde cevap vermiştir: "Mustafa Kemal Paşa buyurdular ki, birinci madde zaten isteneni sağlamıştır, yalnız padişah haklarından meclisçe kullanılacak olanları burada açıklıyoruz. O halde bunu tamamlayalım, padişaha ait olup da meclisçe alınmak istenen hakların hepsini burada gösterelim. İdam kararlarını onaylama, rütbe yükseltilmesi, madalya verilmesi, heyet-i vekile üyelerinin seçilmesi ve düşürülmesi gibi daha böyle pek çok haklar vardır. Hepsi bu maddede gösterilmelidir. Bu hususta evvelce verilmiş önergeler encümene gönderilmiştir. Bu madde de encümene gitmeli, tamamlandıktan sonra gelmelidir. Bu madde eksiktir, şimdi görüşülemez."[29]

Mustafa Kemal Paşa Hüseyin Avni Bey'i hemen cevaplamıştır: "Hüseyin Avni Bey'in bu maddeye ilâve ettirmek istediği yahut tadil ettirmek istediği hususlar gayet mühim ve esaslı bir noktaya temas eder: Hilâfetin ve padişahın hukuku. Zannediyorum ki -kendileri burada ya hazırdı yahut değildi- gizli bir celsemizde bu meseleye ait noktaları ve görüşümüzü saklı tutmaya yüksek meclisiniz özellikle karar vermişti. Şimdi beyefendi nişandan bahsediyor. Rütbeden bahsediyor. Bilmem neden bahsediyor. Bunları kim verecek? Bendeniz diyorum ki, bugün bunları sarih bir ifade ile söylemek caiz değil. Biz prensip

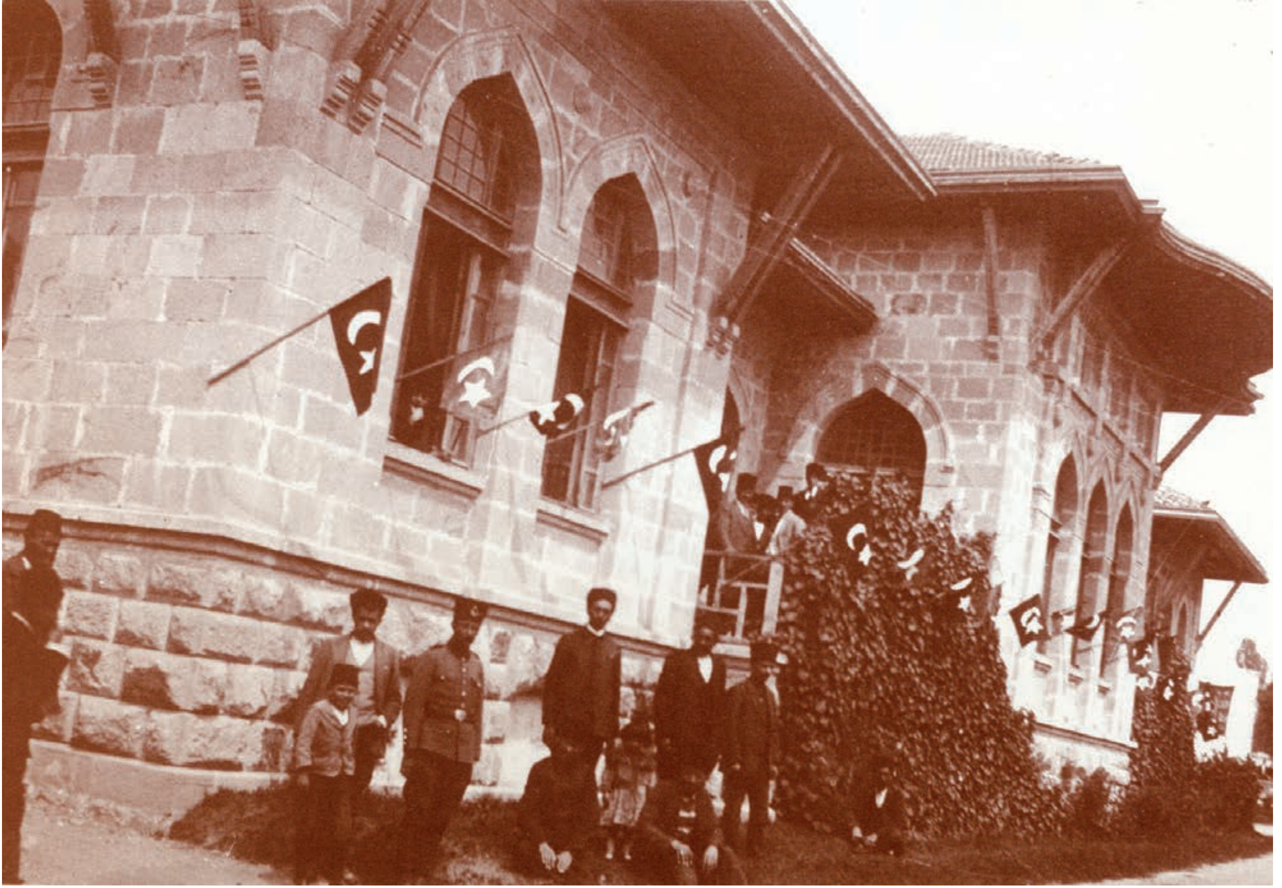

Meclisin yetkilerinin kısıtlandığı iddiasıyla Mustafa Kemal Paşa ile sert bir tartışmaya giren Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey

olarak makam-ı hilâfet ve saltanatı kabul ediyoruz. Bunu kabul ettikten sonra efendiler şer'i şerif gereği ve tabiatı gereği ona bir takım hukuk ve salâhiyet vereceğiz. Fakat istiyor musunuz bunları bugün konuşmaya karar verelim. Bugün konuştuğumuz ona vermeyeceğimiz şeylerdir. Ona vermemek istediğimiz şeyleri mevzuubahis ediyoruz. Fakat vereceğimiz ve vermek istediğimiz, şeyleri bahsetmenin zamanı değildir".[30]

Hüseyin Avni Bey de cevap olarak şunları söylemiştir: "Rica ederim, padişahın hukuku yoktur demiyoruz. Padişahın bütün hukukunu biz yapacağız. Onu da millet bilmelidir. Kanun-i Esasi yapıyoruz. Sonra gizli celsede kararlar alıyoruz. Hayır, bu açık celsede görüşülmeli. Acaba ne imiş? Bunu herkes bilmeli değil mi? Nişan, rütbe ve imtiyazı kim verecektir? Yüksek meclis verecektir. Çünkü padişahın makamındadır".[31]

Bu tartışmadan sonra görüşmelerin yeterli olduğu kabul edilerek değişiklik önergeleri oylanmıştır.

6 Mayıs 1920'de Ramazan Bayramı kutlamaları için meclis binasına bayraklar asılarak hazırlıklar yapıldı

Çok sayıda önergeden aşağıdaki üçünün dikkate alınması kabul edilmiştir.

"1. Yozgat mebusu Mehmet Hulusi (Akyol) Bey'in teklifi: "Kanun-ı Esasimizin elyevm meriyülahkâm aksamından bulunan 118 nci maddedeki 'Kavanin ve nizamat tanziminde muamelat-ı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır' fırkasını derci".

2. Sivas mebusu Emir (Marşan) Paşa'nın teklifi: "Yedinci maddenin ber veçhi âti tadilini teklif eylerim: 'Umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ye sulh akdi ve vatanın müdafaası için karar ittihazı gibi hukuk-ı esasiye ancak Büyük Millet Meclisi'ne aittir".

3. Karahisar-ı Şarki mebusları Mustafa (Serdaroğlu) ve Mesut (Benli) Beylerin teklifi: "Kanun-i Esasi ve kavanin-i saire-i mevcude ahkâmınca irade-i seniyeye muhtaç olan mevaddın kâffesi Büyük Millet Meclisi'nin tasdikiyle infaz olunur".[32]

Mustafa ve Mesut Beylerin padişaha ait bütün yetkileri meclise veren teklifi kabul edilince Mustafa Kemal Paşa söz alarak bu değişikliğin hükümeti iş yapamaz hale getireceği uyarısında bulunmuş ardından büyük bir tartışma çıkmıştır:

"Mustafa Kemal Paşa (Ankara): Reis Bey; ben de hükümet namına bir şey anlamak istiyorum. Müsaade buyurulursa, 'ifası irade-i seniyeye taallûk eden her şey meclis-i âliye gelecektir' buyuruluyor. Bir defa bugünkü vaziyetimize göre hangi hususatın irade-i seniyeye iktiranı lâzım gelecektir ve hangisi gelmeyecektir? Bu malûm değildir. İkincisi: Bugün ameliyat ve icraatı mesul zevat ifa etmektedir. Meselâ kaymakam tayini gibi, mutasarrıf tayini gibi, sefir tayini gibi ve saire. Eğer bunları heyet-i vekileden hemen nez ediyorsanız evvelâ heyet-i vekilenin nokta-i nazarını dinlemek faydalı olacağı itikadındayım. Çünkü bu kayıt ve şartla, ihtimal ki bu dakikadan itibaren, ben de dâhil olduğum halde, heyet- i vekile vazifesine devam edemez. Bu kayıt ve şart tahtında mesuliyet deruhte edemez. Belki heyet-i âliyeniz içerisinde, meselâ Hüseyin Avni Bey arkadaşımız vardır ki bu kuyut ve şurut ile hükümeti deruhte etmeye cesaretyap olabilir.

Reis: Efendim takrir nazar-ı mütalâaya alınmış ve encümene gitmiştir.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum): Efendim bendeniz size şurada berat veririm ki, ne heyet-i vekileye girmek istiyorum, ne de hiçbir şey olmak istiyorum. İhtiras bende yoktur. Bu bir Kânun-i Esasi'dir.

Mustafa Kemal Paşa (Ankara): Mesuliyeti deruhte etmek meselesi.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum): Bu Kanun-ı Esasi'yi yaparız. O şerait dâhilinde kim kabul ederse o gelir hükümete; etmezse gider, öbürleri gelir. Gidenlere uğurlar olsun. (Şiddetli gürültüler).

Mustafa Kemal Paşa (Ankara): İşte pekâlâ biz gideriz, zat-ı âliniz gelirsiniz.

Mustafa Bey (Tokat): Öyle şey olmaz. Akla gelen her şey söylenmez".[33]

Değişiklik önerilerinin oylanmasından ve bu tartışmadan sonra verilen on dakikalık aradan sonra açılan ikinci celsede encümen adına söz alan Karesi mebusu Mehmet Vehbi (Bolak), önce Mehmet Hulusi (Akyol) Efendi'nin önergesini benimsediklerini ve

önerilen fıkrayı maddeye eklediklerini söylemiştir. Mehmet Vehbi Bey, Emir Paşa'nın teklifini de -encümenin teklifinin aynısı olduğu için- benimsediklerini belirtmiştir. Mehmet Vehbi Bey, meclisin birinci celsede dikkate alınmasını kabul ettiği Mustafa ve Mesut Beylerin teklifi hakkında ise şunları söylemiştir: "Bugün meclis-i âliniz hukuk-ı saltanatın ve hilâfetin kâffesini bizzat veya bilvasıta icra ve infaz etmektedir ve bu hususta hiç şek ve şüphe yoktur ve bu hukuktan zerre kadar terkedilmesini ne encümeniniz ne meclis-i âliniz arzu edecek değildir. Buna hiç kimse taraftar değildir ve heyet-i vekile de bunu arzu edecek değildir. Yalnız bu tarzda maddeyi kabul etmek işin bir çıkmaz yola gitmesini intaç edecektir. Bilfarz bir kaymakam tayini için burada müzakere cereyan edecektir. (...) Burada bu maddeyi bu tarzda ipka edecek olursak heyet-i celileniz bütün salâhiyetleri kemafissabık nefsinde cem etmiş, zapt etmiş olacaktır ve yalnız bunlardan dilediğini heyet-i vekileye terk edecek bir mahiyette bulunacaktır. Onun için oraya bir fıkra ilâve edeceğiz. O fıkra da 'heyet-i vekilenin vazife ve mesuliyeti kanun-ı mahsus ile tayin edilir' tarzında olacaktır."[34]

Böylece madde şu şekilde kabul edilmiştir: "Madde 7: Ahkâm-ı şer›iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuk-ı esasiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde muamelat-ı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyet-i vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir".[35]

MADDE 8

BMM hükümetinin devlet işlerini vekilleri aracılığıyla yönettiğini, meclisin vekillere yön verdiğini ve gerektiğinde onları değiştirdiğini belirten madde ilk kez 13 Aralık 1920'de görüşülmüş, kısa bir görüşmeden sonra encümenin talebi üzerine madde encümene iade edilmiştir.[36] Maddenin encümence düzenlenen yeni hali 20 Ocak 1921'de meclise gelmiş ve madde üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan kabul edilmiştir.[37] Madde 8: Büyük Millet Meclisi, hükümetin inkısam eylediği devairi kanun-ı mahsus mucibince intihap kerdesi olan vekiller vasıtası ile idare eder. Meclis, icrai hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

MADDE 9

Meclis başkanın yetkilerini düzenleyen madde ilk kez 13 Aralık'ta gündeme gelmişse de hiç görüşülmeden encümene iade edilmiştir.[38] Encümen madde üzerinde önemli değişiklikler yaparak maddeyi 20 Ocak 1921'de tekrar meclise sunmuştur. Madde, ilk biçimiyle heyet-i vekilenin kendi içinden birini başkan olarak seçmesini, meclis başkanının ise sadece yasama organının başkanı olarak kalmasını öngörüyordu. Buna karşılık, yapılan değişiklikten sonra heyet-i vekilenin kendi içlerinden birini başkan seçmesi esası maddede tutulmakla birlikte, meclis başkanının heyet-i vekilenin de doğal başkanı olduğu belirtilmiş ve bu sıfatla meclis adına imza atmanın yanı sıra, heyet-i vekilenin kararlarını onaylamaya da yetkili kılınmıştır. Madde bu şekilde değiştirilerek sunulduğunda, üzerinde hiçbir tartışma yapılmadan kabul edilmiştir."[39]

AYRI MADDE

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Birinci Meclis'in görev süresini belirleyen ayrı maddesi, bütün maddeler kabul edildikten sonra 20 Ocak 1920'de üzerinde hiçbir tartışma olmaksızın kabul edilmiştir. Buna göre toplantı halinde bulunan mevcut meclis 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun birinci maddesinde gösterilen gayesine ulaşıncaya kadar devamlı toplantı halinde bulunacağından, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 4, 5, 6'ıncı maddeleri, işbaşındaki meclisin üçte iki çoğunluğuyla gayenin ulaşıldığına karar verildikten ve yeni seçim yapıldıktan sonra yürürlüğe girecektir."[40]

DİPNOTLAR

1 Tasarının idareyle ilgili 11 ile 24 arasındaki maddeleri 14, 20, 22 Aralık 1920, 10 ve 17 Ocak 1921 günlerinde yapılan görüşmelerden sonra kabul edilmiştir. Yer sorunu nedeniyle bu yazıda bu maddelere değinilmemiştir. Maddeler üzerindeki görüşmeler için bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (ZC)*, Cilt 6, s. 358-376, 449-452, 481-492, 493-500 ve *ZC*, Cilt 7, s. 249-265, 292-297.
2 *ZC*, Cilt 5, s. 417-418.
3 Dördüncü madde üzerinde 18 ve 20 Kasım 1920'de yapılan görüşmeler: *ZC*, Cilt 5, s. 433-438, 458-467.
4 *ZC*, Cilt 5, s. 435-437.
5 *ZC*, Cilt 6, s. 131.
6 *ZC*, Cilt 6, s. 148.
7 *ZC*, Cilt 6, s. 160.
8 *ZC*, Cilt 6, s. 162-164.
9 *ZC*, Cilt 6, s. 166. Dördüncü madde üzerinde 29 ve 30 Kasım'da yapılan görüşmeler: *ZC*, Cilt 6, s. 120-137, 148-166.
10 *ZC*, Cilt 7, s. 297-298.
11 *ZC*, Cilt 7, s. 298.
12 *ZC*, Cilt 7, s. 302.
13 *ZC*, Cilt 7, s. 310.
14 *ZC*, Cilt 7, s. 310-312. Dördüncü madde üzerinde ikinci kez yapılan tartışmalar: *ZC*, Cilt 7, s. 297-312.
15 *ZC*, Cilt 6, s. 258-259.
16 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (GCZ)*, Cilt 1, s. 133-134. Bu gizli oturumun tutanakları karışık bir biçimde yayınlanmıştır.
17 *GCZ*, Cilt 1, s. 133-134.
18 *GCZ*, Cilt 1, s. 136.
19 *GCZ*, Cilt 1, s. 136.
20 *ZC*, Cilt 6, s. 341. Beşinci madde üzerinde yapılan görüşmeler: *ZC*, Cilt 6, s. 258-265, 337-341.
21 *ZC*, Cilt 7, s. 321 – 325,339.
22 Madde ile ilgili görüşmeler için Bkz. *ZC*, Cilt 6, s. 341-344.
23 *ZC*, Cilt 6, s. 344-347.
24 *ZC*, Cilt 7, s. 325-326.
25 *ZC*, Cilt 7, s. 322-327.
26 *ZC*, Cilt 6, s. 347-348.
27 *ZC*, Cilt 7, s. 328. Sadeleştiren Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 62.
28 *ZC*, Cilt 7, s. 330.
29 *ZC*, Cilt 7, s. 331-332.
30 *ZC*, Cilt 7, s. 332.
31 *ZC*, Cilt 7, s. 332.
32 *ZC*, Cilt 7, s. 335. Mehmet Hulusi Bey'in teklifi ile Mustafa ve Mesut Beylerin tekliflerinin içerikleri tutanaklarda ilk verildikleri yerde tamamen hatalıdır. (s. 332). Doğru hallerini encümen adına konuşan Mehmet Vehbi Bey ikinci celsede okumuştur. (s. 335).
33 *ZC*, Cilt 7, s. 333-334.
34 *ZC*, Cilt 7, s. 335.
35 Maddenin son fıkrasında, "Heyet-i vekilenin görev ve sorumluluğu özel yasayla belirlenir" denmesine ve maddenin son şekli üzerinde açıklamada bulunan encümen raportörü Mehmet Vehbi (Bolak) Bey'in "bu kanunu bir hafta, on gün içinde yaptık mı mesele biter" demesine rağmen, heyet-i vekilenin görev ve sorumluluğunu düzenleyen kanun, buna ilişkin çalışmalar yapılmakla birlikte, meclisin faaliyet süresi boyunca çıkartılamamıştır. Kanun çıkmayıp heyet-i vekilenin yetkileri belirsiz kalınca, bu konu meclisteki iktidar ile muhalefet arasındaki en temel çatışma konularından biri olarak sürekli gündemde kalmıştır. (*ZC*, Cilt 7, s. 335-336).
36 *ZC*, Cilt 6, s. 348-351.
37 *ZC*, Cilt 7, s. 336.
38 *ZC*, Cilt 6, s. 348-351.
39 *ZC*, Cilt 7, s. 336.
40 *ZC*, Cilt 7, s. 337.

HALKÇILIKTAN MİLLİYETÇİLİĞE:

1921 Anayasası'nın İstisnâî ve Devrimci Nitelikleri Üzerine Bir Değerlendirme

LEVENT KÖKER

1921 ANAYASASI'NIN ÖNEMİ, BUGÜN HÂLÂ TARTIŞMAKTA OLDUĞUMUZ "KURUCU İKTİDAR" VE BUNA BAĞLI OLARAK "ANAYASAL KİMLİK" VE MERKEZÎYETÇİLİK-ÖZERKLİK SORUNLARIYLA İLGİLİDİR.

Türkiye'nin bitmeyen bir "anayasa sorunu" var. Bu sorun, anayasa kavramının boyutlarını ve içeriğindeki unsurları göz önüne aldığımızda hemen fark edileceği gibi, çok katmanlı ve hayli girift. Sorunun bir boyutu, devletin yasama, yürütme ve yargı erklerinin nasıl düzenleneceği ile ilgili. Bu anlamıyla "anayasa sorunu" ile "hükûmet sistemi sorunu" aynı şey olmakta. Buna karşılık anayasa, kaçınılmaz olarak devlet gücünün sınırlandırılması sorunu ve bu sorun bağlamında insanların temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, daha doğrusu devletin temellerinin insan hak ve özgürlüklerine dayandırılması boyutunu da içermekte. Üçüncü olarak, anayasa deyince, tercih edilen hükûmet sistemi ne olursa olsun, insan hak ve özgürlüklerine saygılı bir biçimde işleyebilen bir devlet düzeninin mevcûdiyeti için zorunlu olan asgarî anlamda bir "anayasal kimlik" de gerekmektedir. Bu üçüncü boyut, anayasayı ilk elden yapan irâdenin nasıl bir siyâsî birlik tasavvur ettiği sorunu ile ilgilidir ve çağdaş anayasa ve siyâset teorisinde "kurucu iktidar" kavramı odaklı bir dizi tartışmayı da belirlemektedir.

Yüzüncü yılını idrâk ettiğimiz 1921 Anayasası, Türkiye'nin "bitmeyen anayasa sorunu"nun bu üç boyutu ile ilgili çok önemli bir "târihî moment"i belirlemektedir. 1921 Anayasası'nın bu önemi, bugün hâlâ tartışmakta olduğumuz "kurucu iktidar" ve buna bağlı olarak "anayasal kimlik" ve merkezîyetçilik-özerklik sorunlarıyla ilgilidir. Bu sorunlara, 1921 Anayasası'nın târihî momentinde önce halkçılık akımının etkisi altında yaklaşıldığı, ancak TBMM seçimlerinin yenilendiği 1923'ten başlayarak "milliyetçilik" akımının etkisinin arttığı, 1924 sonrasında ise bugün de çözülmesi gereken boyutları ile "anayasa sorunu"nun belirginleştiği görülmektedir. Aşağıda 1921-1924 sürecinin bu boyutları, sırasıyla önce "kurucu iktidar", sonra kurulan yeni devlet/hükûmet sisteminin "devrimci" niteliği ve nihâyet "halkçılık-milliyetçilik" bağlamı olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır.

KURUCU İKTİDAR KAVRAMI BAKIMINDAN 1921 ANAYASASI

Anayasalar söz konusu olduğunda kaçınılmaz olarak karşımıza çıkan bir soru şudur: Anayasayı kim, nasıl yapmaktadır? Bu sorunun cevabı için önce anayasaların nasıl ortaya çıktığı üzerinde bir gözlemi kaydetmekte yarar vardır. Bilindiği gibi bugün anayasa dediğimiz zaman yazılı ve sistematik bir kurallar bütünü aklımıza gelmektedir ki, yeryüzünde mevcut olan iki yüz civarındaki devletin hemen tümünde bu anlamda bir anayasa mevcuttur. Böyle bir anayasanın mevcut olmadığı az sayıda ülkede ise yine bir anayasadan söz edilmekte ama bu anayasaların sistematik yazılı bir metin değil, târihî süreçte evrimleşerek oluşmuş bir devlet düzeni biçiminde karşımıza çıktığı kabûl edilmektedir. Dolayısıyla, bu çok istisnâî ülkeler hâriç, tüm modern devletler açısından "Anayasayı kim, nasıl yapmaktadır?" sorusu anlamlı bir sorudur ve sorunun karşılığı olan kavram ise "kurucu iktidar"dır. Türkiye'de bu soruya ilişkin olarak yapılacak olan bir literatür araştırması, "kurucu iktidar" kavramının "aslî kurucu iktidar" ve "tâlî kurucu iktidar" olarak iki türe ayrıldığını ortaya koyacak ve anayasayı ilk elden, hiçbir hukuk normuyla bağlı olmaksızın, bir hukuk boşluğu durumunda ortaya koyan iktidara "aslî kurucu iktidar", diğerine ise sâdece mevcut bir anayasayı, o anayasının belirlediği sınırlar ve usûller içinde kalmak kaydıyla değiştirme iktidarı anlamında "tâlî kurucu iktidar" dendiğini gösterecektir.[1]

Şimdi, bu kavramlaştırma açısından 1921 Anayasası'na bakacak olursak: 1921 Anayasası Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından yapıl-

Mustafa Kemal Paşa bazı mebuslarla birlikte Büyük Millet Meclisi balkonunda

mıştır. TBMM, 23 Nisan 1920'de toplandığında, toplandığı yerde yürürlükte olan bir anayasa mevcuttu ve TBMM de bu anayasanın varlığını kabûl etmişti. Bu durumda, yukarıdaki kavramlaştırma açısından, TBMM'nin "aslî kurucu iktidar" niteliğinin olmadığını söylemek gerekmektedir. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da "kurucu meclis" (meclis-i müessisan) niteliğinde bir meclisin toplanması yönündeki isteğine karşılık, TBMM'nin "kurucu meclis" olarak değil de "olağanüstü yetkilere sâhip bir meclis" olarak toplandığı bilinmektedir.[2] Kezâ, günümüz Türkçesiyle "1921 Anayasası" dediğimiz metnin TBMM tarafından "Teşkilât-ı Esâsiye Kânunu" olarak kabûl edilmesinde de, "Kânun-ı Esâsî"nin yürürlükte olduğunu kabûlünün etkili olduğu da bir gerçektir. Ancak, 1921 Anayasası ile getirilen temel düzenlemelerin içeriğine baktığımızda, bu düzenlemelerle yeni bir devletin kurulduğu ve bu anlamda 1921 Anayasası'nın "kuruculuk" anlamında "devrimci" bir nitelik taşıdığı da anlaşılmaktadır. Burada özellikle 1921 Anayasası'nın 3. maddesine değinmek gerekmektedir. Maddenin TBMM tarafından kabûl edilen hâli şöyledir: "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti 'Büyük Millet Meclisi hükûmeti' unvanını taşır." Buna karşılık, maddenin tasarıdaki hâlinde "Türkiye devleti" yerine "Türkiye Halk Hükûmeti" terimi kullanılmıştı. Anayasa Encümeni adına konuşan Burdur mebusu İsmail Suphi Bey, bu maddenin görüşülmesine geçilirken, bu konu hakkında açıklama yapacağını söylediğinde, tutanaklarda yazıldığı üzere, "hacet yok" sesleri yükselmiş ama Suphi Bey devamla, Türkiye Halk Hükûmeti yerine "devlet" kelimesini eklemek istediklerini belirtmiştir. Buna ilişkin tek itiraz, Bursa mebusu Şeyh Servet Efendi'den gelmiş, "halk hükûmeti" sözü girmezse "asıl emel açıkça tecelli ettirmemiş olur" denilmiş ama kabûl görmeyince, "Türkiye devleti" hâliyle madde kabûl edilmiştir.[3] Bu küçük gibi görünen değişiklik, aslında TBMM içinde yeni düzenin mâhiyeti konusunda farklılıkların çok temel bir noktada belirginleştiğine işâretti̇r. 1921 Anayasası'nın "halk hükûmeti" adıyla farklı bir hükûmet kurması ile Osmanlı Devleti'nden ayrı bir "Türkiye Devleti" kurması arasında önemli bir fark bulunmaktadır ama TBMM görüşmelerinde bu hususa fazlaca dikkât edilmediği anlaşılmaktadır.[4]

Bu durum, 1921 Anayasası'na gerçekten de Bülent Tanör'ün dediği gibi, "dünya anayasacılık târihinde kendine özgü (*sui generis*)" bir nitelik kazandırmaktadır.[5] Bu kendine özgülük, TBMM'nin hem Osmanlı Meclis-i Mebusânı ile bir devamlılık içinde Kânun-ı Esâsî'nin geçerliliğini kabûl etmesinde ve hem de "egemen kurucu meclis" gibi davranmasında ortaya çıkmaktadır. Bu, nasıl mümkün olabilmiştir?

Sorunun cevâbı, 1921 Anayasası'nın yapımıyla sonuçlanan târihî süreç içinde gizlidir. Bu süreç, resmî târih anlatısında aktarıldığı üzere, tek bir kişinin mutlak önderliğinde gerçekleşen bir "kurtuluş-kuruluş" niteliğinde olmayıp, 1918 sonrasında ortaya çıkan, işgâle karşı direniş örgütlenmesi gerçekleştiren toplumun farklı kesimlerinin katılımıyla belirlenmiş ve böyle belirlenmiş olduğu için de kendi bünyesinde çelişkileri ve çatışmaları, dolayısıyla da uzlaşmaları barındıran bir süreç olmuştur. Atatürk'ün *Nutuk*'taki anlatısına da atıf yapan Bülent Tanör, bu süreci beş aşamalı olarak görmektedir: "(1) Yerel kongre iktidarları, (2) Ulusal kongre iktidarı (Sivas) ve ARMHC, (3) Ulusal meclis (TBMM), (4) Meclise bağımlı hükûmet (TBMM hükûmeti) ve (5) Meclisten görece ba-

Büyük Millet Meclisi'nin açılışının ikinci yıldönümü 23 Nisan 1922'de Ankara'da törenle kutlandı

ğımsızlaşan hükûmet (1923 sonrası)".[6] 1921 Anayası, 1. ve 2. evrelerdeki oluşumların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu oluşumlarda dikkât çekici olan bir nokta, Tanör'ün "yerel kongre iktidarları" olarak adlandırdığı bir dizi güç odağının Ankara'da TBMM hükûmetinin oluşmasında belirleyici olduğudur. Bu, 1921 Anayasası'nın ortaya çıkış sürecinde toplumsal güçlerin, bu güçlerin ifadesi olarak TBMM'de yer almış olan ve sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Birinci Meclis'te Muhalefet Grubu ile muhalif İkinci Grup olarak konsolide olacak olan grupların etkileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu etkileşimi kavrayabilmek için, 1921 Anayasası'nın içeriğine ve bu içeriği belirleyen "halkçılık" anlayışına bakmamız gerekmektedir.

1921 ANAYASASI'NIN "DEVRİMCİ" NİTELİĞİ

1921 Anayasası, yapılışındaki kendine özgülük bir yana, kabûl ettiği egemenlik ve devlet anlayışı bakımından "devrimci" bir nitelik taşımaktadır. Önce egemenlik anlayışı.

"Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usûlü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." 1921 Anayasası'nın 1. maddesindeki bu esas, anayasa ve siyâset teorisinin revaçta olan "pozitivist" yorumu açısından bir "devrim" niteliğindedir. Birinci yorum Hans Kelsen'in geliştirdiği normlar hiyerarşisi anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayışa göre her hukuk normunun bir kaynağı vardır ve bu kaynak da bir hukuk normudur. Biraz daha somutlaştırmak gerekirse, bir hukuk normu olan yönetmeliğin kaynağı yine bir norm olan kanun, kanunun kaynağı da yine bir norm olan anayasadır. Şimdi soru şu: Anayasa da bir norm olduğuna göre, bu normun kaynağı da bir diğer norm olmak zorunda değil midir? Sorunun Kelsen düşüncesindeki yanıtı olumludur ve Kelsen'e göre anayasaya da kaynaklık eden normun adı "temel norm"dur (*Grundnorm*). Ancak, "temel norm" nedir diye sorulduğu takdirde, bunun yanıtı, "geçerli kabûl edilen", "geçerliliği" için kendisinden başka ölçü bulunmayan bir norm olduğu yönündedir. Bir diğer deyişle, her anayasa (devlet) düzeninin geçerli kabûl ettiği bir temel norm bulunmaktadır. Bu yoruma göre, bir anayasa düzeninin temel normunun değişmesi, yeni bir anayasa düzeninin kurulması ile eş anlamlıdır ki, bu da hukukî anlamda bir devrime işâret etmektedir.[7] Osmanlı devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne giden süreçte, anayasa gelişmelerine baktığımızda, 1921 Anayasası, 1. maddesinde kabûl edilen "millî egemenlik ve halk idaresi" esasının, Kânun-ı Esâsî'deki padişahlıktan ayrılan bir temel norm değişimini gerçekleştirmesi anlamında bir "devrim" niteliğindedir.

Bununla birlikte, 1921 Anayasası ile getirilen "millî egemenlik ve halk idâresi" esâsının uygulanması, bir diğer deyişle siyâsî pratiğe aktarılması farklı olmuştur. Bu bağlamda dikkat çekici bir husus, 1. maddede belirtilen "halkın kendi mukadderatını bizzat ve bilfiil idaresi esası" ile birlikte getirilen ve 1921 Anayasası'nın kısa metni içinde gerçekten hacimli bir yer tutan vilâyet ve nahiyelere özerklik (tüzel kişilik ve "şûralar" eliyle kendi kendini yönetme) kurallarıdır. Bilindiği üzere, bu kurallar uygulamaya aktarılmamış ve daha sonra da 1924 Anayasası ile getirilen merkezîyetçi düzenleme ile ortadan kaldırılmışlardır.

Bu sürecin değerlendirilmesinde farklı yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Yaygın bir kanıya göre 1921

Anayasası, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, çok uluslu, çok dinli bir imparatorluk yapısından ulus-devlete geçişte bir ara düzenlemeydi, savaş koşullarında bir araya gelen farklı kesimler arasındaki uzlaşmaları yansıtmaktaydı. Bu görüşe göre 1921 Anayasası ile getirilen halkın kendi kendisini bilfiil yönetmesi ve buna bağlı olarak özerklik ve şûralar ile ilgili kurallar, bir yandan Birinci BMM'nde etkili olan Halk Zümresi gibi "sol" grupların etkisini kırmak, diğer taraftan "özerklik" ile bilhassa Kürtlerin millî mücâdeleye katkılarının devâmını temin etmek amaçlarıyla getirilmişlerdi. Birinci Meclis'teki gruplaşmanın Birinci ve İkinci Gruplar olarak konsolide olmasından sonraki süreçte, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Birinci Grubun gâlibiyeti ile birlikte, bu grubun amaçladığı türdeş bir ulusal kimliğe dayalı merkezîyetçi, üniter bir ulusal devlet kuruluşu tamamlanmıştır.

Aralarındaki farklılıklar bir yana, 1921'den 1924'e giden süreçle ilgili olarak genel yaklaşımın ve anlatının bu şekilde olduğu görülmektedir. Burada önemli bir istisnâ olarak Bülent Tanör'ün 1921 Anayasası'nı, geçici bir düzenleme veya geçiş sürecinin anayasası gibi değil de, Türkiye Cumhuriyeti'nin "kurucu anayasası" olarak görmesi ve yukarıda Kelsenci yorum bağlamında değindiğim "devrim"i "siyasal devrim" olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir.[8]

Buna karşılık, konuya Bir Devlet İki Cumhuriyet adlı eseriyle dikkat çekici bir katkıda bulunan Dinçer Demirkent de 1921 Anayasası'na "kuruculuk" niteliği atfetmekte ama Tanör'den farklı olarak, bu kuruculuğun 1924 Anayasası ile ortadan kaldırıldığı sonucuna varmaktadır. Tanör, 1921-1924 arasında bir devamlılık görürken Demirkent, 1921 ile 1924'ü Türkiye'de Cumhuriyet'in iki farklı kuruluşu anı olarak değerlendirmektedir: "Cumhuriyet'in birinci kuruluşu, kongre iktidarlarından halkçılık programına, şûralar yönetimine ve 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na varan olgu ve belgelerle ortadadır ve 1921 Anayasası'na şöyle yansımıştır: 'Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usûlü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.'" Demirkent'e göre, "Cumhuriyet'in ikinci kuruluşu, 'uzun 1923' olarak adlandırılabilecek dönem içinde gerçekleşmiş ... 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda açıkça ortaya konan ... homojen siyasal birliği ve saf siyasal temsili vurgula[yan]" bir kararla gerçekleşmiştir.

Buradaki "uzun 1923", sanırım, TBMM seçimlerinin yenilenmesi, bu yenilenme sırasında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde (Cumhuriyet) Halk Fırkası'na dönüştürülecek olan ARMHC grubunun yeni oluşacak TBMM'de ezici çoğunluğu elde etmesinin sağlanması, 29 Ekim'de Cumhuriyet'in îlânı ve 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırılması da dâhil bir dizi "inkılâbın" gerçekleştirilmesi ve nihâyet bu çoğunluğa dayanılarak da 1924 Anayasası düzenine geçişi ve nihâyet, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış" bir kitle olarak halkın Cumhuriyet Halk Partisi'nden başka partiye ihtiyâcının da olmadığı görüşüyle pekiştirilen bir devlet düzeninin kurulmasını ifâde ediyor.

3. HALKÇILIKTAN MİLLİYETÇİLİĞE GEÇİŞ

Normatif açıdan bir "devrim" niteliği taşıyan 1921 Anayasası, esâsen, bunu siyâsî düzeye aktarabilmek bakımından gerekli olan düzenlemeleri kısmen ve dönemin "halkçılık" anlayışına uygun olarak getirmişti. 1921 Anayasası'nın içinde oluştuğu döneme damgasını vuran ve "sınıfsal" bir nitelik de taşıyan bu halkçılık anlayışı, Teşkilât-ı Esâsiye Kânunu'nun TBMM'ye sunuluşunda yer alan "halk hükûmeti" teriminde, vilâyet ve nâhiye idarelerine getirilen özerklik ve şûra düzenlemelerinin gerekçelendirilmelerinde net olarak ortaya konulmaktaydı. Bu yaklaşıma göre Türkiye'de de, Avrupa'daki toplumlarda olduğu gibi, sınıf farkları ve dolayısıyla sınıf çatışması vardı ama, sınıflaşma "burjuvazi-proletarya" olarak değil de "memurîn-halk" olarak tezâhür etmekteydi ve 1921 Anayasası, memurîn sınıfının tahakkümüne son vermeyi amaçlıyordu. Bunun yolu da, halkın kendi kendisini doğrudan seçtiği kimseler eliyle yönetme imkânına kavuşturulmasıydı. Bu da en küçük yerel

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından bir grup toplu halde

İzmir mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey (solda), sonraki yıllarda 1923'ten 1950'ye kadar aralıksız İzmir mebusu olacak olan Şükrü (Saraçoğlu) Bey ile Milli Mücadele yıllarında

birim olan nâhiye ve sonra da vilâyet düzeylerinden merkezî parlâmentoya kadar uzanan şekilde örgütlenmeyle olabilirdi. Halka, iyi seçim yaptığı takdirde işlerin iyi olacağı, kötü seçim yaptığında da bir daha yapmamayı öğreneceği bir siyâsî pratik imkânı vermek gerekiyordu. Halkın kendi kendisini idâre edebilecek olgunluğa erişmediğini düşünenlere karşı da, bu olgunluğun ancak kendi kendini yönetme pratiği içinde edinilebileceği, bu imkânın ne zaman verilirse verilsin gecikmiş olacağını, dolayısıyla hemen, gecikmeksizin verilmesi gerektiği ileri sürülmekteydi.[10]

Sınıfsal ve siyasî içeriği güçlü görünen bu halkçılık anlayışı, tartışmalı bir hususa gözlerimizi kapatmamıza neden olmamalıdır. Bu, 1921 Anayasası'nın görüşmeleri sırasında gündeme gelen, "halk" deyince buna kimlerin dâhil olacağı hususudur. Sınıfsal bağlamda, biraz da Sovyet Devrimi'nin katkıda bulunduğu konjonktürden mülhem olduğu anlaşılan bir biçimde, elindeki orağıyla tarladaki köylü ve elindeki çekiciyle fabrikadaki işçi, yâni emekçi sınıflar halktandır denildikten sonra, esnafın, serbest meslek mensuplarının da halktan sayılacağı belirtilmiş, fakat kültürel kimlik olarak ortak paydanın "müslümanlık" olduğu üzerinde bir mutabakat oluşmuştu. Bu bakımdan, "halk" teriminin anlaşılışında gözlenen çoğulluk, din ve inanç bağlamında farklılıkların kabûlüne imkân veren bir boyut içermiyordu.[11] Cumhuriyet'in ilânı ile birlikte geçilecek olan, Demirkent'in tâbiriyle "ikinci kuruluş"un etkili isimlerinden, tek-parti döneminin Adâlet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, gayrimüslimlerin TBMM'ye girebilip giremeyecekleri (bu bağlamda, halktan sayılıp sayılmayacakları) hususunda çok net olarak şunları söylemişti: "... bu memlekette Hıristiyan tabakasının hiçbir hakkı olmadığına sahip [?] olmuş bir adam sıfatiyle söz söylüyorum. Onlar bu memleketin vatandaşlığından istifa etmişlerdir ve ihanetle, silah çekerek istifa etmişlerdir. Onlar Osmanlı tarihinin nankör çocuklarıdır ve bu memlekette hiçbir hakları kalmamıştır."[12]

Bu bakımdan, 1921 Anayasası birlikte kurulmakta olan yeni devletin kurucu öznesi olarak halkın (veyâ milletin) bu evrede çoğulcu bir içerik taşıdığı yargısına ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Anayasa ile kabûl edilen devletin "Türkiye devleti" olarak nitelendirilmiş olması, yâni devletin kurucu öznesi olarak halkın Türkiye coğrafyasındaki tüm etnik ve dinî grupları içerdiği biçimde bu bakımdan çoğulculuğa açık olarak kavranması mümkünse de, târihin seyri bunun böyle olmadığını, en azından Türkiye devleti terimi ile böyle bir çoğulculuğun anlaşılamayacağı yönündeki görüşün gâlip geldiğini göstermektedir. Nitekim, 1921 Anayasası döneminde imzalanıp onaylanan Lozan Barış Andlaşması ile aslî kurucu unsur olarak "halk"ın "müslüman çoğunluk" ile özdeş olduğu, gayrimüslimlerin ise hakları ayrıca bu andlaşmayla güvence altına alınmak istenen "azınlıklar" olarak nitelendirildiklerini biliyoruz. Kezâ, 1921 Anayasası bağlamında, siyâsî topluluğun birleştirici unsuru olan dinin yerini, 1924'ten başlayarak ve tedricî olarak, tek-parti yönetiminin yerleşiklik kazanması sürecinde "Türk milliyetçiliği"nin aldığı da ortadadır.

4. SONUÇ

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, 1921 Anayasası, bu- gün de çözüm yollarını aramakta olduğumuz "anayasa sorunu"nun boyutları hakkında bize demokratik bir cumhuriyet tasavvuru için ihtiyatlı bir yaklaşımla değerlendirmemiz gereken bâzı târihî tutunum noktaları sağlamaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1- Anayasa yapıcı güç olarak "kurucu iktidar"ın mutlaka bir anayasa (veya, aynı anlama gelmek üzere, bir hukuk) boşluğu ile ortaya çıkması gerekmemektedir. Aksine, yeni bir anayasa düzenine hukukî boşluk olmaksızın da geçilebilir. Burada önemli olan, yeni anayasa düzenini belirleyecek olan kurucu sürecin demokratik nitelikte olmasıdır.

2- Anayasa sürecinin demokratik niteliği ise, anayasayı yapacak olan öznenin tekil ve tekçi (monolitik) bir varlık olarak değil, mümkün olan en çoğulcu biçimde oluşması, bu bakımdan belki "kurucu iktidar" terimi yerine "kurucu iktidarlar" teriminin tercih edilmesi yerinde olacaktır.

3- Demokratik kurucu sürecin ürünü olan anayasanın, 1921'de benimsenmiş olan "halkın kendi mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esası"nın uzantısı olan özerklik kurumlarını geliştirerek çoğaltması, anayasanın içeriği bakımından bir zorunluluktur.

* * *

Osmanlı-Türk anayasal gelişmelerine baktığımızda, anayasa düzenlerini inşâ eden güçlerin padişah ile askerî ve sivil bürokrasiden oluşan "devlet" odaklı güçler olduğu görülmektedir. Bu târihi tablo, Türkiye'de de, kıt'a Avrupası için belirtilen bir anayasa yapma geleneğinin geçerli olduğunu düşündürtmektedir. Bu belirlemeye göre, Amerika örneğinden farklı olarak, Almanya gibi kıt'a Avrupası ülkelerinde anayasalar var olan bir devlet için yapılmaktadır, Bir diğer deyişle, Amerikan tarzında anayasa devletten önce gelip, devleti inşâ ederken, kıt'a Avrupası geleneğinde devlet anayasadan önce gelmekte ve anayasayı inşa etmekte veya belirlemektedir.[13] Bu tesbit, kanımca, 1876 Kanûn-ı Esâsîsi için olduğu kadar, 1924, 1961 ve 1982 anayasaları için de geçerlidir. Bu açıdan 1921 Anayasası, Osmanlı-Türk anayasal gelişmeler zinciri içinde bir istisnâî moment niteliğindedir.[14] Bu istisnâ, sâdece "özerklik" ile ilgili boyutu bakımından değil, devletin çoğulcu bir siyasî özne olarak toplum tarafından yeniden inşâ edilmesi için bir kaynak olarak da ihmâl edilmemelidir.

DİPNOTLAR

1 İyi bir örnek için bkz. Kemal Gözler, *Kurucu İktidar*, Bursa: Ekin Kitabevi, 1998.
2 Atatürk, *Nutuk*'ta bu hususa değinmekte ve İstanbul'un işgâlinden üç gün sonra, Ankara'da bir meclis toplanması talebini "tamim et[tiğini]" ve yazdığı "ilk müsveddede 'meclisi müessisan' [kurucu meclis] tabirini kullan[dığını] belirttikten sonra şöyle demektedir: "Fakat bu tabirin kullanılmasındaki maksadı lüzumu gibi izah edemediğim veyahut etmek istemediğim için halkın ünsiyet etmediği bir tabirdir diye Erzurum ve Sivas'tan ikaz edildim. Bunun üzerine 'salâhiyeti fevkâladeye malik bir meclis' tabirini kullanmakla iktifa ettim." Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: 1, 1919-1920, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitutüsü, 1970, s. 421. (italikler eklenmiştir -LK).
3 Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası. 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İstanbul: İletişim Yay., 2017, s. 93.
4 1921 Anayasası'nın yeni bir devlet kurmak anlamını taşıyan 3. maddesine de dikkat çeken Tanör, TBMM'nin baştan beri kendisini bir kurucu meclis gibi gördüğünü belirtmektedir. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: YKY, s. 388. Bununla birlikte, Atatürk'ün konuyla ilgili olarak yukarıda alıntıladığım anlatısı, TBMM'nin tümünün bu kanaatte olmadığını düşündürtmektedir. Bu konuda, TBMM içinde yer alan farklı grupların farklı değerlendirmeler yaptığını düşünmek daha doğru olur. Atatürk'ün *Nutuk*'taki ifâdesi, TBMM'nin rejimi değiştirmek, yeni bir devlet kurmak gibi bir amaçla toplanmasını istemenin doğru karşılanmayacağı ve bu sebeble uyarılar üzerine "olağanüstü yetkiler" terimini tercih ettiği yönündedir. Anayasa yapımı ile ilgili olarak "kurucu iktidar" kavramının tanımlanış tarzlarına baktığımızda, durumun şeklen dahi olsa "hiçbir hukuk normu ile bağlı olmaksızın anayasa yapma yetkisi" ile donatılmış bir "aslî kurucu iktidar" olarak değerlendirilmesinin yerinde olmayacağı ama dönemin, yine Tanör'ün kazandırdığı terminolojiyle "yerel kongre iktidarları – ulusal kongre iktidarı – TBMM" ile İstanbul hükûmeti arasındaki farklılaşmalar bağlamında bir "iktidar boşluğu" ortamında yeni bir iktidar oluşumunu belirlediği daha isabetli görünmektedir. Tarık Zafer Tunaya'nın tercih ettiği "iktidar boşluğu" terimi için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet. İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yay., 2003, s. 151 vd.
5 Tanör, a.g.e., s. 454.
6 A.g.e. s. 453.
7 Andrei Marmor, "The Pure Theory of Law," *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, https://plato.stanford.edu/entries/lawphil-theory/ (erişim târihi: 10.12.2020).
8 Tanör, a.g.e., s. 397 vd. Ayrıca bkz. Bülent Tanör, "Teşkilât,ı Esasiye Kanunu," Cemil Koçak (ed.), *Birinci Meclis*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 1998 içinde, s. 82.
9 Dinçer Demirkent, *Bir Devlet İki Cumhuriyet*, İstanbul: Ayrıntı Yay., 2017, s. 23 ve 24.
10 Birinci Meclis'teki halkçılık için bkz. Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yay., 2013, s. 144-157.
11 Müslümanlığın, daha doğrusu İslâm dininin bir siyâsî özne olarak "halk"ın tanımlanmasında oynadığı temel rol, "halkçılık" anlayışının hâkim olduğu evrede hayli belirgindir. Demokratik ve eşitlikçi bir ilke olan halkçılığın milliyetçiliğe (daha açıkçası "Türk milliyetçiliğine" dönüşmesi ile birlikte, din unsurunun dışlandığı bir yeni siyâsî kimlik inşâ etme süreci başlamıştır. Bu değişim için bkz. Köker, a.g.e., s. 160 vd.
12 Sevinç ve Demirkent, s. 101.
13 Arthur Jacobson ve Berhard Schlink, "Constitutional Crisis. The German and the American Experience," Jacobson ve Schlink (eds.), *Weiman. A Jurisprudence of Crisis*, Berkeley ve Los Angeles, CA: University of California Press, 2000, içinde s.1.
14 Levent Köker, "Egemenliği Tartışmak: Yeni Kavramsallaştırmalar Işığında Türkiye'nin Anayasa Sorunu," *Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu'na Armağan*, Ankara: Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2010, s. 453-465.

Birinci Meclis - Özgün Kuruculuk - İstisnai Gelenek

OSMAN CAN

BİRİNCİ MECLİSİN KURUCULUK İŞLEVİNİN ÖZELLİKLERİNİ VE TÜRKİYE'NİN TALİHSİZ KURUCULUK DENEYİMLERİNİN MAHİYETİNİ ANLAYABİLMEK İÇİN MECLİSİ DOĞURAN OLAYLARIN YANINDA, MECLİSİN TERKİBİNE DE BAKMAK GEREKMEKTEDİR. TÜRKİYE ANAYASA HUKUKU DOKTRİNİN GENELDE İHMAL EDİLEN BU BOYUTU, KRONİK ANAYASA BAŞARISIZLIĞININ TEMEL NEDENLERİNDEN BİRİNİN DİKKATLERDEN KAÇMASINA YOL AÇMAKTADIR. GELGÖRELİM Kİ, TÜM GÖRÜŞ FARKLILIKLARINA RAĞMEN BİRİNCİ MECLİSTE BİR TECANÜS DURUMU DA GÖZLEMLENMEKTEDİR.

Türkiye Büyük Millet Meclisi kendi tarihinde iki defa asli kurucu olarak çalışabilmiştir. Ancak iki kuruculuk, iki farklı Meclis yapısı nedeniyle çok farklı sonuçlar vermiştir. 100. yılını geride bıraktığımız 1920 Meclisi, törensel ve sembolik anmaların ötesinde tarihimizde sürekli göz ardı edilen bir boyutuyla, yani kuruculuk boyutuyla da ele alınmayı hak etmektedir. Neden bir türlü toplumsal barışımızı tesis edemeyişimizin ve demokratik bir anayasal düzene kavuşamadığımızın cevaplarını yanlış yerde aradığımızdan dolayı bulamıyor olabiliriz. 1920 Meclisi ve onun yaptığı 1921 Anayasası, eksiklikleriyle de birlikte, belki bu konuda doğru bir referansa işaret edebilir.

I. MECLİSİN OLUŞUMU

Birinci Meclisin kuruculuk işlevinin özelliklerini ve Türkiye'nin talihsiz kuruculuk deneyimlerinin mahiyetini anlayabilmek için Meclisi doğuran olayların yanında, Meclisin terkibine de bakmak gerekmektedir. Türkiye Anayasa Hukuku doktrininin genelde ihmal edilen bu boyutu, kronik Anayasa başarısızlığının temel nedenlerinden birinin dikkatlerden kaçmasına yol açmaktadır. Oysa bir Anayasanın niteliği ve kaderi, pek çok etkenin yanında, yapıcısının kim, ne ve nasıl olduğuyla doğrudan bağlantılıdır.

Birinci Meclisin oluşumuna giden zincirleme siyasal olayların başlangıcını I. Dünya Savaşı olarak belirlemek uygun görünmektedir. Zira Birinci Meclisin mücadelesine temel aldığı siyasal gaye, savaştan sonra içine düşülen varoluş krizini, dönemin uluslararası hukuk anlayışının meşru gördüğü parametrelere uygun bir şekilde Anadolu topraklarında bağımsız olarak siyasal varlığı devam ettirme yoluyla aşmaktı.[1] Türkiye bakımından I. Dünya Savaşı Lozan Barış Antlaşması'yla hukuken bitmiş, aynı zamanda Türkiye uluslararası hukuka göre bağımsız bir devlet olarak tanınmıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) hâkimiyetinde I. Dünya Savaşı'ndan topraklarının büyük bir kısmını kaybederek çıkan ve siyasal varlığını kaybetmek üzere olan Osmanlı Devleti'nin yönetici siyasal elitleri için Anadolu, varoluşunun son kalesi olarak görülüyordu. Anadolu'nun da elden gitmesi riski karşısında İttihatçı gelenekten gelen, ancak İttihatçıların ana kadrosunun maceracı ve romantik yaklaşımlarını reddeden asker ve sivil aydınlar bakımından gayrimüslimler dışındaki sair toplumsal gruplarla iş birliğine gitmek tek rasyonel seçenekti. Belli ölçülerde seçkinci-otoriter mahiyette olup ideolojik olarak da İttihatçı söylemlere yakın bu unsurlar[2] ideolojik tercihlerini geride tutarak, Misak-ı Milli sınırları içinde bir arada yaşamayı kabul eden tüm unsurlarla birlikte kurtuluş mücadelesi başlattı.[3] Bu mücadelenin hem başarısı hem de Wilson İlkeleri üzerinden sağlanacak meşruiyeti, gönüllü birlikteliği ve katılımcılığı esas alan bir temsili zorunlu kılıyordu.[4] Bu temsil biçimi uluslararası toplumda varlık kazanmanın, dolayısıyla aslında yeni bir devlet olarak var olmanın da ön şartına dönüştüğü için, kaçınılmaz olarak kurucu niteliklere sahip olacaktı. Bu nedenle son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine Ankara'da toplanacak ulusal meclisin, resmî belgelerde bu ifadenin kullanılmasından vazgeçilse de kurucu bir meclis olması kaçınılmazdı. Nitekim açılışını 23 Nisan 1920'de Ankara'da yapan Meclis, başlarda, biraz da meşruiyet kaygısıyla, Meclis-i Mebusan'ın devamı veya onu ikame eden bir meclis görüntüsü vermiş olsa da kısa sürede kuruculuğun tüm özelliklerini göstermiştir.[5]

Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal'in hazırlayıp vilayetlere, müstakil livalara ve kolordu kumandanlarına gönderdiği 19 Mart 1920 tarihli "İntihap Hakkındaki Tebliğ"e göre nüfuslarına bakılmaksızın her livadan beşer Mebus, Belediye Meclisleri ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yönetim kurulu

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından bir grup toplu halde

üyelerince seçilecekti.[6] Ancak resmileşmeyen 17 Mart tarihli taslak metinde meclis için "meclis-i müessisan" (kurucu meclis) ifadesi kullanılıyor ve aynı tebliğin 4. maddesine göre gayrimüslim unsurların seçime katılamayacağı belirtiliyordu.[7] Gerçekte bu ifadelerin çıkarılmış olması, ne meclisin kurucu işlevle çalışmasına engel oldu, ne de gayrimüslimlerin seçime katılmasını sağladı. Yahudi cemaati dışındaki gayrimüslimler son Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimlerine de katılmamış, boykot kararı almışlardı.[8] Dönemin koşulları içinde katılmaları beklenebilir de değildi.

Birinci Meclis üyeleri tarihte eşine ender rastlanacak şekilde iki seçimden oluşmuştur.[9] Gerçekten de Birinci Meclis 19 Mart 1920 tarihli tebliğe göre yapılan seçimle belirlenenler ile örnek derecede tarafsızlık ve özgürlük içinde yapıldığı kabul edilen son Meclis-i Mebusan seçimiyle[10] belirlenen mebuslardan oluşmuştur. Her iki seçim Birinci Meclisin meşruiyetini güçlendirmiş, diğer bir ifadeyle Meclisi çifte meşruiyetle güçlendirip çifte iddiaya sahip hale getirmiştir. Bu şekilde bir yandan savaş sonrasında elde kalan Osmanlı topraklarında kopuş olmadığı duygusu beslenirken, diğer yandan işgal ile birlikte artık hâkimiyetini yitiren Saray ve İstanbul Hükümeti'nin meşru karar mercii olmadığı, Saray iradesinden bağımsız ve Saraya rağmen olağanüstü yetkilerle toplanan Ankara'daki Meclisin halkın meşru temsilcisi olarak halkın kaderi hakkında karar verme ehliyetine sahip olduğu iddiası ortaya konmuştur.

Gerek son Osmanlı Meclis-i Mebusan gerekse Birinci Meclis mebuslarının adaylıklarında herhangi bir merkezi tespit veya aday tayini söz konusu olmamış, her yörenin önde gelenleri kendileri adaylığa karar vermiş ve seçilmişlerdir. 19 Mart 1920 tarihli tebliğde de ifade edildiği gibi her fırka, her zümre ve cemiyet tarafından aday gösterilmesi mümkün olduğu gibi, her ferdin de bu kutsal savaşa fiilen katılımı için bağımsız olarak adaylığını istediği mahalde ilana hakkı bulunmaktaydı.

Bu usulün sosyolojik temsili arttırdığı inkâr edilemez. Mecliste asker-bürokrat üyelerin yanı sıra, çiftçiler, serbest meslek mensupları, ticaret erbabı, ulema ve din adamları da temsil edilmektedir. Bir bakıma dönemin orta sınıf-milli burjuvazisinin, Tanör'ün ifadesiyle "siyasal seçkinlerin" temsil edildiği bir parlamentodan söz etmek yanlış olmayacaktır.[11] Ancak bilinen nedenlerle gayrimüslimler ile yine dönemin sosyoekonomik gerçekleri nedeniyle emekçiler ile köylülerin temsili mümkün olmamıştır.[12] Bu da doğaldır, zira bu Meclis doğduğu şartlardan hareketle pür bir demokratik temsil organı oluşturma amacıyla değil, toplumsal dinamikleri harekete geçirebilecek siyasal etki gücüne sahip olanların temsili yoluyla etkinlik kazanmak ve mücadeleyi başarıya ulaştırmak amacıyla toplanmıştı. Bu nedenle başlangıçta sınıfsal temsil yerine, gönüllü birliktelik temelinde meşruiyeti güçlendirecek bir temsiliyetten hareket edilmesi şaşırtıcı olmamalıdır.

Birinci Meclisin bu özelliği kuruculuk ve yasayıcılık karakterini doğrudan belirlemiştir. Olağanüstü şartlarda dahi Meclis oylamaların %2,5'unda (sadece temel siyasal kararlara ilişkin konularda) oybirliği sağlayabilmiş, %97,5'unda ise fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır.[13] Sonraki meclislerde durum değişecektir.

Diğer bir tespitin altını çizmek gerekir. Meclis-i Mebusan'dan gelenler ile 19 Mart 1920 tarihli tebliğ uyarınca Meclise seçilen mebusların üzerinde dikkate değer bir İTC düşünsel etkisi vardır. Tunaya bu durumu olağan karşılamaktadır.[14] Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin İTC'nin yerel örgütleriyle geniş ölçüde özdeşlik gösterdiği,[15] hatta esas itibariyle İttihat ve Terakkililerce oluşturulduğu[16] da söylenebilir. Bununla birlikte, bu etkiyi İTC ile organik bağlantı biçiminde nitelendirmek güçtür. İTC'nin katı merkeziyetçi, Türkçü ve pozitivist-seküler mahiyetteki çekirdek ideolojisi mebusların bir kısmında, özellikle sonradan Cumhuriyetin kurucu kadrosunu oluşturacak kesiminde belirgin olarak gözlemlense[17] bile,

Osmanlı devletine 1908-1918 arasına on yıl boyunca damgasını vuran bir grup İttihat ve Terakki mensubu

Meclise ait ortak paydayı, 1908'e (II. Meşrutiyet) doğru giderken kapsayıcı bir hareket biçiminde ortaya çıktığı dönem ile ilişkili ve İTC'nin 1910'dan sonraki siyasal yöntemlerine karşı oldukça mesafeli olarak görmek daha isabetlidir. Mecliste İstanbul'a, eski İTC yöneticilerine, bürokrasiye, merkeziyetçiliğe, kısacası istibdat çağrıştıran her uygulamaya, İstanbul'da veya Ankara'da her tür lider sultasına, parti hegemonyasına karşı oldukça net ve açık bir tavır gözlemlenmektedir. Meşrutiyet ve sonrasının en büyük hastalığı olarak görülen fırkacılığa karşı da ciddi bir tepki vardır.

Bu açıklamaların ışığında Birinci Meclisi siyasal deneyimlerin, toplumsal ve siyasal gerçekliğin rehberliğinde az çok yeni bir başlangıç arayışı içinde konvansiyon geleneğini takip eden bir kurucu iktidar olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Tunaya'nın da tespitiyle tüm farklılıklarına ve çeşitliliğine rağmen Birinci Meclis bir tecanüs içindedir. Temel müşterek gaye meclisin tecanüsünü sağlayan temel saiktir.[18] Dönemin şartları ve buna uygun oluşan Birinci Meclisin bu kompozisyonu temel siyasal konulara ilişkin kararların, hiçbir unsurun dışlanmasına izin vermeyen müzakereci ve oydaşmacı bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Meclisin bu çeşitliliğine rağmen temel meselelerde iş birliği ve oydaşmacı yöntemle işlemesini sağlayan nedenlerin başında fırkacılığın/particiliğin dışlanmış olması, parti hiyerarşisinin bulunmaması gelmektedir. Kuşkusuz 2. Meşrutiyetten sonra İTC ile diğer muhalif partilerin performansları ve yıkımdan sorumlu tutulmaları particiliğe ve parti hiyerarşisine karşı esaslı bir tepkiyi beslemiş görünmektedir. [19] Her bir mebusun bağımsız bir şekilde milletin kaderini taşıma sorumluluğu içinde hareket ettiği olağanüstü şartlarda, temel siyasal kararların neredeyse her bir milletvekilinin ikna edilmesi çabalarının sonucunda alınması, ikna çabalarının sonuçsuz kalması durumunda ise oylama ve sayısal çoğunluğa dayalı yasalaştırmadan sarfı nazar etme çabası oldukça çarpıcıdır ve neredeyse biriciktir.

Mecliste ilk gruplar 1921 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra ortaya çıkmaya başlamış, görünürlük kazanan ilk grup ise Mustafa Kemal'in kendine yakın arkadaşlarıyla birlikte 10 Mayıs 1921 tarihinde kurduğu "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Gurubu" (ARMH) olmuştur. Birinci Grubu bir yıl sonra resmiyet kazanacak olan İkinci Grup takip etmiştir.[20] Ancak hemen belirtmek gerekir ki, grup bağlayıcılığının, parti hiyerarşisi ve disiplinin söz konusu olmadığı bu ortamda pek çok kararda ve yasanın görüşülmesinde gruplar arası bir cepheleşme yaşanmamış, aksine her iki grup içinde de önerinin lehinde ve aleyhinde mebuslar gözlemlenmiştir.[21]

Bu özellikler Birinci Meclisin kurucu iktidar karakteristiğini göstermekte ve bu karakteristik özellik nasıl bir siyasal sözleşmenin mümkün olduğunu ve bunun nasıl bir anayasal iradeye ve tasarıma vücut vereceğini belirlemektedir.

II. ANAYASANIN HAZIRLANIŞI VE TEMEL YAKLAŞIMI

1921 Anayasası, İcra Vekilleri Heyetince "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası" başlığıyla, içinde hükümet programını andıran bir beyanname (Halkçılık Beyannamesi) kısmıyla birlikte 31 maddelik bir metin olarak hazırlanmış ve 13 Eylül 1920 tarihinde Meclise sunulmuştur. Hemen hatırlatalım ki, İcra Vekilleri Heyeti doğrudan Meclis tarafından seçilmekte, dolayısıyla Meclisteki güç dengesini yansıtmaktadır. Dolayısıyla Meclis dışında bir yerlerde uzmanlarca veya kapalı bir grupça hazırlanıp Meclis'in onayına sunulan bir metinden söz etmiyoruz.

Bu metin 18 Eylül 1920 tarihinde Meclis Genel Kurulunda görüşülmüş, ardından aynı gün Meclisin kendi içinden doğan bir inisiyatifle her şubeden üçer mebus seçilerek, yani Meclisteki dengeleri gözetecek şekilde oluşturulan Encümen-i Mahsus adlı *ad hoc* bir anayasa komisyonuna havale edilmiştir.[22] Bu metin önce Komisyon tarafından 25 maddelik bir anayasa taslağı haline dönüştürülmüş, ardından Meclis Genel Kurulunda görüşülmeye başlanmıştır.[23]

Görüşmelerde saltanat ve hilafet, mesleki temsil esası ile Meclis ve İcra Vekilleri Heyeti arası ilişkilerde önemli tartışmalar yaşanmıştır.

Saltanat ve hilafet ile ilgili tartışmanın konusu saltanata ve hilafete bağlılık/tabi olma değildir. Meclisin gayesini açıklayan beyanname kısmında yer alan "*saltanat ve hilafetin kurtarılması*" amacının aynı zamanda Anayasa metninde yer alması önerisiyle ilgilidir. Öneri lehinde konuşmalar, daha çok bu kurumların ilkesel olarak korunması etrafında yapılmış olup, Padişaha ve Halifeye bağlılık iradesini yansıtmamaktadır; İstanbul'a karşı bir Devrim Meclisi biçiminde çalışan ve yine İstanbul hükümetince vatan haini ilan edilen kişilerden söz ediyoruz.

İkinci tartışma, İcra Vekilleri Heyeti layihasında yer almamakla birlikte Encümen-i Mahsus önerisinde yer alan Meclis seçimlerinin mesleki temsil esasına göre belirlenmesi gereğiyle ilgilidir. Esaslı bir tartışmanın ardından bu öneri reddedilmiştir.

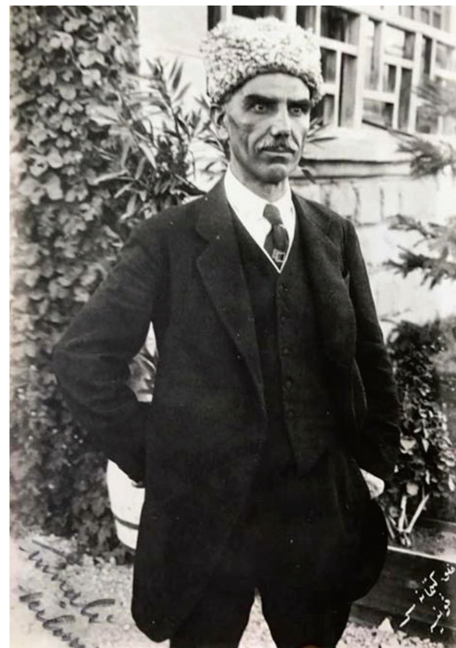
Üçüncü tartışma Meclisin yetkileri ile Meclis-Hükümet ilişkileri hususunda ortaya çıkmıştır. Bu başlıkta aynı zamanda Meclisteki iki kanat arasındaki farklılık belirginleşmiştir. Daha sonra Birinci Grup adını alacak bir kanat yürütmeyi güçlendirmenin kurtuluş mücadelesi için iyi olduğunu savunurken, Mustafa Kemal'in tüm yetkileri elinde toplayacağı kaygısı taşıyanlar Meclisin yetkilerini güçlendirmek ve yürütmeyi bütünüyle Meclise tabi kılmada ısrarcı olmuşlardır. Nihayetinde Meclis üstünlüğünü pekiştirecek bir ara formülle söz konusu maddeler 8. ve 9. maddeler olarak kabul edilmiştir.[24]

Diğer taraftan erkler birliği sistemi benimsenirken ve Anayasanın 7. maddesinin son cümlesindeki "Heyet-i Vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir" hükmüyle yürütme yetkisinin nasıl kullanılacağı hususunun özel kanuna bırakılmış olması, sistemin parlamenter sistem olarak işletilmesine de olanak veriyordu. Nitekim daha sonra Encümen-i Mahsus tarafından erklerin parlamenter sistemde olduğu gibi işlemesine olanak veren bir kanun taslağı dahi hazırlamıştı (md. 10).[25] Ancak meclis başkanının tarafsızlığını, başbakanın meclis içinden seçilmesini ve belirleyeceği bakanlar kurulunun güven oyu alması zorunluluğunu öngören bu kanun teklifi uzun görüşmeler sonucunda Birinci Grubun çoğunluk oylarıyla reddedilmişti.[26] Teklif üzerine yapılan görüşmelerde erkler ayrılığı sisteminin dünyanın hiçbir tarafında tam işlemediği (!), ABD ve İngiltere'nin bundan şikâyetçi olduğu, esasen erkler ayrılığının milleti bölmek anlamına geldiği ifadeleri ilginçtir.[27]

Yoğun söz almaların ve konuşmaların yaşandığı bir başlık da yerel yönetimlerin özerkliği olmuştur. Tamamı özerkliğin lehinde seyreden bu konuşmalarda merkeziyetçiliğe meydan okunmakta, devleti kurtarmaya çalışanların önce yerelin iktidarını tesis ederek merkeze doğru ilerlemek yerine merkezden her şeyi kontrol ederek büyük hatalar yaptıkları vurgulanmaktadır. Yine yerelde yapılan hataların ve fenalıkların yerelde hesaba çekilip sorumluların görevden alınması mümkün olmadığı sürece, halkın dayaktan ve kırbaçtan kurtulamayacağı ifadesi de oldukça çarpıcıdır.[28] Bu ifadeler sadece tutanaklarda "çarpıcı" ifadeler olarak kalmamış, aksine Osmanlı-Türk idari/siyasi geleneğinin dışında bir siyaset felsefesini yansıtan ve Anayasa hükümlerinin yarısını oluşturan özerklik düzenlemelerinde vücut bulmuştur. Bu açıdan bakıldığında yerel yönetimlerin özerkliğinin sadece Kürtlerin desteğini almak için girişilen bir manevra olduğu iddiası, en azından Meclisin genel iradesi açısından gerçeği pek yansıtmamaktadır.

Bu şartlar altında ve fiilen orduda görevli bulunan mebuslar dışında neredeyse tüm mebusların katıldığı görüşmeler sonunda taslak özel bir çoğunluk aranmaksızın 24 Ocak 1921'de kabul edilmiştir.[29]

Anayasa maddelerinin görüşülmesi ve kabulünde uzlaşının aranmış olması ve her bir maddenin ancak Meclisin üzerinde ittifak kurması durumunda Anayasa kuralı haline gelebileceği yaklaşımının benimsenmiş olması, Anayasanın bütünü üzerindeki oylamalarda da hemen hemen oybirliğini sağlamış görünmektedir. İşaret oyu ile yapılan oylamada Anayasanın nasıl bir çoğunlukla kabul edildiği resmen ifade edilmemiş olsa da yalnızca Birinci Grubun en etkili isimlerinden Tunalı Hilmi Bey muhalif kalmıştır.[30] Uzlaşının bu denli ısrarla aranmış olması, aynı zamanda 1921 Anayasası'nın oldukça kısa ve çerçeve bir anayasa olmasını da sağlayan nedenlerden biridir. Zira çok detaylı bir taslağın bu kadar parçalı ve farklılığı içinde barındıran bir Mecliste dışlayıcı etkiye yol açması ve çok ihtiyaç duyulan meşruiyete zarar vermesi riski yüksekti. Yine oydaşmacı yöntemle çıkmış olması, Türk Anayasa Hukuku doktrininde uzun süre çok garip bir şekilde yok sayılsa da 1921 Anayasası'nın bir sosyal sözleşme üzerine inşa edildiğini, diğer bir ifadeyle Misak-ı Milli sınırları içinde gönüllü olarak birlikte yaşama iradesine sahip olan toplumsal kesitlerin üzerinde uzlaştığı bir mutabakat met ni olduğunu göstermektedir. Türk Anayasa Hukuku doktrininde anayasaların sosyal sözleşme

Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey

boyutunun göz ardı edilmesi bu nedenle patolojiktir ve bu patoloji doktrininin "Anayasal normalini" de önemli ölçüde tayin etmiş görünmektedir.

Anayasanın değiştirilmesinin nitelikli şartlara bağlanmamış olması, diğer bir ifadeyle olağan kanunlar gibi basit çoğunluklarla değiştirilebilmesi, bu Anayasanın "yumuşak anayasa" olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Ancak yumuşak kabul edilen bu Anayasa Birinci Meclis döneminde, basit çoğunlukla değiştirilebilecekken hiçbir değişikliğe uğramamış, geçerliliği, etkinliği, dolayısıyla bağlayıcılığı tartışma konusu yapılmamış, aksine tüm siyasal faaliyetlerin meşru çerçevesi olarak yüksek bir saygınlık görerek uygulanmıştır. Basit çoğunluklarla değiştirilebilecek bir Anayasanın bu kadar etkili olması, ancak bu Anayasanın meşruiyeti ve dayandığı siyaset felsefesinin geniş bir toplumsal desteğe dayanıyor olmasıyla açıklanabilir. Bu tür Anayasalar esasen kendi lafzının ifade ettiğinden daha güçlü bir geçerliliğe sahip olabilirler. Sonraki Anayasaların tamamı oldukça sert olduğu halde, geniş toplumsal desteğe sahip olamaması ve defalarca değişime uğramış olmaları üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir göstergedir.

Yine Anayasanın yumuşak olmasına bağlı olarak herhangi bir değiştirilemez kurala yer vermemiş olması, ki bunu 1920 Meclisinde tasavvur etmek güçtür, gelecek kuşaklara dair kayıtlayıcı/dondurucu bir kuralın milli egemenlik ilkesiyle bağdaştırılmadığını göstermektedir.

Reddedilen hususlar da Meclisin ve tasavvur ettiği sosyal sözleşmenin niteliği hakkında fikir vermektedir. Mesleki temsil usulü reddedilirken, biraz da tartışmada orta yolu bulmak için, tek dereceli seçim ilkesinden de vazgeçilmiştir. Bununla birlikte referandum ile halkın kanun teklif etme yetkisi de gerçekçi bulunmayarak reddedilmiştir. Ayrıca Meclisin dört ay içinde kendi içinden daha küçük bir Meclis oluşturup dağılması ve küçük meclisin çalışmaları yürütmesi yönündeki teklif de reddedilmiştir. Tanör'ün ifadesiyle Sovyet Yüksek Prezidyumunu andıran[31] böyle bir yapı daha encümen aşamasında metinden çıkarılmış ve Genel Kurula dahi getirilmemiştir.

Buna karşın Osmanlı-Türk Anayasa geleneğinin dışında güçlü bir adem-i merkezi idari yapı ile siyasi partilerin veya kişilerin hakimiyet inşasına kapalı bir meclis üstünlüğü anlayışının görünür bir itirazla karşılaşmaksızın kabul edilmiş olmasını, Anayasanın etnik bir referansa yer vermemesini, siyasi felsefe açısından sembolik değeri bulunan bir devlet dinine yer vermemiş olması hususunun yine itirazla karşılaşmamış olmasını ayrıca not etmek gerekir. Meclisin ve millet egemenliğinin yanında toplumu egemen kılacak ve demokrasinin inşası için olmazsa olmaz yapısal bir tercih olan yerel yönetimlerin özerkliğinin sağlanması, buna karşın Saltanat ve hilafetin sadece "kurtarılması gereken" ve – tutanaklara bakılırsa- ancak Meclisin belirleyeceği çerçeve içinde varlıklarını sürdürebilecek hukuki kurumlar olarak Anayasanın geçici hükmünde dolaylı olarak ifade bulmuş olması Birinci Meclisin muhafazakar ve dindar unsurları dahil olmak üzere üzerinde ittifak kurdukları bir husustur.

III. UYGULAMA VE DEĞERLENDİRME

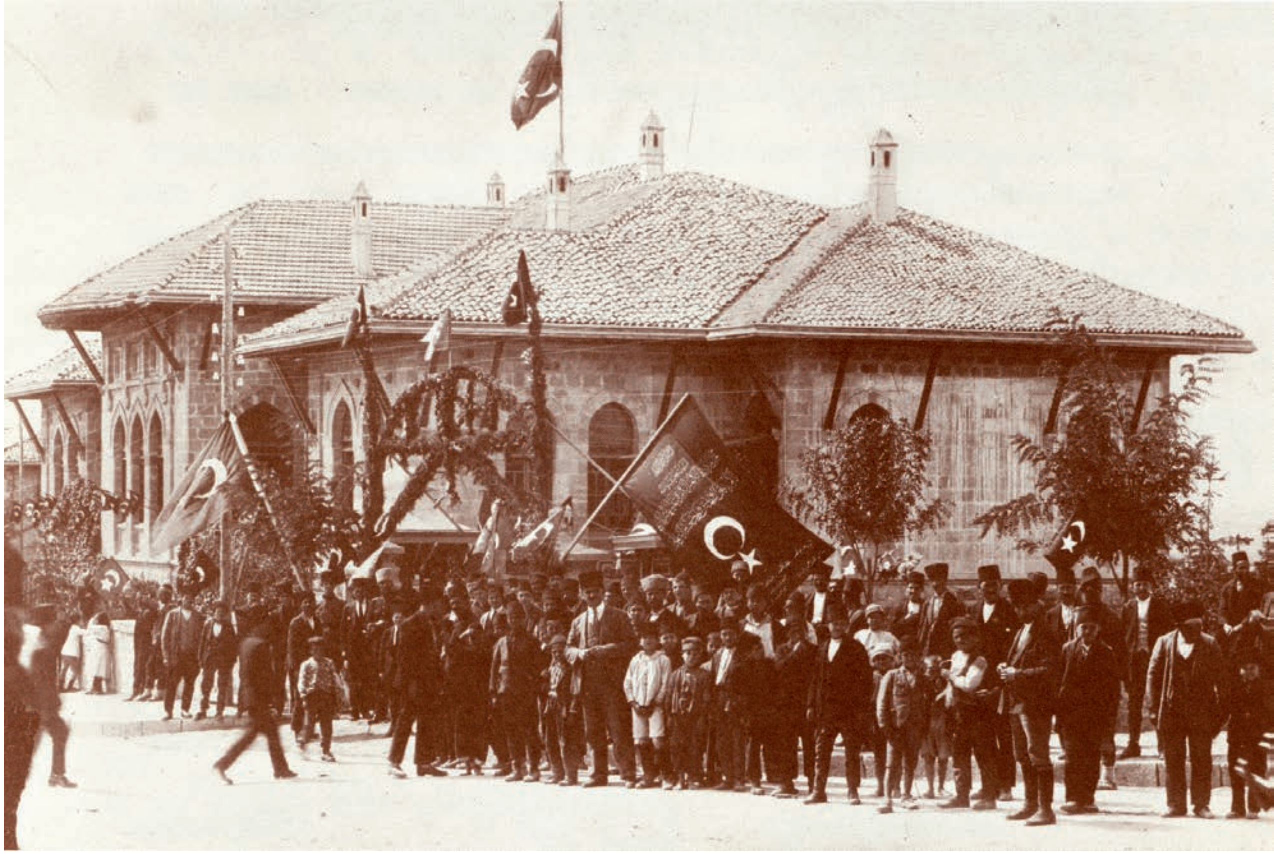
Savaş şartlarında yürürlükte olan 1921 Anayasası'nın merkezi otoriteye ait hükümleri uygulanmıştır. Yasama ve yürütme yetkisi Anayasada öngörüldüğü şekilde, yargı yetkisi ise gerek Kanuni Esasi döneminden kalan gerekse Meclis tarafından çıkarılan kanunlara göre kullanılmıştır. Anayasanın yerel yönetimlere ilişkin hükümleri ise savaş koşulları nedeniyle sistematik bir şekilde uygulanamamıştır. Ancak bu hükümlerin varlığı, aynı zamanda Misak-ı Milli çerçevesinde yurdun kurtarılmasına katılan unsurlar için bir güvence, geleceğe dair bir söz mahiyetindeydi.

Anayasa asgari uzlaşıya önem vermiş, devletin tüm temel erkleriyle organlarına dair detaylı düzenlemeler getirmemiştir. Yargı ve temel haklar düzenlenmemiştir. Devlete ideolojik kimlik verilmemiş, egemenliğin sahibi "millet" etnik veya ideolojik sıfatlarla tanımlanmamıştır. Osmanlı dönemine ait halifelik ve benzeri kurumlar hakkında bir hüküm içermemiştir. En azından temel bazı kurumlara yer verilmemiş olması 1921 Anayasası'nın entegrasyon işlevinde ve toplum sözleşmesinin rasyonel bir merkezi otoriteye evrilmesini sağlayacak kurumsal araçlar yönünden önemli eksikliklere işaret olarak görülebilir.

1921 Anayasası'nın yargıyı düzenlememiş olmasını bir eksiklik olarak görmemek mümkün değildir. Ancak diğer hususları bir eksiklik olarak görmek anayasaya yüklenen anlamla da bağlantılıdır. Bu durumu kuruculuk bakımından "sorunun çözümünü ileri bir tarihe erteleme" şeklinde nitelendirmek de retrospektif bir tarih anlayışına işaret etmekte ve kanımca Kurucu iktidarı, Meclis'in bütüncül iradesi dışında bir yerde aramayı, dolayısıyla Birinci Meclisin kurucu iktidar olmadığına götürecek bir çelişkiyi barındırmaktadır. Kuşkusuz 1923'ten sonra sisteme hâkim olanlar bakımından bu belirli ölçüde anlaşılabilir.

Anayasayı, tüm siyasal ve toplumsal konuların belirli bir dünya görüşüne uygun olarak anayasal düzlemde tüketici bir şekilde düzenlemiş hukuki belge olarak görmenin ya da görme alışkanlığının bu yaklaşımda etkisi vardır. Unutmamak gerekir ki 1921 Anayasası ne bir sınıfın diğer sınıfı devirip yeni düzeni kendi sınıf tercihlerine göre yapılandırdığı bir *devrim anayasası*, ne de egemen bir grubun hazırlayıp topluma dayattığı bir ferman anayasadır. 1921 Anayasası 1787 tarihli ABD Anayasası gibi, bir uzlaşı (sözleşme) anayasasıdır ve uzlaşı anayasalarının çerçeve mahiyetinde olmaları yadırgatıcı olmamalıdır. Homojen olmayan toplumlarda ideolojik ve detaylı anayasaların dışlayıcı olma olasılığı oldukça yüksektir. Bununla birlikte anayasanın siyasal ve toplumsal bütünlüğü/entegrasyon sağlayacak kurumsal yapı eksikliği Anayasanın varlığıyla ilgili olmasa da başarısına yol açtığını kabul etmek gerekir.

Temel haklar yönüyle 1921 Anayasası'ndaki eksikliğin, temel haklar kataloğu öngören diğer anayasaların tamlığından daha zararlı, daha dışlayıcı ve yıkıcı

Meclis binası önünde yapılan törenlerden biri

olduğu iddia edilemez. En ağır temel hak ihlalleri, temel haklara genişçe yer veren, ancak devlet iktidarını merkez-yerel arasında dengelemeyen, katılıma dayandırılmayan, dışlayıcı-ideolojik anayasalar döneminde yaşanmıştır.

Bu Anayasada iktidarın sınırlandırılması konusunda geleneksel anlayışın dışında bir yöntemin benimsenmiş olması dikkat çekicidir. Türkiye'de 1921 Anayasası'nın iktidarı sınırlandırma konusuyla ilgilenmediği ve önceliğini daha çok Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasına verdiği, bu nedenle de klasik anlamda bir anayasa hüviyetine bile haiz olmadığı yönünde güçlü bir kabul gözlemlenmektedir.[32] Ancak bu özelliği, 1921 Anayasası'nı eksik kılmaktan çok, Osmanlı-Türk Anayasa geleneğinde göz ardı edilen bir tercihle ilgili görülebilir: çoğulcu ve katılımcı temsille iktidarın sınırlandırılması. 1921 Anayasası ideoloji, etnik ve inanç yönlerinden tarafsız ve önkoşulsuz bir siyasal yapılanma öngörerek bunu, en azından sonraki diğer anayasalara kıyasen, kanımızca daha iyi sağlayabilecek durumdaydı.

Devlet iktidarının TBMM tarafından denetlenmesi tercihini buna ilave olarak düşünmek gerekir. Gerçekten de Türkiye tarihinde Birinci Meclis kadar otoriter eğilimlere ve bürokrasiye başkaldırabilen, anayasa hükümlerine riayeti sağlayabilen başka bir meclis örneği bulmak zordur.

1921 Anayasası ikinci denge ve denetim durumunu da çok güçlü bir adem-i merkeziyetçilikle sağlamak istemiştir. Yönetsel yetkilerin merkez ile yerel arasında paylaşılması anayasa ve siyaset teorisi bakımından çok önemlidir. 1921 Anayasası'yla, çerçevesini Meclisin belirlemesi koşuluyla, vakıflar, medreseler, milli eğitim, iktisat, sağlık, tarım, bayındırlık ve sosyal yardımlaşma, hatta yargı dâhil pek çok alan münhasıran yerel yönetimlere bırakılmıştır. Bu şekilde klasik Osmanlı-Türk siyasal geleneğinde bir daha karşılaşılmayacak[33] bir yerinden yönetim anlayışıyla[34] merkezi yönetim dengelenmek suretiyle iktidarın sınırlandırılmasının gerçek tedbirlerinden biri ortaya konmuştur.

Anayasal düzenin inşasında yerelden başlayarak çoğulcu ve katılımcı bir esasa göre biçimlenen, toplumsal asgari müştereklerin sosyal sözleşme temelinde hukuksal ve siyasal normlara dönüştüğü 1921 Anayasası'nın Osmanlı-Türk anayasa geleneğinin dışında kalan tek Anayasa olduğu, bunun Birinci Meclisi de tarihimizdeki tek demokratik kurucu iktidar haline getirdiği açıktır.

IV. DENEYİMİN ÇÖKÜŞÜ

Birinci Meclisin kuruculuk iddiası ve 1921 Anayasası oldukça kırılgan sayılabilecek dengelere dayanıyordu. Öncelikle Meclis mebusların bağımsızlığı ve özgür bir ortamda siyaset yapabilme, yasa çıkarabilme ve yürütmeyi kontrol edebilmelerinden kaynaklı gücünün kalıcı olacağı inancıyla hareket etmiş görünmektedir. Zira 1921 Anayasası'nın çatısı, ancak partilerin bulunmadığı ve parti hiyerarşisinin geçersiz olduğu bir mecliste temel siyasal kararların uzlaşıyla alınabildiği ve mebusların bağımsızlığının bu konularda uzlaşıyı mecbur kıldığı bir siyasal işleyişe göre çatılmıştır. Anayasanın etkinliği ise bu işleyişin devamına bağlıydı.

Ancak, 10 Mayıs 1921 tarihinde Meclis, içinde çoğunluğu oluşturacak olan ARMH Grubu'nun kurul-

ması ve Başkumandanlık Kanunu'nun çıkarılması ve süresinin uzatılması, Meclise ait olan önemli anayasal yetkilerin, sonradan "Halk Fırkası" adını alacak Birinci Grubun da liderliğini yapan meclis başkanında toplanmasına yol açmış, bu şekilde peyderpey gücünü kaybeden Meclis, zaferin de kazanılmasıyla *katı merkeziyetçi* eğilimler göstermeye başlayan iktidar gücü karşısında dengeleyici işlevini yerine getirmede sorunlar yaşamaya başlamış, bu işlev Nisan 1923 itibariyle neredeyse sonlanmıştır.

İkinci denge mekanizması ise adem-i merkeziyet idi. Ancak buna ilişkin anayasal hükümler savaş şartları nedeniyle uygulanamamıştı. Özerkliğin beklenen etkisini gösterebilmesi için barışın tesis edilmiş ve yerel demokrasinin de buna bağlı olarak kurumsallaşmış olması gerekiyordu.

1922'den sonra askeri ve sivil bürokrasi üzerinde gücünü konsolide eden Mustafa Kemal ve yakın kadrosunun merkeziyetçi eğilimleri de dikkate alındığında adem-i merkeziyet kurumunun etkinlik kazanması, ancak zafer kazanan ve gücünü konsolide eden kadronun kendi kendini sınırlama iradesini göstermesiyle mümkündü.[35] Tarihte örneği de vardı. Amerika kolonilerinin bağımsızlık savaşını kazanmasının ardından merkeziyetçi bir otorite kurmak yerine, federatif bir yapıyı tercih etmesine bakılırsa, bu imkânsız da değildi.

1921 Anayasası'nın yasama-yürütme ilişkilerini düzenleyen 2-9. maddeleri Anayasanın hazırlandığı anda geçerli güç ilişkileri ve dengelerinde bir değişim yaşanmadığı takdirde başlangıçta beklenen sonuçları doğurabilirdi. Ancak siyasi partilerin ortaya çıktığı bir vasatta, bu düzenek *Meclis Hükümeti* sistemine sahip İsviçre'de olduğu gibi,[36] kurumsal güvencelerle sağlanabilirdi.

1921 Anayasası'nın öngördüğü sistemde çoğulculuğu zorunlu kılan bir düzenleme bulunmamaktaydı. Birinci Meclis, kompozisyonu itibariyle bunu sağlayabileceğini varsayıyordu. Nitekim İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşumuna dair 2 Mayıs 1920 tarihli Kanun, bir oranlama öngörmese de seçimi ve adaylığı bütünüyle Meclisin inisiyatifine bıraktığından çoğulculuk bir sonuç olarak doğabiliyordu. Gerçi 4 Kasım 1920 tarih ve 47 sayılı Kanun ile icra vekillerinin TBMM Başkanının mebuslar içinden göstereceği adaylar arasından salt çoğunlukla seçilmesi esası getirilmiş olsa da güç temerküzüne giden ilk adımlardan biri olan bu değişiklik, Meclis'in bu konudaki direnci sonucunda 8 Temmuz 1922 tarihli ve 244 sayılı Kanun ile geri alınmıştır. TBMM'nin bu eğiliminin kendi içindeki çoğulculuğun doğal bir denge halinde siyasi işleyişi belirlemesi ve yürütmenin denetimi ve dengelenmesi kaygılarını yansıttığı açıktır.[37]

Bütün gücünü ve etkinliğini partiler üstü veya ortak gayede milleti partisiz/bağımsız bir şekilde temsil etmekten alan TBMM, gruplaşmaların ortaya çıkmasıyla birlikte bu gücünü ve etkinliğini kaybetmiş, iktidar temerküzüne engel olabilecek kurumsallaşmayı yapamadığından zaman içinde gücün yürütmenin elinde temerküz etmesine engel olamamıştır. Yeni TBMM ise bütünüyle yeni Birinci Gruptan müteşekkil, mümkün olduğunca muhalefetsiz bir yapı olarak önce 1921 Anayasası'nın üzerine inşa edildiği sözleşme zemini ortadan kaldırarak başkalaştırmış ve 1924 Anayasası'na giden süreci hazırlamıştır. Diğer bir ifadeyle çoğulcu, ama siyasal entegrasyonu besleyen kurumsal tercihlerde başarısız Anayasa, yerini siyasal entegrasyonda başarılı, ancak dışlayıcı bir anayasaya bırakmıştır. Bunda çıkarılacak pek çok ders vardır.

DİPNOTLAR

1 Tunaya, Tarık Zafer, "T.B.M.M Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", 23(3-4) *İÜHFM*, 1958, s. 238 vd.
2 Zürcher, Erich Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 64.
3 Yılmaz, Hakan, "The Kemalist Revolution and the Foundation of the One-Party Regime in Turkey: A Political Analysis", *Ergun Özbudun'a Armağan*, C. I., Serap Yazıcı, Kemal Gözler ve Fuat Keyman (ed.). Yetkin Yayınları, Ankara, 2008, s. 538 vd.; Demirel, Ahmet, İlk Meclisin Vekilleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 16 vd.
4 Tunaya, Tarık Zafer, "T.B.M.M Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", 23(3-4) *İÜHFM*, 1958, s. 246.
5 Mahmut Goloğlu, ilk aylardaki çalışmasında Meclis tutanaklarında verdiği örneklerle Meclisin kendini meşrutiyetin bir unsuru olarak gördüğünü dile getirmekte, bu nedenle dönemi "Üçüncü Meşrutiyet" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Goloğlu, *Mahmut, Üçüncü Meşrutiyet & Milli Mücadele Tarihi - III 1920*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970, s. 149 vd.
6 Goloğlu, a.e, s.123. O kadar ki, Goloğlu bir ara Mustafa Kemal'in şehzadelerden birini Ankara'ya getirtme teşebbüsünde bulunduğunu da aktarmaktadır. Goloğlu, a.e, s.155.
7 İlk tebliğin metni için bkz., Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün Toplamak İstediği Meclisi Müessisan'", 21(83) *Belleten*, 1957, s. 484. (Kaynak için M. Ö. Alkan'a müteşekkirim.)
8 Karaca, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 321 vd., s. 327 vd.
9 Tunaya, a.g.e, s.230.
10 Goloğlu bunun nedenini o sırada ne hükümetin ne partilerin ne Mustafa Kemal'in ne de milli kuruluşların seçimleri etkileyebilecek güçlerinin olmamasıyla açıklamaktadır. Bkz. Goloğlu, a.g.e, s. 45.
11 Bu yönüyle ABD Anayasasını hazırlayan Philadelphia Konvansiyonu ile benzerlik kurulabilir.
12 Tanör, a.g.e, s. 232 vd.
13 Demirel, Ahmet. *İlk Meclisin Vekilleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 159.
14 Tunaya, Tarık Zafer, a.g.e, s. 232.
15 Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyet'inde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, 4. Baskı, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005, s. 27; Demirel, a.g.e, s. 16 vd.
16 Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, 1980, s. 311.
17 Akşin'in haklı olarak belirttiği gibi, İT'nin ülkülerini benimsemiş olanlar, İT hukuken son bulsa bile, o program çerçevesinde davranmaya devam edeceklerdi. Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 1980, s. 311
18 Tunaya, a.g.e, s. 237 vd.
19 Benzer yönde bkz. Tunaya, a.e.
20 Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 280.
21 Demirel, Ahmet, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, ss.34-38. 1921 Anayasasının görüşmeleri bağlamında Özbudun da aynı sonuca ulaşmaktadır, bkz. Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992 s. 50.
22 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 4. Cilt, s. 208-209, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c004/tbmm01004067.pdf
23 Ayrıntılı bilgiler için bkz. Özbudun, a.g.e, s. 19 vd.; Çelik, Burak, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 66 vd.
24 Özbudun, a.g.e, s. 43.
25 24 Kasım 1921 tarihli *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 14, s. 329. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c014/tbmm01014116.pdf.
26 Bu husus Meclis içi muhalefetin temel çatışma noktalarından bir olduğunu kaydedilmektedir, bkz. Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri*, s. 117.
27 Mahmut Esat Bozkurt'un konuşması, 28 Kasım 1921 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 14, s. 381, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c014/tbmm01014118.pdf
28 Özbudun, a.g.e, s. 43 vd., s. 47.
29 Özbudun, a.e, s. 21.
30 Özbudun, a.e, s. 50 vd.
31 Tanör, a.g.e, s. 252.
32 Tanör, a.e, s. 289.
33 1921 Anayasasının yerel yönetim anlayışına en çok yaklaşan yasama çalışmasının, 2004 yılında Meclisçe kabul edilen, ancak Cumhurbaşkanının iadesi üzerine tekrar görüşülmeyerek kadük bırakılan, 5227 sayılı Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanundur. Kanun metni için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5227.html
34 Tanör, a.g.e,, s. 265.
35 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması ve çalışması bu ihtimali sağlayabilirdi, ancak, fırkanın kapasitesinin bulunup bulunmadığından bağımsız olarak, 1925 yılında kapatılması ve kriminalize edilmesi bu ihtimali ortadan kaldırmıştır.
36 İsviçre'de hükümet, anayasa gereği ülkenin "bölgesel ve dilsel" dengesi dikkate alınarak 7 bakandan oluşturulmakta ve uygulamada siyasi partiler arasında paylaşılmaktadır. Häfelin, Ulrich, Walter Haller ve Helen Keller (2008). *Bundesstaatsrecht*, Schultess Vlg. 7. Aufl., Zürich, 2008, s.478 vd.
37 Nitekim bu kaygıların İkinci Grubun Programında belirginleştiği görülmektedir. Program hakkında bilgi için bkz., Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri*, s. 134 vd.

Dünyanın her yerinde nefis Türk kahvesi

1930'lu yıllarda üretilmiş bir reklam çalışması.

1871'den beri kalitesini ve titizliğini hiç bozmadan evlerimize nefis Türk kahvesini getiren Kurukahveci Mehmet Efendi, bugün 55'ten fazla ülkede tüketiliyor. Kurukahveci Mehmet Efendi, Türklerin dünyaya armağan ettiği Türk kahvesini, her yudumda aynı kalite ve keyifle dünyaya ulaştırıyor.

www.mehmetefendi.com

Anayasacılık ve Demokrasi Açısından 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu

MUSTAFA ERDOĞAN

RESMÎ ANAYASASI OLAN HER DEVLET ANAYASAL DEVLET DEĞİLDİR. NİTEKİM GÜNÜMÜZDE YAZILI BİR RESMÎ-HUKUKÎ BELGE ANLAMINDA HEMEN HEMEN HER DEVLETİN BİR ANAYASASI MEVCUTTUR. BU MAKALEDE 1921 TEŞKİLÂT-I ESÂSİYE KANUNU'NUN BÜTÜN YÖNLERİ DEĞİL, ONUN TARTIŞMALI ANAYASAL NİTELİĞİ SORUNU TARTIŞILACAKTIR.

Anayasacılığın esas olarak modern[1] bir siyasî akım olması gibi, Türkiye'de de anayasacılık Osmanlı siyasî "modernleşme"sinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır[2]. Türkiye'nin anayasal devlet olma girişiminin Osmanlı Meşrutiyetiyle başlayan yaklaşık bir buçuk asırlık bir tarihi var. Osmanlı döneminde Kânûn-ı Esâsî'yle (1876) başlayan bu gelişme seyrinde, literatürde genellikle "anayasa" olarak anılan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu" dönemi kısa bir ara duraktır. Ancak, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu (TEK) kısa ömrüne rağmen, hem kamu hukukumuza getirdiği yeni kavramlar, hem de anayasal niteliğinin tartışmalı olması nedeniyle akademik ilgi konusu olmaya devam etmektedir.

Bu makalede 1921 TEK'in bütün yönleri değil, fakat sadece onun özellikle tartışmalı olan anayasal niteliği sorunu ve öngördüğü demokrasi modeli tartışılacaktır. Bu tartışmanın şu sorulara cevap vereceği umulmaktadır: TEK yapılışı ve içeriği itibariyle gerçekten de bir anayasa mıdır? TEK nasıl bir demokrasi ve yerel özerklik modeli öngörüyordu?

Osmanlı döneminde Meclis-i Mebusan çalışma halinde

A. 1921 TEŞKİLÂT-I ESÂSİYE KANUNU SAHİCİ BİR ANAYASA MIDIR?

Bilindiği gibi, Batı kökenli "constitution" kavramını karşılamak üzere Türkçede kullanılan ilk resmî terim 1876 tarihli ilk Osmanlı anayasasının adı olan "Kânûn-ı Esâsî" idi. "Teşkilât-ı Esâsiye" ifadesinin kullanılması ise 1921 tarihli hukukî belge ile başlamış, onu izleyen 1924 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'na da aynı isim verilmişti. Ancak 1961 Anayasasıyla birliktedir ki "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu"nun yerini "anayasa" kelimesi almış ve bu kelime zamanla kavramı ifade eden yerleşik terim haline gelmiştir.

Bugün her ne kadar bir devletin temel yapısını gösteren her hukukî-siyasî belgeye anayasa denmesi yaygın bir alışkanlık haline gelmişse de; "anayasacılık" düşüncesi açısından bakıldığında her şeklî-resmî anayasa sahici anlamda anayasa değildir. Bu nedenle, 1921 tarihli TEK'in gerçek bir anayasa olup olmadığını bu düşünce bağlamında da değerlendirmek gerekmektedir.

1. Anayasacılık ve Anayasa[3]

Düşünce kökleri ve kimi kurumsal öncülleri Avrupa Ortaçağına kadar geri gitmekle beraber, anayasacılık esas olarak modern bir fikrî-siyasî akımdır. Modern anayasacılık siyasî özgürlüğü gerçekleştirmek amacıyla ve modern devletin iktidar yoğunlaşmasına dayanan, merkeziyetçi-hiyerarşik yapısına karşı bir tepki olarak Yeniçağın başlarında ortaya çıkmıştır. Devlet iktidarını sınırlama anlamında anayasacılığın bir fikir olarak doğup gelişmesiyle, yerleşik bir uygulama haline gelmesi birbirini tamamlayan süreçler halinde gerçekleşmiştir. Bu arayışta fikrî öncülüğü John Locke ve Montesquieu gibi liberal siyaset düşünürleri yapmış, bu düşünceyi ilk uygulamaya geçirme başarısı ise 1780'lerde Amerika Birleşik Devletleri anayasasını tasarlayan Amerika'nın "kurucu ataları"na ait olmuştur.

Anayasacılığın temel amacı yazılı bir anayasa aracılığıyla devlet iktidarını bireysel özgürlüklerle sınırlamaktır. Böylece, doğru anlamda anayasa devletin temel işlevlerini farklı organ veya makamlar arasında paylaştıran ve bu organları birbiriyle dengeleyen, temel hakları resmen tanıyıp güvence altına

Sultan Vahdeddin'in padişahlığının ilk günü: Cülus töreni

alan, iktidarın kullanımını belli hukuk kurallarına bağlayan ve bütün bu hususların nihaî güvencesi olarak bağımsız mahkemeleri kuran bir anayasadır. Dolayısıyla, her resmî-şeklî anayasa anayasacılık anlamında "anayasa", resmî anayasası olan her devlet de anayasal devlet değildir. Nitekim günümüzde yazılı bir resmî-hukukî belge anlamında hemen hemen her devletin bir anayasası vardır, ama bunların birçoğu devlet iktidarını ya hiç veya yeterince sınırlamaz, ya da bunlar siyasî gerçeklikte karşılıkları olmayan "kâğıt üstündeki" sınırlamalardan ibarettir. Bu anayasalar devletin ana kuruluşunu (teşkilat yapısını) gösteren ama iktidarın temerküzünü ve kötüye kullanımını önlemeye dönük güvence ve mekanizmaları içermeyen, kısaca fiilî güç yapısına resmiyet kazandırmaktan öteye geçmeyen sözde veya itibarî anayasalardır.

2. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun Tarihsel Bağlamı

1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu çöküş halindeki Osmanlı Devletinden yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yoldaki kısa bir durağı temsil eden bir geçiş dönemi düzenlemesidir. Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan Osmanlı devleti 30 Ekim 1918'de İtilâf devletleri tarafından dayatılan Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmıştı. Ateşkesin gereği olarak İstanbul hükümeti bütün ordularını dağıtmış ve ardından savaşın galipleri Anadolu'nun çeşitli yerlerine askerî kuvvet çıkarmaya başlamıştı. Bu durum Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde direniş hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmış, 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa kısa süre içinde bu direniş hareketlerini "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" (Eylül 1919) adı altında birleştirmeyi başarmıştı.

Bu arada, Aralık 1919'da Osmanlı Mebusan Meclisi için yeni seçimler yapılmış, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın katılmadığı bu seçimlerde İttihatçı-milliyetçi kanat Mecliste çoğunluğu sağlamıştı. 12 Ocak 1920'de yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın yaptığı en önemli iş 28 Ocak'ta "Misak-ı Millî"yi kabul etmek olmuştur. Ancak Meclis-i Mebusan 16 Mart'ta İstanbul'u işgal eden İngilizlerin baskıları sonucu çalışmalarına ara vermiş, ardından Nisan ayında padişah tarafından fesh edilmişti. Bunun üzerine, Ankara'da "fevkalâde salâhiyeti hâiz"[4] bir Meclis oluşturmak üzere seçimler[5] yapılması için Mustafa Kemal'in yaptığı çağrı sonucunda 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi toplanmış, İstanbul'dan gelebilen Meclis-i Mebusan üyeleri de bu Meclisin doğal üyesi sayılmıştı. İşte 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu yapan, "milletin yegâne ve hakiki mümessili" olmak iddiasıyla Ankara'da toplanan bu Meclisti.

3. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun Yapılışı

Büyük Millet Meclisi açılışının ertesi günü ilk iş olarak yeni hükümet sisteminin esaslarını belirleyen bir kararı kabul etmişti. Ardından 25 Nisan'da bir "yürütme kuvveti"nin oluşturulması kararlaştırıldı, 2 Mayıs'ta da İcra Vekillerinin seçilme yöntemine ilişkin kanunu çıkarıldı.[6] Bu kanunla, "kuvvetler birliği" esasına dayalı olarak meclis hükümeti sistemi getiriliyordu. Bunu, 5 Eylül'de kabul edilen ve Meclis'in çalışma düzeniyle ilgili kurallar koyan Nisâb-ı Müzakere Kanunu izledi.[7]

Bütün bu düzenlemeler Ankara'da yeni oluşan, henüz adı konmamış iktidar merkezinin fiilî işlerliğini sağlama ve bu arada içinde bulunulan şartların gerektirdiği tedbirleri alabilme ihtiyacından kaynaklanıyordu. Merkezinde BMM'nin yer aldığı bu iktidar oluşumunun muayyen bir siyasî kimliği yoktu; ona henüz bir devlet de denemezdi. Esasen, bu hareketin bütün üyeleri anayasası ve hukukî varlığı devam etmekte olan Osmanlı devletinin vatandaşlarıydı. Bu durumda, BMM'nin karşı karşıya olduğu sorun, "Kurtuluş Savaşı koşullarında oluşan yeni devlet ve iktidar düzenine ilişkin kuralları gösterecek yeni bir anayasa"dan[8] ziyade, içinde bulunulan istisnaî şartların üstesinden gelebilmek için gerekli olan olağanüstü tedbirlere imkân veren hukukî bir düzenlemenin yapılmasıydı.

Ancak, hem devletin fiilen çökmüş olan yasama ve yürütme ayağının hukukî olarak ikamesini, hem de olağanüstü şartların zorunlu kıldığı istisnaî tedbirlerin alınmasını sağlamayı amaçladığından, böyle bir düzenleme ister istemez yürürlükteki anayasal düzenin değiştirilmesi anlamına gelecekti. BMM'nin daha

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından bir grup toplu halde

başlangıçta "olağanüstü yetkiye sahip bir meclis" olarak kurulmuş olması da onu böyle bir değişikliği yapmaya yetkili kılıyordu. Bu durumda, söz konusu istisnaî düzenlemenin Meclis tarafından "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu" olarak adlandırılmış olmasını, onun başlı başına bir anayasa değil de anayasal düzende geçici değişiklik yapan bir tâdil metni olduğu şeklinde anlamak gerekir.

Bu amaçla İcra Vekilleri Heyeti "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Lâyihası" adlı bir tasarı hazırlayarak 18 Eylül'de bunu Meclis Genel Kuruluna sundu. Bu tasarı anayasayla ilgili hükümler kadar hükümet programı niteliği taşıyan hususlar da içerdiğinden, genel kurulda hukukî niteliği tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalı durumun da etkisiyle, tasarı özel olarak oluşturulan geçici bir komisyona ("Encümen-i Mahsus") havale edildi. Bu komisyon tasarının program niteliğindeki kısmını ayırdı, bu şekilde oluşan metin Meclis tarafından "TBMM Beyannâmesi" adıyla yayımlandı.[9]

Özel komisyon tasarı hakkındaki raporunu 18 Kasım'da tamamlayarak Meclis Genel Kuruluna sundu. Genel kurul görüşmeleri iki ayda tamamlanarak, tasarı metni 20 Ocak 1921'de Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu adıyla kabul edildi. Ancak TEK'in görüşülmesi ve kabulü sürecinde, katı anayasa niteliği taşıyan Kânûn-ı Esâsî'nin öngördüğü nitelikli (üçte iki) çoğunluk şartı gözetilmeksizin olağan yasama usulü izlenmiştir. Belirttiğimiz gibi, Meclis'in daha baştan olağanüstü yetkilere sahip olarak kurulmuş olmasının bu usul eksiğini telâfi edeceği varsayılmış olmalıdır. Bu kanunun o tarih itibariyle serbest iradesiyle hareket edemeyecek durumda olan padişah tarafından onaylanması da tabiatıyla söz konusu olamazdı.

4. Teşkilât- Esâsiye Kanunu'nun Anayasallığı Sorunu

Bu şekilde yapılan "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu" genellikle "1921 Anayasası" olarak anılmakla beraber, onun sahici bir anayasa olduğu tartışmalıdır. Her şeyden önce, yürürlükteki anayasayı (Kânûn-ı Esâsî'yi) kapsamlı bir değişikliğe uğratıyor olsa da, TEK olağan kanun-yapma usulüne göre yapılmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu olağan dışı şartların zorladığı bu düzenlemeyle, en başta, Meclis-i Mebusan'ın yerini alan Büyük Millet Meclisi'ne ve onun hükümetine anayasal statü kazandırmak amaçlanmıştır. Ayrıca, BMM'nin merkezinde yer aldığı bu yeni iktidar yapılanmasının dayandığı siyasî prensiplerin bir kısmı (ilk 3 madde) ile idarî teşkilâtın kimi esasları da bu düzenlemeyle anayasallaştırmıştır.[10]

Bu durum karşısında, BMM'nin olağanüstü yetkilere sahip bir meclis olmak üzere teşkil edilmiş olmasından hareketle, onun anayasa yapan bir "kurucu meclis"[11] veya "gerektiğinde rejimi değiştirme yetkisiyle de donatılmış olağanüstü bir meclis, kısacası bir kurucu meclis"[12] saymak isabetli olmasa gerektir. Kanaatimizce, Meclisin olağanüstü yetkisini, onun tamamen yeni bir anayasa yapmaya değil de, yürürlükteki anayasaya olağanüstü şartların zorunlu kıldığı yeni kurallar koymaya, kısaca anayasayı değiştirmeye yönelik bir yetki olarak anlamak daha doğru olur. Nitekim, Mustafa Kemal'in Ankara'da bir Meclis toplanmasına ilişkin olarak valiliklere gönderdiği çağrıda yer alan "Devlet merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünmek ve uygulamak üzere millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir Meclisin Ankara'da toplantıya çağrılması"[13] şeklinde-

ki ifade de yeni bir anayasal düzen tesis etme iradesini yansıtır görünmemektedir. Esasen, Mustafa Kemal Paşa'nın TEK'in kabulünden kısa süre sonra, 30 Ocak 1921'de Sadrazam Tevfik Paşa'ya gönderdiği telgrafta Kânûn-ı Esâsî'nin TEK ile çatışmayan hükümlerinin yürürlüğünü devam ettirdiğini belirtmiş olması da[14] bu durumu teyit etmektedir.

Ayrıca, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın bu Meclisin bir "kurucu meclis" ("meclis-i müessisan") olmasını istemiş olmasından[15] hareketle de, BMM'nin aslî kurucu meclis olarak hareket ederek yeni baştan bir anayasa yaptığı sonucuna varılamaz. Çünkü, Anadolu'da yeni bir iktidar merkezi oluşturmak ve bu arada BMM'yi kurmak konusundaki siyasî harekete Mustafa Kemal önderlik etmiş olsa da, onun kişisel iradesinin BMM'nin iradesi demek olmadığı açıktır. Burada anayasa hukuku açısından bir "kurucu"luk söz konusu olmakla beraber, kanaatimizce bu anayasa-yapan "aslî kuruculuk" değil, yürürlükteki anayasayı değiştirme iktidarı anlamında talî bir kuruculuktur.

İkinci olarak, TEK'i yürürlükteki anayasaya yapılan olağanüstü şartların zorunlu kıldığı geçici bir ek olarak yorumlamak, Ankara hükümeti ile Osmanlı devlet sistemi arasındaki devamlılıkla da uyumludur. Bu devamlılığın bazı kanıtları vardır. En başta, BMM'nin kendisi Meclis-i Mebusan'ın devamı idi. Nitekim, yukarıda belirttiğimiz gibi, Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmiş olan Misak-ı Millî Ankara'daki Meclisin ve hükümetinin de siyasî programının esasını oluşturmuştur. Ayrıca, Meclis-i Mebusan'ın Ankara'ya ulaşabilen üyeleri BMM'nin doğal üyesi sayılmıştır. Keza, Büyük Millet Meclisi içtüzüğü ve müzakere usulleri bakımından da Meclis-i Mebusan'ın devamıdır. Nihayet, BMM'nin bazı işlemlerinde "'Osmanlı Devleti'ne ve kurumlarına" atıflar yapılmış olması[16] da bu devamlılığın başka bir kanıtıdır.

Bu arada, TEK'in bir anayasa olduğu görüşünü onun "yeni bir meşruiyet zemini oluşturduğu" iddiasına dayandırmak da[17] tam olarak doğru değildir. Çünkü, yeni "meşruiyet zemini"nden kast edilen eğer TEK'in "millî hâkimiyet"i vurgulaması (m. 1) ise, bu o tarih itibariyle yeni bir düşünce sayılamaz. Nitekim, egemenliğin padişaha değil de millete ait olduğu anlamında "millî hâkimiyet" ve "millî irade" 2. Meşrutiyet döneminde de benimsenen bir düşünceydi. Şükrü Hanioğlu'nun[18] işaret ettiği gibi, "meclisin özellikle İkinci Meşrutiyet'in birinci döneminde (1908-1913 tarihleri arasında) bir meşruiyet ölçütü durumuna geldiğini görüyoruz." Aykut Kansu'ya göre de,[19] "1908 Devrimi'nin Türkiye'de kalıcı olarak yerleştirmeyi başardığı en önemli işlerden biri, artık Türkiye'de iktidarın halkın katılımı olmadan gerçekleşemeyeceği ve seçilmiş bir meclise dayanmayan bir iktidarın hayâl bile edilemeyeceği fikri idi." Bu durumda, TEK'deki "hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu" vurgusu yeni bir anayasaya işaret etmesi yerine, "millet"in egemenliğine -başta padişah olmak üzere- hiçbir ortak tanınmayacağı anlamına gelmektedir. Esasen, 1909 anayasa değişikliklerinden sonra Kânûn-ı Esâsî açısından bile padişah artık egemenliğin asıl kaynağı olmaktan çıkmış ve neredeyse sembolik bir kamusal makam haline gelmişti.

Üçüncü olarak, TEK maddî bakımdan da tam bir anayasa sayılamaz, çünkü bu belge bir anayasada yer alması gereken bütün unsurları içermemektedir. Gerçekten de, TEK devlet-vatandaş ilişkilerinin dayanacağı temel ilkelerin en önemli kısmını oluşturan "temel haklar ve özgürlükler"e yer vermediği gibi, devletin temel veya ana kuruluşu bakımından da eksiktir. Oysa, modern anayasacılık açısından, devleti insan haklarıyla sınırlamayan bir hukukî belgeye "anayasa" denemez. Bu belgede temel hak ve özgürlüklere yer verilmemiş olması bu konunun yürürlükte olan anayasada (Kânûn-ı Esâsî, m. 8-26)

Meclis encümenlerinden biri toplantı halinde

zaten düzenlenmiş olmasından ileri gelmektedir. Öte yandan, TEK'de yargı da düzenlenmiş değildir,[20] çünkü bu konu da Kânûn-ı Esâsî'de (m. 81-91) düzenlenmişti.[21] Mahkemelerin kuruluşu ve işleyişleriyle ilgili temel ilkelerin yer almadığı bir hukukî belgeye anayasa denemeyeceği açıktır. Bu arada, TEK'in devlet başkanlığı kurumuna yer vermemiş olması onun esas olarak bir meclis hükümeti modeli öngörmüş olmasıyla açıklanabileceği gibi, bu, o tarih itibariyle padişahın hukukî statüsünün zımnen kabul edildiği anlamına da gelebilir.

Bütün bu hususlar, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu yapan iradenin Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlükte olduğu düşüncesiyle hareket ettiğini ve sadece onu içinde bulunulan ve geçici olacağı umulan olağanüstü dönemin şartlarına uyarlamak istediğini göstermektedir. Dolayısıyla, orijinal haliyle TEK başlı başına bir anayasa değil, yürürlükteki anayasal düzeni önemli ölçüde değişikliğe uğratan bir tâdil belgesidir. Bu arada, TEK'in yürürlükteki anayasayı değiştirdiği halde yasalaştırılmasında nitelikli çoğunluk şartına uyulmamış olması da, yukarıda belirttiğimiz gibi, BMM'nin başlangıçta "olağanüstü yetkiye sahip" bir Meclis olarak toplanmış olmasıyla açıklanabilir.

Ancak, bu durumun saltanatın kaldırılmasından sonra değiştiğini ve böylece TEK'in, kapsamı bakımından halâ eksik olsa da, artık bir anayasa haline geldiğini kabul etmek gerekir. Nitekim, 30 Ekim ve 1-2 Kasım 29 Ekim 1922 tarihinde aldığı 307 ve 208. No.lu kararlarla, BMM Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini ve egemenliğin yegâne temsilcisinin kendisi olduğunu ilân etmiştir.[22] 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilânıyla bu siyasî-hukukî durum kesinleşmiştir. Bu tarihte TEK'in 1. maddesine yapılan "Türkiye Devletinin şekl-i Hükümeti Cumhuriyettir" biçimindeki ekle birlikte yeni bir anayasal düzen doğmuştur. Bundan dolayı, 1924 Anayasasının Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlükten kaldırıldığını belirten 104. maddesini yeni bir hukukî durum yaratmaktan ziyade, herhangi bir tereddüde mahal bırakmamak üzere mevcut olan durumu beyan eden bir hüküm olarak görmek gerekir.

B. TEŞKİLÂT-I ESÂSİYE KANUNU NASIL BİR DEMOKRASİ VE YEREL ÖZERKLİK ÖNGÖRMÜŞTÜ?

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun sadece doğru anlamda bir anayasa olup olmadığı değil, nasıl bir demokrasi ve yerel özerklik öngördüğü de tartışmalıdır. TEK'in demokrasiyle ilgili olarak yapmış olduğu düzenleme kafa karıştırıcıdır. Nitekim, TEK'in 1. maddesine göre, hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ve idare usulü "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi" esasına dayanır. Bu hüküm ilk bakışta "halk"ın aracısız olarak, doğrudan doğruya kendisini yöneteceğini düşündürmektedir. Ancak, 2. madde hem yasama ve yürütme güçlerinin millet adına onun "hakikî temsilcisi" olan TBMM tarafından kullanılacağını, hem de Devletin "Meclis tarafından idare" olunacağını belirtmekte, yani temsilî bir rejim öngörmektedir.

Şimdi, eğer öngörülen model temsilî demokrasi ise, o zaman "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi"ne başka bir anlam verilmesi gerekir. Burada üç ihtimal akla gelmektedir. İlk olarak, bu ifade halkın yabancı güçlerin kontrolünden azâde olarak kendi kaderini eline alması anlamında kullanılmış olabilir. O zaman da bu hüküm demokrasiyle olduğundan çok bağımsızlıkla ilgilidir demektir ve dolayısıyla, ona dayanarak TEK'in doğrudan demokratik bir model öngördüğü sonucuna varılamaz.

İkinci olarak, 1. maddede "mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi" istenen öznenin millet değil de "halk" olduğunu düşünürsek, o zaman "halk" ile, aynı hükümde atıfta bulunulan "millet" arasında ayrım yapıldığını varsaymakta haklı olabiliriz. Bu durumda egemenlik soyut ve tarih-üstü bir kategori olarak "millet"e ait olsa da, onu fiilen kullanarak kendisini yönetecek olan -milletin belli bir tarihsel andaki somut tezahürü olduğu varsayılan- "halk"tır. Böylece, TEK'in "ulusal egemenlik" ve "halk egemenliği" anlayışlarını birleştiren bir demokrasi modeli öngördüğü düşünülebilir. Ne var ki, TEK "halk egemenliği" anlayışının gerektirdiği "emredici vekâlet" ve "azil" veya "geri çağırma" gibi yöntemlere yerel yönetimlerde bile yer vermiş değildir.[23]

Üçüncü olarak, "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi" ifadesinde yer alan "halk" kelimesinin sadece yerel düzeydeki halkı ifade ettiği düşünülebilir. Gerçekten de TEK'in "Vilayet" ve "Nahiye" başlıkları altında yer alan hükümlerinde (m. 11-14 ve 16-21) ifadesini bulan yerel demokrasi ve özerklik doğrudan demokrasi değilse de, TEK'in (yerel) halkın kendisini "bizzat ve bilfiil" idare etmesi idealine en yakın olan kısmını oluşturmaktadır. Doğrudan demokrasi değildir, çünkü yerel halk karar yetkisine sahip olduğu konuları tamamen aracısız bir şekilde değil de kendi seçtiği "şuralar" eliyle karara bağlayabilir. Bunu, 2. maddedeki yasama ve yürütme güçlerinin milletin "hakikî mümessili" olan TBMM'ye ait olduğu hükmüyle birlikte düşündüğümüzde, TEK'in ikili bir demokratik yapı öngördüğü sonucuna varabiliriz: ulusal düzeyde temsilî demokrasi, yerel düzeyde güçlü özerklik.[24]

TEK kamu idaresinin esas olarak iki düzeyde örgütlenmesini öngörmüştür: vilâyet ve nahiye. Bu düzenlemede kaza da yer almakla beraber, başında merkezden atanan bir kaymakamın bulunduğu kaza tamamen vilâyete bağımlıdır (m. 15). TEK'in 11. maddesine göre, vilâyet tüzel kişiliğe ve yerel işlerde özerkliğe sahip olan bir idarî birimdir. Başka bir deyişle, vilâyet bir merkezî idare birimi olduğu kadar, aynı zamanda ve hatta ondan da önce bir mahallî idare birimidir. Çünkü, merkez tarafından atanan vali BMM'nin vekili ve temsilcisi olmakla beraber, yerel işler bakımından asıl yetki vilâyet şûrasındadır. Vali sadece devletin genel görevleriyle yerel görevler arasında çatışma olması durumunda müdahale edebilir (m. 14), eğer bir umumî müfettişlik kurulmuşsa ona dâhil olan vilâyetlerde ise bu yetki umumî müfettişe aittir (m. 23). Vilâyetteki yerel idare birimi olan vilâyet şûrası ise yerel halk tarafından seçilir (m. 12). Vilâyet şuraları kanunlar çerçevesinde vakıf-

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından bir grup toplu halde

lar, eğitim-öğretim, sağlık, iktisat, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işlerini düzenlemek ve yönetmek konusunda yetkilidirler (m. 11).

Bu sistemde yerel özerklik kendisini en belirgin biçimde nahiyeler düzeyinde (m. 16-20) göstermektedir. Nitekim, TEK yerel halka en yakın idarî birim olan nahiyelerde merkezî idareyi dışlayarak sadece yerel yönetim öngörmekle kalmamış, merkezî idareyi il yönetiminde de ikincil konuma itmişti. Nahiyelerde ise merkezî idare birimi yoktur, sadece tüzel kişiliğe sahip özerk yerel yönetim birimi vardır. Nahiyenin ana karar organı doğrudan doğruya yerel halk tarafından seçilen nahiye şurasıdır. Yargısal, iktisadî ve malî konularda yetkili olan nahiye şûrası ile nahiye yönetim kurulunun yetkilerinin özel bir kanunla belirlenmesi öngörülmüştür.

Ancak, özerklik idarî alanla sınırlı olduğu için, yerel "halk" kendi kaderini ilgilendiren konuların tamamında karar yetkisine sahip değildir. Bunun sonucu olarak, yerel halk yerel yönetimin yetki alanına girmeyen konulardaki siyasî kararlara sadece ulusal düzeydeki temsil mekanizması yoluyla katılabilir. Yine de, TEK'in öngördüğü yerel demokrasi genellikle sanıldığından daha ileri düzeydedir. Tanör'ün belirttiği gibi, "(y)erel temsilî kurumlar eliyle vilâyet ve nahiyeler halkının yönetime katılma hakkı"[25] anayasa tarihimiz boyunca hiç bu kadar geniş tutulmamıştır.

C. SONUÇ

Bu makalede, anayasa hukuku doktrinimizdeki hâkim olan görüşe aykırı olarak, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun başlı başına bir "anayasa" olmayıp, o tarih itibariyle yürürlükte olan Kanun-ı Esâsî'de millî mücadele dönemi şartlarının zorunlu kıldığı değişiklik ve ilâveleri yapan kapsamlı bir anayasa değişikliği olduğu sonucuna vardık. TEK'in oldukça kısa ve normal olarak bir anayasanın içermesi gereken konuların önemli bir kısmını düzenlememiş olması ancak bu şekilde açıklanabilir. Bu durumda, TEK'i yaratan birinci Meclis'in "fevkalâde salâhiyeti hâiz" olmak üzere toplanmış olmasını onun anayasa yapan bir (aslî) kurucu meclis olduğu şeklinde yorumlayan görüşler, kanaatimizce, BMM'nin orijinal iradesini ve o zamanki gerçek durumu yansıtmaktan ziyade, bugünden geriye bakarak kurgulanmış görünmektedirler. Bunun nedeni, sanırım, dönemle ilgili Türkçe tarih yazımının ve anayasa hukuku literatürünün siyasî gelişmelerini yorumlamada, esas olarak, başta Nutuk olmak üzere Atatürk'ün yazı ve konuşmalarını esas alıyor olmalarıdır.

Öte yandan, 1921 TEK genel temsilî rejim içinde yerel halklara hayli geniş özerklik tanıyan bir yerinden yönetim modeli öngörmüştür. "(M)erkeziyet usulü(nün) sınırlı ve istisnai, yerinden yönetim(in) (ademi merkeziyet) ise aslî ve genel" olduğu[26] bu katılımcı ve güçlü özerklik modeli anayasa tarihimizde tamamen istisnaîdir.[27] Bu siyasî tercih, öncelikle, başta Kürtler olmak üzere etnik-kültürel bakımdan Türklerden farklı olan unsurların "millî gaye" doğrultusunda mobilize edilmesini kolaylaştırmak amacıyla ilgili olabilir. O kadar ki, bu konu "zafer"den sonra da bir süre daha gündemde kalmış ve meselâ BMM Reisi Mustafa Kemal 16 Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı bir basın toplantısında, bir soru üzerine, genel özerklik ilkesine uygun olarak Kürtlerin de bulundukları illerde "kendilerini özerk idare edecekleri"ni açıklamıştı.[28]

Geniş yerel demokratik katılımı ve güçlü özerkliği öngören bu düzenlemenin millî mücadelenin özel şartlarına mahsus geçici bir durum olduğu şuradan da bellidir ki, Cumhuriyet'in ilk (1924) Anayasası yerel özerkliğe ilişkin herhangi bir hüküm içermemiş, bu arada "halk" kelimesini bile kullanmaktan kaçınmıştır. Daha sonraki Cumhuriyet anayasaları ise yerel yönetimleri nispeten güçlendirmişlerse de, hiçbiri bunu 1921 düzenlemesinin öngördüğü ölçüye vardırmamıştır.

DİPNOTLAR

1 "Esas olarak" diyoruz, çünkü anayasacılık akımı 17. ve 18. yüzyıllarda Batıda ortaya çıkmış ve 18. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamaya geçmiş ise de, Avrupa Ortaçağındaki bu yöndeki kimi düşünceler ve kurumsal pratiklerin bu gelişmeyi kolaylaştırdığı da bir gerçektir: Erdoğan, Mustafa (2019), *Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2. b.), ss. 67-69. Daha geniş bilgi için, bkz., Levy, Jacob T. (2015), *Rationalism, Pluralism, and Freedom* (Oxford University Press). özellikle ss. 106-140.

2 Erdoğan, Mustafa (2020), *Hukukun Üstünlüğü Elkitabı*, Özgürlük Araştırmaları Derneği yayını, https://oad.org.tr/Content/BlogResimleri/pdf/202092116945771Hukukun%20%C3%9Cst%C3%BCnl%C3%BC%C4%9F%C3%BC%20Elkitab%C4%B1%20-%20Mustafa%20Erdo%C4%9Fan.pdf, ss. 15-19.

3 Bu konuda daha geniş bilgi için, bkz., Erdoğan, Mustafa (2015), *Anayasal Demokrasi*, Birinci Bölüm: Anayasa ve Anayasacılık. (Ankara: Siyasal Kitabevi, 12. b.)

4 Özbudun, Ergun (1985), "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 483; Tanör, Bülent (2018), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980 (İstanbul: YKY, 31. basım) s. 230.

5 Bu seçimlerde ve daha sonraki 1923 seçiminde Meclis-i Mebusan'la ilgili seçim mevzuatı uygulanmıştır. Akyol, Taha (2012), *Atatürk'ün İhtilâl Hukuku* (İstanbul: Doğan Kitap) s. 22.

6 Bu Kanunda 4 Kasım'da yapılan bir değişiklikle, bakanlar arasında ve bakanlarla Meclis Başkanı arasında uyumlu çalışma yapılmasını kolaylaştırmak üzere bakanların seçilmesinde Meclis Başkanına inisiyatif tanınmıştır. Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980*, s. 243.

7 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980*, s. 235-242, Özbudun, Ergun (1985), "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 483-484.

8 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. basım) s. 247.

9 Özbudun, Ergun (1992), 1921 Anayasası s. 22-23 (Ankara: TTK yayını). Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. basım) s. 247-248.

10 Ancak TEK'in 3. maddesinde geçen "Türkiye Devleti" ifadesinin yeni bir devletin kurulduğuna değil de, Misak-ı Millî sınırlarına veya Osmanlı ülkesinin BMM tarafından kontrol altında tutulan kısmına işaret ettiği makul olarak düşünülebilir.

11 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. b.) s. 249.

12 Özbudun, Ergun (1985), "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 483.

13 Özbudun, Ergun (1985), "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 483.

14 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. b.) s. 267.

15 Özbudun, Ergun (1992), *1921 Anayasası* (Ankara: TTK yayını) s.39; Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. b.) s. 244.

16 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. b.) s. 233.

17 Akyol, Taha (2015), *Türkiye'nin Hukuk Serüveni: Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Sorunları* (İstanbul: Doğan Kitap) s. 260, dn.11).

18 Hanioğlu, Şükrü (2000), "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay, A. Y. (ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa Yay.) s. 250.

19 Kansu, Aykut (2002), *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım) s. 368.

20 TEK'in 20. maddesinde nahiye şûralarının yargısal ("kazaî") yetkiye de sahip oldukları belirtilmişse de, bu yetkinin somut içeriği ve kurumsal karşılığı gösterilmemiştir.

21 Ancak bu dönemdeki uygulamada yargı yetkisinin de hâkimiyetin kayıtsız-şartsız sahibi olan milletin (m. 1) "yegâne ve hakiki mümessili" olan (m. 2) BMM'ye ait olduğu görüşü egemendi. İstiklâl Mahkemelerini kuran kanunun arkasında bu görüş vardı (Tanör 2018: 261). Bu arada, TEK'in 20. maddesinde nahiye şûralarının yargısal ("kazaî") yetkiye de sahip oldukları belirtilmişse de, bu yetkinin somut içeriği ve kurumsal karşılığı gösterilmemiştir.

22 Gözler, Kemal (2018), *Türk Anayasa Hukuku* (Bursa: Ekin, 2. b.) s. 73-74.

23 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihası hakkındaki Encümen-i Mahsus Raportörünün sunuş konuşmasında "Nahiye müdürlerini intihap edenler nahiye müdürlerini elbet azil de edebilirler" şeklinde bir ifade yer almış olmakla beraber (Tanör 2018: 266), TEK'de böyle bir hükme yer verilmemiştir.

24 Aslına bakılırsa, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu yapan Meclisin "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" şeklindeki 3. madde hükmünü bir tür doğrudan demokrasi anlatımı olarak görmüş olduğu da söylenebilir. Çünkü, birinci meclis döneminde (hatta daha sonraki yıllarda da) milletvekilleri Meclis'in "millet"in kendisinden ayrı bir varlığı olmadığını düşünüyor, resmî söylemde –özellikle de M. Kemal Paşanın dilinde- "millet"le Meclis'in bir ve aynı şey olduğu varsayılıyordu (Erdoğan, Mustafa (2016), *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset* (Ankara: Hukuk Yayınları, 9. b.) s. 77. Taha *Akyol'un Atatürk'ün İhtilâl Hukuku* [2012] adlı kitabında bu kullanımın pek çok örneği bulunabilir.) Tanör'ün anlatımıyla (2018: 258-9) "'halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi' BMM eliyle bu işi yapması anlamına da gelmektedir." Ancak, belirtmek gerekir ki, bu illüzyon demokrasiden çok, Meclisin veya Meclisin iradesinin kendi şahsında somutlaştığını düşünen bir kişinin "demokratik" diktatörlüğünü meşrulaştırmaya da hizmet edebilirdi.

25 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. b.) s. 257.

26 Tanör, Bülent (2018), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1989-1980* (İstanbul: YKY, 31. b.) s. 265.

27 Özbudun, Ergun (1992), *1921 Anayasası* (Ankara: TTK yayını). s. 43.

28 Akyol, Taha (2012), *Atatürk'ün İhtilâl Hukuku* (İstanbul: Doğan Kitap) s. 156.

Türk Anayasa Tarihinin Mihenk Taşı: 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu

SİNEM ŞİRİN

TBMM İŞGAL KOŞULLARINDA SADECE KURAL KOYMAK İÇİN OLUŞTURULMUŞ BİR MECLİS DEĞİLDİR VE 1921 ANAYASASI DA MECLİSİN KABUL ETTİĞİ GEÇİCİ KURALLAR BÜTÜNÜ DEĞİLDİR. BİRİNCİ MECLİSİN ÖZELLİĞİ YENİ BİR DEVLETİN KURUCUSU OLMASI, KİŞİSEL İKTİDARA SON VERMESİ VE BİR DEVRİMİ GERÇEKLEŞTİREREK MİLLETİN KURTULUŞUNU VE ÜLKENİN BAĞIMSIZLIĞINI HALKIN İKTİDARIYLA GERÇEKLEŞTİRMESİNDEDİR. BUNU SAĞLAYAN İSE 1921 ANAYASASIDIR.

1921 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurucu ve ilk anayasası olmasının yanında ortaya çıktığı koşullar, kabul edilişi ve içeriği gibi birçok farklı yönüyle önemli bir anayasal mirası teşkil eder. Bu yazıda, 1921 Anayasası'nın ortaya çıktığı koşullar, milli egemenlik ilkesi çerçevesinde ele alınacaktır.

Hatırlatmak gerekir ki 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin toplanmasıyla cumhuriyet fiilen kurulmuştu. Meclisin toplanmasından sonra ulusal demokratik devrimin ikinci en önemli atılımı, 1921 Anayasası'nın kabulüdür. 1921 Anayasası ile milli egemenlik ilkesi anayasallaşmıştır. Doğal olarak Meclisin kuruluşundan hemen önceki siyasi gelişmeler, kuruculuk eylemine ve kurucu hukuka da yansımıştır. Milli egemenlik ilkesinin içteki siyasal duruma yansıyan yönüyle o güne kadar Osmanlı anayasacılığında görülmediği şekliyle egemenliğin hem aidiyeti hem de kullanımı demokratik esaslara dayandırılmıştır. Dıştaki siyasal duruma yansıyan yönüyle ise emperyalist devletlerin işgaline karşı koyma ve bağımsız bir ulus devlet kurma hedefi belirlenmiş ve hayata geçirilmiştir.

Günümüzde Birinci Meclisin sadece savaşı yöneten bir meclis olarak görülmesi, Birinci Meclis öncesinde de siyasal ve anayasal geleneğimizde "meclislere" veya danışma niteliğindeki kurullara yer verildiğinden bahisle demokratik temsili bir meclis olarak kurulan TBMM'nin kurucu niteliğinin gözardı edilmesi gibi bir yaklaşım görülmektedir. Oysa TBMM işgal koşullarında sadece kural koymak için oluşturulmuş bir Meclis değildir ve 1921 Anayasası da Meclisin kabul ettiği geçici bir kurallar bütünü değildir. Elbette, TBMM'nin kendinden önceki siyasal ve anayasal gelişmelerin üzerinde yükselerek ve içinde bulunduğu koşullara bağlı oluştuğu bir gerçektir. Bu gelişmeler yaşanmasaydı, TBMM de kurulamazdı. Birinci Meclisin özelliği yeni bir devletin kurucusu olması, kişisel iktidara son vermesi ve bir devrimi gerçekleştirerek milletin kurtuluşunu ve ülkenin bağımsızlığını halkın iktidarıyla gerçekleştirmesindedir. Bunu sağlayan ise 1921 Anayasasıdır. Şimdi kısaca bu esaslara ve ortaya çıktığı siyasal etkenlere değinilecektir.

Osmanlı Devleti'nin paylaşım konusu edildiği Birinci Dünya Savaşı, bağımsız bir ulus devlet modelinin seçenek olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bağımsızlık amacına yönelen ilk siyasal kararları bu dönemde görmekteyiz. Örneğin, 5 Eylül 1914'te İttihat ve Terakki Hükümeti'nin aldığı kapitülasyonların kaldırılması kararının yürürlüğe konmasıyla bu tarihte henüz siyasi açıdan bağımsız bir devlet olan Osmanlı Devleti ekonomik bağımsızlığını ilan etmiş oluyordu. Bu kararla aslında tam bağımsızlık yönünde bir hedef ve mücadele alanı belirlenmiştir.[1] Siyasal açıdan baktığımızda I. Meşrutiyetin temsili az, yetkileri sınırlandırılmış ve uzun kesintilerle geçen parlamento deneyiminin ardından gelen II. Meşrutiyet, kamuoyunun oluşmasını sağlamıştı. Demokratik iktidar ve muhalefetin ilk defa oluştuğu bu dönemde egemenliğin kaynağı değişmemiş ancak egemenliğin kullanımı padişah ile millet arasında paylaştırılmış, yasama ve yürütme organları ilk defa padişahtan bağımsız birer kurum haline gelmiştir. Bu ortam, Birinci Dünya Savaşı ile ortaya çıkan ulusçuluk akımlarının da etkisiyle milleti kurtarmak fikrinin öne çıkıp ulusal, laik bir ideolojiye geçişin zeminini hazırlayacaktır. Ulusal toplum, ulusal devlet ve ulusal egemenlik tezleri ilk defa bu dönemde "mayalanacaktır".[2] Bu dönemde egemenlikle ilgili değişimi göstermesi açısından İttihat ve Terakki hükümetinin subayları, padişahın olduğu bir ortamda bile öncelikle kendi alay sancaklarını ve sembollerini selamlamakla yükümlü kılması dikkate değer bir örnektir. Osmanlı askeri geleneğinden kopan ordunun da hükümet gibi Türk alt-orta sınıfın eline geçmesi ve aynı reform programında birleşmesi, Ahmad'a göre

23 Nisan 1921, BMM'nin açılışının 1. yıldönümü törenleri

modern Türkiye tarihi açısından önemlidir. Yazar, ordunun, Mütareke döneminde Türkiye'nin hakları için savaşmayan padişah ve hükümetinin işgalcilerle işbirliğini görmesine ve halkın kendiliğinden geliştirdiği direnişe, milli kurtuluş hareketine desteğine dikkat çekmektedir.[3] Bu destek, ilerde demokratik bir otorite olarak TBMM'nin üstünlüğü ilkesi çerçevesinde gerçekleşecektir. Artık "TBMM'nin ordusu" söz konusu olacaktır. Bu hem anayasal düzeyde hem de karar ve uygulamalarla hayata geçirilecektir. Öte yandan tam da bu noktada değinmek gereklidir ki Mütareke sonrasında terhis edilip silahsızlandırılan ordunun düzensizliği, işgaller karşısında halkın kendi kendini savunma zorunluluğunu doğurmuştur. Müdafaa-i Hukuk örgütlerine bağlı oluşan Kuvayı Milliye güçleri, başta önemli başarılar kazanmış olsa da bu kuvvetler arasındaki iktidar ve çete savaşları, düzenli ve demokratik bir merkezi organa bağlı ordu ihtiyacını acil biçimde TBMM'nin önüne çıkaracaktır. Birinci Meclis, meclis üstünlüğü ilkesini kabul ederek, "salâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir meclis" niteliği ile bütün yetkileri kendinde toplamıştır. İktidarın tek bir merkezde toplanması, otoritenin sağlanmasının gereğidir. Bu nedenle Meclisin açılışını takip eden 24 Nisan 1920 günü Mustafa Kemal Paşa'nın "Teşkilatı Hükümet Hakkında Teklifi" ile hükümet oluşturulmasına karar verildikten sonra yürütmenin oluşumuna ilişkin "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun" kabul edilirken savaşı yönetme sorumluluğu da yürütme işlerine dahil edilmiştir. Doğrudan savaşla ilgili işlere bakan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin, Harbiye Nezaretinden ayrı olarak İcra Vekilleri Heyetinde yeralması gerekliliği Mustafa Kemal'in özellikle üzerinde durduğu bir husustur. Savaş yönetimine yoğunlaşması gereken Riyaset, diğer vekaletler gibi Meclise bağlı olacaktır. Ordunun tamamen TBMM'nin denetiminde olması ile bağımsızlık savaşının bütün teknik yönlerinin de millet adına Meclis tarafından yönlendirilmesi ve denetlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç, Halkçılık Programında da karşılığını bulacaktır.

Mustafa Kemal'in 24 Nisan 1920 tarihli Hükümet Teşkiline Dair Teklifi'nin kabul edilmesi, Anayasa kabul edilene kadar geçici anayasa işlevi görecektir.[4] Bu önergenin uzantısı niteliğindeki 13 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı da yine Mustafa Kemal tarafından Hükümet adına Meclise sunulmuştur. "Maksat ve meslek", "mevaddı esasiye" ve "idare" olmak üzere üç bölüm ve otuz bir maddeden oluşan Halkçılık Programı 18 Eylül 1920 tarihinde Mecliste okunmuştur. Heyet-i Vekilenin hazırladığı bu programın Meclisin göreceği bütün işlerde esas olmasını sağlayacak bir yasa olarak kabul edilmesi amacıyla Meclis tarafından geçici ve özel bir komisyon oluşturulmuş ve Halkçılık Programı komisyona havale edilmiştir. Mecliste 18 Kasım 1920'de Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Tasarısı adı altında görüşülmeye başlanan Halkçılık Programı'nın ilk dört maddesi, bütün dünyaya ilan edilen bir beyanname şekline getirilmiştir. Halkçılık Beyannamesi olarak anılan metin şu şekildedir:

> Emperyalist devletlerin, Devlet ve milletimizin hayatına açıkça kasdetmeleri neticesinde müdafaai meşrua için toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, şimdiye kadar muhtelif vesilelerle sarahaten veya zımnen ilan ettiği maksat ve meslekini bir kere daha bütün cihana arz için şu beyannameyi neşreylemeye lüzum görmüştür. Türkiye Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar dâhilinde hayat ve istiklalini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir. Bina-

Mebuslardan oluşan ve cepheye giden heyetlerden birinin üyeleri toplu halde

enaleyh hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı kanaatindedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve bu maksada münafi hareket edenleri tedip azmiyle müesses bir orduya sahiptir. Emir ve kumanda salahiyeti Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesindedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, halkın öteden beri maruz bulduğu sefalet sebeplerini yeni vesait ve teşkilat ile kaldırarak yerine refah ve saadet ikame etmeyi başlıca hedefi addeder. Binaenaleyh, toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve evkaf işlerinde ve diğer mesailde, içtimai uhuvvet ve teavünü hâkim kılarak, halkın ihtiyacatına göre teceddüdat ve tesisatı vücude getirmeye çalışacaktır. Bunun için de siyasi ve içtimai umdelerini milletin ruhundan almak ve tatbikatta milletin temayülat ve ananatını gözetmek fikrindedir.

Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi, memleketin idari, iktisadi içtimai umum ihtiyacatına göre müteallik ahkâmı peyderpey tetkik ve kanun şeklinde tatbik mevkiine vazeylemeye başlamıştır. Veminillahhüttevfik.[5]

Halkçılık Beyannamesi öncelikle milli egemenlik ilkesinin, emperyalizm ve kapitalizm yenilmeden sağlanamayacağını vurgulamaktadır. Beyannamede saltanat ve hilafet kurumları anılmış olsa da aslında milli egemenlik ilkesi ilan edilmektedir. Nitekim Halkçılık Programı'ndan kaynaklı ilk Anayasamız 1921 Anayasası'nda saltanat ve hilafet makamına ilişkin tek bir kural yer almayacaktır. Bir diğer önemli husus, ordunun, sarayın emir ve egemenliğinden çıkarak TBMM'nin ordusu olarak kabul edilmesidir. Antiemperyalist ve ulusal savunma amacına hizmet eden ordu, artık cihat ve fetih ideolojisinden ayrılmakta,[6] Beyannamede TBMM'nin ordu üzerindeki hâkimiyeti vurgulanmaktadır.[7] Meclis, kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğü ilkelerince bütün işlerde olduğu gibi orduyu da kendi emir ve komutasına bağlamış ve onu amacına ulaşmada en önemli vurucu güç olarak görmüştür.[8] Hem Halkçılık Programı'nda hem de Beyannamede göze çarpan bir diğer önemli husus, TBMM Hükümetinin siyasi programının halkçılık ilkesi temelinde, toplumun toprak, eğitim, hukuk, iktisat gibi alanlarındaki sorunlarını çözmeyi, sefaleti ortadan kaldırarak çağın gereklerine göre toplumun gerçek ihtiyaçları doğrultusunda yenilikler yapmayı hedeflediğidir.

Halkçılık Beyannamesi ve 1921 Anayasası, milli egemenlik ilkesi temelinde bir ulus devlet kurma düşüncesinin, Türk Devrimi'nin anayasal metinleridir. Birinci Dünya Savaşı bittiğinde devletin kurtuluşuna dair saltanat ve hilafet fikrine dayalı fikirler çökmüş ve bu süreç ulus devlet kurma düşüncesinin hayata geçmesini sağlayan zorunlu etkenleri de beraberinde getirmiştir. Nedir bu etkenler? İlki, Rusya'da 1917'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin, emperyalist devletlerin planlarını değiştirmesidir. Devrim fikrinin yayılmaması ve engellenmesi için emperyalist devletler Rusya'nın çevrelenmesi gerektiğini düşünerek mütareke koşullarına aykırı işgalleri gerçekleştirmiştir. Öte yandan 9 Kasım 1917'de Lenin'in, Çarlık Rusyası'nın da taraf olduğu Osmanlı Devleti'nin emperyalist devletlerce paylaşımını içeren gizli antlaşmaları[9] açıklaması, antiemperyalist bir çözümü zorunlu hale getirmiş ve

işgallere karşı direniş, antiemperyalist nitelik kazanmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı padişahı, İngiliz himayesinde sadece kendi iktidarının devamını sağlayacak bir çözümü yeterli görüp milli direnişe karşı tavır alınca, ulusal kurtuluş hareketinin, saltanat ve hilafetle bağdaşmayacağı da anlaşılmıştır. Son olarak Bolşevik Devrimi'nin kendisi de başlıca bir etkendir. Coğrafi açıdan Anadolu'ya yakın olan Rusya da tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, uzun yıllar imparatorluk rejimiyle yönetilmişti; o günlerde de imparatorluktan kalma bir miras üzerinde yok olmamak için savaşılıyordu.[10] Her iki imparatorluğun yıkılışı sürecinde ortaya çıkan devrimler, antiemperyalist bir bağımsızlık savaşını beraberinde getirmiştir. Bu noktada Osmanlıcılık, Pantürkizm ve Panislamizm fikirlerine dayalı ülke ve toprak anlayışının sonunun, Türk Devrimi'nin evrensel düzeyde bir etkisini de ortaya çıkardığını vurgulamak gereklidir. Misak-ı Milli ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisindeki diğer unsurlardan Arap halklarının bağımsızlık haklarının kabul edilmesi bu etkiyi kanıtlamaktadır.[11] Aslında Arap halklarının bağımsızlık haklarının kabul edilmesi Mebusan Meclisince kabul edilen metinde değil daha sonra TBMM tarafından benimsenen metinden ileri gelmektedir. Ülke unsuru açısından Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı Misak-ı Milli metni ile Mebusan Meclisinin bu metne eklediği küçük bir kelime, ideolojik boyutta çok önemli bir fark yaratmaktaydı. Mebusan Meclisinde 28 Ocak 1920'de kabul edilen metinde ülke sınırı, Mondros Ateşkes Hattının "dahilinde ve haricinde" bulunan "Osmanlı İslam çoğunluğunun" bulunduğu yerler olarak düzenlenmişti. Oysa Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı metinde "haricinde" ifadesi yoktu. "Mondros Ateşkes Hattının haricinde" ifadesi, o dönem Osmanlı ordusunun denetlediği hattın dışında kalan Suriye'yi ve Musul'un güneyini, yani Arap topraklarını ifade etmekteydi. Milli mücadele önderliği ise Suriye ve Arabistan'daki Arapların bağımsız devlet kurma hakkını savunmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, bu değişikliğe olan itirazını sert biçimde ifade etmiş ve TBMM açıldıktan sonra sözkonusu kelimenin Misak-ı Milli metninden çıkarılarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu küçük şekli değişiklik, aslında önemli bir esasa ilişkindir; o dönemdeki mandacılık ve tam bağımsızlık ideolojik ayrılığının, iki farklı devlet anlayışının göstergesidir.[12] Bu farka rağmen Misak-ı Milli'nin kabulü, genel itibariyle Heyet-i Temsiliye'nin hedefine ulaşmasında önemli bir aşamadır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan topraklar üzerinde yeni kurulacak devletin ülke unsurunun ve bu ülke üzerinde yaşayacak insan-ulus unsurunun belirlenmesi son Osmanlı Mebusan Meclisinin Misak-ı Milli kararı ile gerçekleşmiştir.[13]

20 Ocak 1921'de kabul edilen 1921 Anayasası ile 23 Nisan 1920'de fiilen kurulan cumhuriyet, anayasal düzeyde kabul edilmiş ve hukukileşmiştir. Anayasa'nın birinci maddesindeki "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir"; ikinci maddesindeki "İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder"; üçüncü maddesindeki "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını taşır" ve dördüncü maddesindeki "Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntahap âzadan mürekkeptir" hükümleri milli egemenlik ilkesini açıkça ifade etmektedir. Ayrıca yeni devletin ismi "Türkiye Devleti" ifadesiyle açıkça yeralmaktadır. Bu temel esaslar üzerinde, yerel yönetim anlayışı ise şuralar sistemine dayandırılarak halkçılık ilkesinin ha-

Meclis binasının önünde mebuslar halkla bir arada

Birinci Büyük Millet Meclisi mebuslarından bir grup toplu halde

yata geçirilebileceği biçimde kabul edilmişti. Hem yerel idari birimlerin seçimle oluşumunda hem de karar ve uygulama aşamalarında, en küçük yerel birimden merkeze doğru genişleyen bir yönetim düzenlemişti. Bu yönetim tarzı zaten TBMM'nin oluşumundan önce ve onu oluşturan bir siyasi ve düşünsel yapıdan, yerel kongre iktidarlarının hazırladığı yerel katılım anlayışından doğmuştu. Ancak şuralar sistemine dayanan halkçı idare sistemi, Anayasa'nın kabulünden hemen sonra İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu Layihası ile gündeme gelmişse de Meclis tarafından çok önemsenmesine rağmen hayata geçirilememiştir.[14]

1921 Anayasası'nın maddelerinde milli egemenlik ilkesi açıkça düzenlenmiştir. Bunu sağlayan iç siyasal gelişim nasıl gerçekleşmiştir? Bu sorunun yanıtı, aynı zamanda yukarıda da vurguladığımız gibi Birinci Meclisin kural koymanın ötesindeki demokratik niteliğiyle ilgilidir. Öncesindeki siyasal gelişmelere baktığımızda II. Meşrutiyet döneminden son Osmanlı Mebusan Meclisine toplam 12 yıllık dört yasama döneminin, aslında savaş ve mütareke dönemlerinde Meclisin tatili ve fesihlerle kesintiye uğramasıyla dört buçuk yıl sürdüğü görülmektedir.[15] Ancak nicelik olarak kısa görünen bu süreç, partilerin, çıkarların, mesleklerin üstünde bir savaşma tepkisini, kısacası Müdafaa-i Hukuk için savaşma tepkisini doğuracaktır.[16] Bu tepkinin yerelden merkeze doğru meşru ve hukuki bir zeminde demokratik temsili bir kuruma ulaşmasında, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile TBMM'nin açılışına kadar süren kongreler dönemi önemli rol oynar. Kongreler örgütsel ve yapısal olarak güçlü ve süreklilik arz eden, ilgili bölgenin ya da tüm ülkenin siyasi ve idari geleceğiyle ilgili kararlar alan, ulusal veya bölgesel direnişi hazırlayan ve yürüten kurullardı.[17] Mütareke döneminin iktidar boşluğu Kongreler aracılığıyla doldurulmuştur. Son Osmanlı Mebusan Meclisinin açıldığı 12 Ocak 1920'ye kadar ülkeyi geçici kararnamelerle yöneten saray ve hükümetlerinin karşısında, ulusal direnişi yerel kongreler örgütlemiştir. Temsil mekanizmaları aracılığıyla giderek siyasal karakter kazanan Kongreler, ilk defa Sivas Kongresi ile ulusallaşmış ve merkezileşmiş, TBMM ile devletleşmiştir.[18] Bunda Mustafa Kemal ve milli mücadele önderliği önemli rol oynamıştır. Yerel kongre iktidarlarının merkezi-milli bir yapıda birleştirilmesi fikri ilk defa Haziran 1919'da Amasya'da milli mücadelenin çekirdek kadrosu oluştuğunda ifade edilmiştir. "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ifadesi ile monarşik egemenlik anlayışından kopuş gerçekleşmiştir.[19] Amasya'da askeri-bürokratik nitelikteki çekirdek önderlik Erzurum'da ilk kez halkla buluşmuş ve fiili olmaktan çıkıp ilk defa Cemiyetler Kanunu'na uygun, açık ve yasal bir tüzel kişilik kazanmıştır. Aralarında organik bağ bulunmayan direniş örgütleri, Sivas Kongresinde alınan kararla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde birleştirilmiştir.[20] Sonrasında İstanbul Hükümeti üzerinde seçimin gerçekleştirilmesi için baskı yapılacak, İstanbul'a, milli iradeye tabi olmadığı sürece meşruiyetinin olmayacağı ve alacağı kararların geçersiz olduğu bildirilecektir.[21]

Yoğun kamuoyu baskısıyla 12 Ocak 1920'de açılan Mebusan Meclisi,[22] İstanbul'un işgal edilmesinin ardından basılmış, mebuslar işgalci kuvvetlerce tutuklanmıştır. 18 Mart 1919'da olağanüstü toplanarak hukuka aykırı bu saldırı ve tutuklamaları protesto eden Meclis, işgal ve tutuklama tehdidi altında güvensiz bir ortamda bağımsız çalışmanın mümkün olmayacağı gerekçesiyle çalışmalarına devam edemeyeceğine oybirliğiyle karar vermiştir.[23] Son Osmanlı Mebusan Meclisi Misak-ı Milli Beyannamesi'ni kabul ederek ülke, nüfus ve egemenlik bakımından Osmanlı Devleti'nin haklarını belirleyerek önemli tarihsel bir rol oynamıştır.[24] Misak-ı Milli, son Osmanlı Mebusan Meclisini TBMM'ye bağlayan "en önemli ideolojik köprü" niteliğindedir.[25] 11 Nisan 1920'de Meclisin feshedilmesi,[26] Mustafa Kemal Paşa'nın, seçim sürecinde ifade ettiği İstanbul'un meşruiyeti ile ilgili öngörüle-

25 Aralık 1921'de Meclis binasının önünde yapılan geçit töreni

rini kanıtlamıştır. Bu aşamadan sonra İstanbul her yönüyle milleti temsil etme yeteneğini yitirmiştir. Artık milleti gerçekten temsil edecek ve ülkenin bağımsızlığı için görev yapacak bir organın kurulması zorunlu hale gelmiştir. 19 Mart 1920'de Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, yeni bir genel seçim yapılması ve Ankara'da "salâhiyeti fevkaladeyi haiz bir meclis" toplanması çağrısında bulunmuştur. Yeni kurulacak Meclis, kendi dönemine özgü koşullara göre oldukça demokratik ve eşitlikçi, sosyolojik açıdan çoğulcu bir temsil ile oluşturulmak istenmiştir[27] ve bunu büyük ölçüde başarmıştır. Bu onun kuruculuk niteliğini de pekiştirmektedir.[28]

1921 Anayasası, Mustafa Kemal Atatürk'ün deyimiyle "Meclisin ve ulusal hükümetin durum ve yetkisini, şekil ve niteliğini saptayıp ifade eden ilk kanundur."[29] Amasya Tamimi'nden başlayarak gelişen ulusal kurtuluş hareketi döneminin anayasal ilkelerinin esas alınarak sistematik halde toplandığı bir metindir.[30] Bu çerçevede, milli iradenin hakim kılınması hedefiyle, dış sorun olarak vatanın bağımsızlığı ve milletin kurtuluşu sağlanmış, iç sorun olarak ise saltanat ve hilafet tasfiye edilerek halkın iradesi hayata geçirilmiştir. Görülmektedir ki 20. yüzyılda emperyalizme karşı gelişen devrimlerde olduğu gibi Türk Devrimi'nin uygulamasından doğan laiklik ve halkçılık ilkeleri, milli egemenlik ilkesinin tamamlayıcısı olmuştur.[31] Milli egemenliğin demokrasi temelinde, halkçılık ve laiklik ilkeleriyle uygulanması, halk ile doğrudan bağlantılı temsili bir Meclisin varlığı, 1921 Anayasası'nın günümüze uzanan mirasıdır; anayasal geleneğimiz bu ilkelere dayanmaktadır.

SİNEM ŞİRİN – ALTINBAŞ ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

DİPNOTLAR

1 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İmge Kitabevi, 2017, s. 425-426 vd.
2 Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 216-220.
3 Ahmad'ın önemli tespiti ve değerlendirmeleri için Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, 2017, s. 16-17.
4 Tanör, Osmanlı, *Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 235.
5 *TBMM Zabıt Ceridesi* (ZC), c. 5, 18.11.1920, 414-415.
6 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 249.
7 Rıdvan Akın, *TBMM Devleti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 206.
8 Rıdvan Akın, "Birinci Meclis Döneminde Sivil Otoritenin Üstünlüğü ve Ordunun Yönetimi Tartışması", Köksal Bayraktar'a Armağan, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 1, s. 439.
9 Osmanlı Devleti topraklarının paylaşımını konu edinen gizli anlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim 8-Birinci Dünya Savaşı ve Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 34-37 ve Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2017, s. 28-29.
10 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 477-478.
11 Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 46.
12 Misak-ı Milli metninin, Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılmış olduğu ve bu metnin birkaç değişiklik dışında Mebusan Meclisi tarafından neredeyse bütünüyle benimsendiği ve diğer tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Kaymaz, *Misak-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, s. 1-4; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi II, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s. 82-91. Misakı-ı Milli Andının hukuki niteliği hakkında bkz. Ahmet Mumcu, "Misak-ı Milli ve Anayasamız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 1985, s. 822-823. Misak-ı Milli ile ilgili Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı ve Müdafaa-i Hukuk Grubu Programı olarak düşünülen ilk taslak ve diğer belgeler için bkz. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 6 (1919-1920), Kaynak Yayınları, 2003, s. 161-174; "Misak-ı Milliye yansıyan iki farklı devlet tasarımı" hakkında değerlendirme için bkz. Perinçek, *Kemalist Devrim 8*, s. 132-135.
13 Mumcu, "Misak-ı Milli ve Anayasamız", s. 823; Kaymaz, Misak-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında, s. 1.
14 Rıdvan Akın, "1920'ler Anadolu'sunda Yerel Demokrasi Girişimi: İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu Layihası", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 32, Ağustos 1996, s. 31-41; Burak Çelik, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, Beta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 85-86; Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 265-267. Yönetim usulü üzerinden 1921 Anayasası'nın yerel yönetimlere ilişkin düzenlemesinin, 1924 Anayasası ile değişmesi ve iki farklı kuruculuk olduğuna ilişkin değerlendirmeler için bkz. Dinçer Demirkent, *Bir Devlet İki Cumhuriyet*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.
15 Rıdvan Akın, "Osmanlı Parlamentosu ve Cumhuriyet'e Bıraktığı Siyasal Miras", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, s. 65.
16 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 478.
17 Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 93-99.
18 Seçim, meşruluk ve yaptırım gücü ilişkisinin örnekleri ve Kongrelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, tüm eser.
19 Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 91-98, 155
20 Sivas Kongresinin ulusal niteliğine gölge düşüren eksik temsil sorunu ve muhtemel nedenleri için bkz. Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 80-81.
21 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cilt II, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, bu dönemle ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmelerin yapıldığı literatürdeki ender eserlerden biridir. Ayrıca bkz. Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 138-143.
22 Son Osmanlı Mebusan Meclisi seçiminde 1209 vilayet, 35 mülhak liva ve 16 müstakil livada seçim yapılmış ve işgal bölgeleri temsil edilmemiştir; ayrıntılı bilgi için bkz. Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 329-341.
23 *TBMM ZC*, 18 Mart 1920, s. 496-497.
24 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 229-230. 28 Ocak 1920 tarihli Milli Ant, Meclisin gizli bir oturumunda kabul edilmiş, 17 Şubat 1920 tarihli toplantıda ilan edilmiştir; Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 211.
25 Rıdvan Akın, "Osmanlı Mebusan Meclisi'nden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Misak-ı Milli Tezinin Devamlılığı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Nisan 1997, s. 48.
26 Meclisi Mebusanın Feshi Hakkında İrade-i Seniyye, dönemin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin 13 Nisan 1920 ve 3826 numaralı sayısında yayımlanmıştır; Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Belgeler 1876-2012*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 63.
27 Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 230-232.
28 Bu konuda bkz. Sinem Şirin, "1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Çerçevesinde Kurucu İktidar Tartışması", *Anayasa Hukuku Dergisi*, S.16, s. 359-409.
29 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 30. Basım, Ocak 2020, s. 383.
30 Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayınevi, İmaj Yayınevi, Ankara, 2010, s. 245.
31 Sevinç ve Demirkent, 1921 Anayasası'nın laik karakter taşıdığını, ayrıca tekçi model yerine farklılıklara da olanak tanıyan bir yapıyı amaçladığını, Anayasa müzakerelerinin demokratikliğinin halk ve halkçılık kavrayışıyla bağdaştığını, bu durumun Türkiye'nin anayasa tarihinde özel bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır; Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası*, İletişim Yayınları, 2017, s. 45.

ÖLDÜRÜLMELERİNİN 100. YILINDA ONBEŞLER'İN ANISINA!

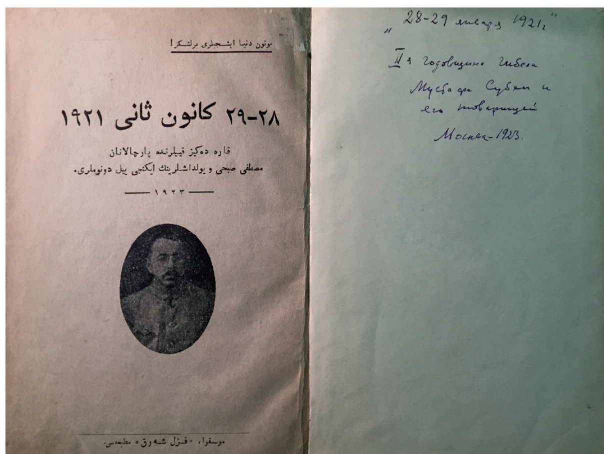
28-29 Kânunusani'yi UNUTMA!

ERDEN AKBULUT

2020 TÜRKİYE KOMÜNİST HAREKETİNİN ÇOK KOLDAN KURULUŞ SÜRECİNİN BAŞLANGICININ 100. YILDÖNÜMÜ. MUSTAFA SUPHİ ÖNDERLİĞİNDE BAKÜ'DE TÜRKİYE İŞTİRAKİYYUN TEŞKİLÂTLARI'NIN 10 EYLÜL 1920'DE TOPLANAN KONGRESİ UZUNCA BİR ZAMAN TKP'NİN KURULUŞ YILDÖNÜMÜ OLARAK DEĞERLENDİRİLDİ. ANCAK UNUTMAMAK GEREKİR Kİ, TKP'NİN KOMÜNİST ENTERNASYONALİN BİR ÜYESİ OLARAK DÜZENLİ FAALİYETİNDEN, BU KOLLARIN ŞUBAT 1925'TE TOPLANAN KONGRE'DE BİRLEŞMESİYLE SÖZ EDİLEBİLİR.

Türkiye Komünist Hareketinin ilk öncüleri Mustafa Suphi, Ethem Nejat, İsmail Hakkı ve yoldaşlarının[1] 28-29 Ocak 1921'de Karadeniz'de öldürülmelerinin 100. yıl dönümünde, Mustafa Suphi'nin Türkçe olarak ilk kez yayınlanan bir makalesini sunuyoruz.

2020 Türkiye Komünist Hareketinin çok koldan kuruluş sürecinin başlangıcının, 1920'nin 100. yıldönümüydü. Elbette Mustafa Suphi önderliğinde Bakü'de Türkiye İştirakiyyun Teşkilâtları'nın 10 Eylül 1920'de toplanan ve bir hafta süregiden kongresi uzunca bir zaman TKP'nin kuruluş yıldönümü olarak değerlendirildi ve hâlâ da simgesel olarak değerlendiriliyor. Ancak unutmamak gerekir ki, TKP'nin

1923'te Moskova'da Kızıl Şark Matbaası tarafından yayınlanan broşürün iç kapağı ve Lenin Kütüphanesi'ndeki kayıt notları sayfası

diğer kurucu kollarından İstanbul Komünist Grubu, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası içindeki kadrolar tarafından Mart 1920'de İstanbul'un Antant kuvvetlerinin tam denetimine geçmesinin ardından oluşturuldu, Hafî Komünist Partisi ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 1920 yılının Haziran ve Aralık aylarında kuruldu, Beynelmilel İşçiler İttihadı da Mayıs 1920'de biçimlendi. Aslında TKP'nin Komünist Enternasyonal'in bir üyesi olarak düzenli faaliyetinden, bu kolların Şubat 1925'te toplanan kongrede birleşmesiyle birlikte söz edilebilir.

Bu kurucu kollardan Bakü Kongresi'yle oluşmuş Mustafa Suphi önderliğindeki Türkiye Komünist Partisi Merkezi Heyeti, bir "Harici Büro"yu Bakü'de bırakarak, 19 - 25 Aralık 1920 arasında gruplar halinde hareket edip, 28 Aralık'ta Kars'a ulaştılar. Aynı kafilede bulunan ve Ankara'ya gitmekte olan Sovyet Sefiri Gurgenoviç Budu Mdivani, Kazım Karabekir tarafından törenle karşılandı.

Mustafa Suphi ve arkadaşları Kars'ta yaklaşık üç hafta kaldı. Bu sırada Moskova'ya gitmekte olan Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ile yine Sovyetlere gitmekte olan İktisat Vekili Yusuf Kemal ve Maarif Vekili Dr. Rıza Nur ile karşılaşıp görüştüler.

Ankara'ya doğru yola çıkan TKP Heyeti, yol boyunca, Erzurum'da ve nihayet Trabzon'da kötü muamelelere maruz bırakıldı ve Trabzon'dan tekneyle sınır dışı edilme sürecinde Karadeniz'de planlı bir biçimde katledildi.

"Karadeniz Kıyılarında Parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıldönümü" için 1923 yılında yayınlanan *28-29 KÂNUNUSANİ 1921* başlıklı broşürün girişindeki sunuş çok anlamlıdır:

"1921 yılının 28-29 Kânunusani'sinde 15 Türk komünistini Türkiye burjuvazisi Karadeniz'de boğdu.. E! Tarih, sınıf mücadelesi tarihidir...

Yoldaş!

Türk proletaryasının ilk şuurlu 15 ölüsünü unutma... Bu küçücük kitap sana onların içlerinden birinin hayatını ve fikirlerini anlatacak....

Mustafa Suphi; bilhassa son senelerini bütün ateşiyle proletaryanın kurtuluşuna vakf-ı nefs etmiş sağlam bir kafa idi, bir komünistti.

Onun fikirleri senin için istifadelidir. Onun hayatı senin için bir tecrübedir.

Mustafa Suphi ismi, sana son nefeslerini tam bir komünist gibi veren 15 ölüyü hatırlatsın.. Ve her senenin 28-29 Kânunusani'sinde bu kitabı yoldaşlarınla beraber oku."

Öldürülmelerinin 100. yılında Mustafa Suphi'nin 2-3 Ekim 1919'da kurulan Ali Rıza Paşa kabinesini değerlendiren makalesini sunuyoruz.

YENİ TÜRK KABİNESİ[2]

Yeni kabinenin bileşiminden, onun siyasal çehresini anlayabilir ve bu kabinenin kendisine verilen görevleri yerine getirip getiremeyeceği sorusunun cevabını önceden bulabiliriz.

Kabinenin çoğunluğu askerlerden oluştuğuna göre, onun çalışmaları da muhtemelen "askerî" nitelikte ve öncelikle Konya'daki merkeziyle birlikte Anadolu ayaklanmasını ortadan kaldırmaya yönelik olacaktır. Yeni kabine, ayaklanmayı bastırmak için silahlı kaba güç kullanımından, elbette ki, çekinmeyecektir.

Yeni kabinede Sadrazamlık makamında Ali Rıza Paşa oturuyor. Türkiye'de bu isimle iki paşa biliniyor: İlki topçu generali, ikincisi ise Türk genel kurmay generali. Her ikisi de daha Abdülhamid zamanında paşa oldu. Her ikisi de Ayan üyesi. 1908 Devrimi'nden sonra her ikisi de İttihat ve Terakki Partisiyle bağlantı içindeydi, ama belirli bir parti doğrultusunu tutmuyordu.

Dışişleri Bakanı Reşit Paşa[3] daha Abdülhamid zamanında Viyana'da büyükelçiydi. Bu eski bakan, İstanbul "yüksek sosyete"sinin ve meşhur salonların temsilcisi. Onun bütün özelliği bundan ibaret. İçişleri Bakanı'na gelince, bizim için tamamen meçhul biri.[4]

Şöyle ki, yeni kabine ne bir ideolojiye, ne politik bir çehreye, ne de becerikliliğe sahip.

Ferit Paşa hükümetinin yerine gelen yeni kabinenin, öncekinin sahip olduğu program benzeri kendine özgü belirli bir programı olmadığı gibi, her zaman üst saydığı kişilerin emrettiği iradeyi yerine getirmeye alışmış, kendi girişim iradesinden yoksun kişilerden oluşuyor. Bu kabine, elbette ki, yığınlar arasında saygınlık kazanamayacağı gibi, İngiliz diplomasisinin düdüğüne göre oynamak zorunda kalacak.

Bu kabinenin açıkladığı beyanname, onun ideolojisizliğini, ilkesizliğini en iyi biçimde kanıtlıyor. Son telgraf haberlerine göre, bu açıklama iktidarın sırf Sultana sadakat ve halka sevgi hislerinin ifadesinden ibarettir.

Bu kabineden yakın zamanlarda ne beklenebilir? Her şeyden önce Konya'yla bir anlaşma yolu aramayı denemesi beklenebilir. Damat Ferit Paşa kabinesinin istifa etmesi, aslında isyancılarla böyle bir anlaşma denemesidir. Hangi temelde olursa olsun, Ferit Paşa'nın isyancılarla anlaşma görüşmelerine başlayabilmesi ihtimal dışıydı, çünkü isyancılar önemli ölçüde İttihat ve Terakki Partisi'ne eğilimli durumdaydı. Buna rağmen, bu kabine değişikliğinin İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara çekilmesi yönünde bir adım olduğunu düşünmek yanlıştır, çünkü böyle bir adım, Antant'ın Doğu politikasının asıl özünün değişmesi anlamına gelirdi.

Mustafa Suphi

İsyancı hareketler, İstanbulsuz da olsa, Anadolu'da özerk bir yönetim kurma istemini taşıyor. Ali Paşa kabinesinin anlaşma yoluyla isyanı boğma olasılığı yok gibi. Diğer taraftan hiç şüphe yok ki, Anadolu isyanını silah gücüyle bastırmak, çok zor iş.

Müslümanlar için birçok kutsal yerin işgali sırasında Sultan ile İngiliz ve Fransız diplomasisi arasında oluşan samimi ve dostane ilişkiler, halk ve ordu içinde derin rahatsızlık yarattı. Anadolu isyancılarına karşı gönderilen ordu birlikleri savaşmayacak ve daha ilk fırsatta isyancılardan yana geçecektir.

Yeni kabine aciz durumda ve günleri sayılıdır. Güvenle söyleyebiliriz ki, yakın bir zamanda telgraf bizlere Türkiye'de yeni önemli değişikliklerin haberini getirecek.

SUPHİ.

15'lerin Kitabesi

Kazıdık onbeşlerin ismini,
kanlı kızıl bir mermere!..
bir çelik aynadır gözlerimiz,
onbeşlerin resmini
görmek isteyenlere...

Nâzım Hikmet
Türkiye, Şubat 1925[5]

DİPNOTLAR

1 10-16 Eylül 1920 Türkiye Komünist Partisi Kuruluş Kongresi'nin ardından Türkiye'ye dönerek siyasal faaliyetlerini ülke topraklarında sürdürmek isteyen Parti Başkanı Mustafa Suphi, Genel Sekreteri Ethem Nejat ve beraberindeki heyet, 28-29 Ocak 1921'de Karadeniz'de katledilmişlerdir. Karadeniz'de 28-29 Ocak'ta yaşamını yitirenler: Mustafa Suphi, Ethem Nejat, Bahaeddin, Kâzım Hulusi, Kıralioğlu Maksut, Hilmi oğlu İsmail Hakkı, Ahmet oğlu Hayrettin, Mehmet oğlu İsmail Hakkı, Emin Şefik, Ahmet oğlu Süleyman Tevfik, Ali oğlu Kâzım, Hatipoğlu Mehmet, Hacı Mustafa oğlu Mehmet, İbrahim oğlu Cemil Nazmi.

2 Mustafa Suphi'nin bu makalesi Milliyetler Halk Komiserliği'nin yayın organı haftalık *JİZN NATSİONALNOSTEY* [Milliyetlerin Hayatı] gazetesinin 26 Ekim 1919 tarihli 41 (49) sayısında yayınlanmıştır. Gazeteye ulaşmamızı sağlayan Mehmet Perinçek'e, Rusçadan çeviren Rüstem Aziz'e teşekkür ediyoruz.

3 Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa'dır.

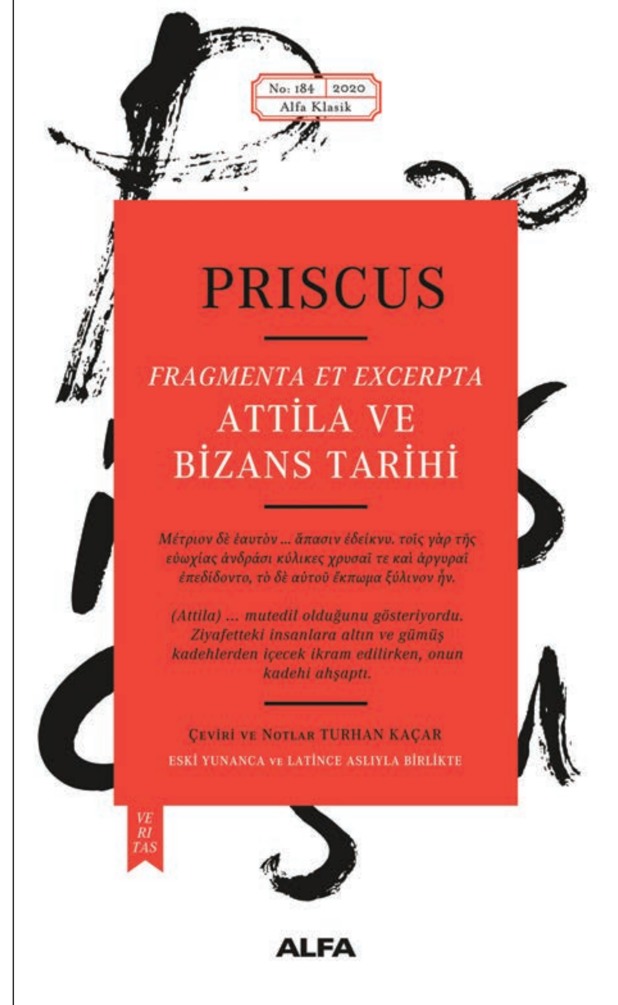
4 İçişleri Bakanı Damat Mehmet Şerif Paşa'dır.

5 Nâzım Hikmet Bütün Eserleri Sekiz Cilt, Cilt 1, Sofya Ekber Babayef derlemesi, s. 103.

Priscus, *Attila ve Bizans Tarihi*

SİREN ÇELİK

ATTİLA VE HUNLAR HAKKINDA BENZERSİZ GÖZLEMLERDE BULUNAN PRİSCUS TARİHİNİN BU ÇEVİRİSİ VE SUNULAN İNCELEME ARAŞTIRMACILARIN, ÖĞRENCİLERİN VE TARİHE MERAKLI GENEL OKUYUCU KİTLESİNİN İLGİSİNİ ÇEKECEKTİR. BU KİTAPLA 5. YÜZYILIN EN ÖNEMLİ BİZANS TARİHÇİLERİNDEN OLAN PRİSCUS'UN YUNANCA VE LATİNCE FRAGMANLARININ TAMAMI İLK DEFA TÜRKÇEYE ÇEVRİLMİŞ OLDU.

Avrupa Hun tarihinin Attila dönemi ve 5. yüzyıl ortalarının Bizans tarihi ve özellikle bu imparatorluğun Hunlarla olan ilişkilerini konu alan en önemli siyasi tarih anlatısı olan Priscus'un eseri günümüze sadece Yunanca ve Latince fragmanlar halinde, 10. yüzyılda İmparator VII. Constantinus'un hazırlattığı tarihi derlemeler sayesinde ulaşmıştır. Attila hakkında yapılacak bütün çalışmaların çıkış noktası olan bu fragmanların yazarı Priscus'un 410 senesi dolaylarında Trakya'daki Panium (Tekirdağ civarında) şehrinde doğduğunu biliyoruz. Priscus'un hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur; biyografisinin pek çok noktası da tartışmalıdır. Dönemin önemli bürokratlarına danışmanlık yapan Priscus, 449 senesinde Attila'ya gönderilen bir elçilik heyetinde yer almıştır. Bu görevden sonra Mısır'a da gitmiştir. Priscus, hatip olmanın yanı sıra, büyük olasılıkla hukukçuydu. Yaklaşık 474 senesinde öldüğü tahmin edilen Priscus'un eseri II. Theodosius'tan Zeno'ya kadar olan dönemi kapsar. Kendisinden sonra gelen pek çok Bizans tarihçisinin onu kaynak olarak kullanmış olması, eserin Geç Antikçağ ve Ortaçağ'da da değer gördüğünü açıkça gösterir.

Priscus, hem Bizans ve Hunların siyasi tarihine ışık tutar, hem de 5. yüzyılın elçilik dünyasına da bir pencere açar. Bu nedenle, diplomasi, elçilik heyetleri ve diplomatik hediyeler gibi konularla ilgilenen araştırmacılar için önemli bir kaynaktır. Dönemin Bizans-Hun ilişkilerine dair faydalı bir anlatı olmasının yanı sıra, elçilik heyetinde görev alarak bizzat Hunların ve Attila'nın yanında bulunması Priscus'un tarihine özel bir çekicilik ve önem kazandırır; esere yer yer adeta bir seyahatname havası verir. Kaçar'a göre, dönemin diğer tarihçileri Iordanes ve özellikle Ammianus Marcellinus'a nazaran Hunları 'daha içeriden' ve daha tarafsız olarak betimleyen Priscus, Hunların günlük yaşamı, coğrafyası, adetleri, mimarisi ve yemekleri hakkında hem araştırmacılar hem de genel bir okuyucu kitlesi için son derece ilginç bilgiler sunar. Bizzat tanıştığı Attila'nın son derece detaylı bir portresini çizer. Hun kadınları üzerine gözlemlerini ve Hunlarla yaptığı sohbetleri aktarır. Her ne kadar bu sohbetlerin kısmen Priscus tarafından kurgulanmış olması mümkünse de bu unsurlar, onu dönemin diğer tarihçilerinden ayırır.

Turhan Kaçar'ın Türkçeye çevrisi son derece akıcı ve rahat okunuyor. Çeviri, Priscus'un fragmanlar halindeki eserinin üslubunu, yalın cümle yapılarını başarılı bir şekilde yansıtıyor. Latince çevriler olarak günümüze ulaşmış olan fragmanlar da aynı yöntemle Türkçeye aktarılmışlar. Yunanca ve Latince metin fragmanları, pek çok farklı edisyona danışılarak titizlikle derlenmiş. Her pasajın başında, metnin bulun-

Priscus'un betimlediği Attila'nın ziyafetini Macar ressam Mor Than tabloya dönüştürdü
https://en.wikipedia.org/wiki/Attila

duğu diğer edisyonlardaki sayfa numaraları verilmiş; böylece arzu eden okuyucun söz konusu pasajı başka edisyonlarda arayıp bulmasına olanak sağlanmış. Ayrıca, menşei belirsiz ve şüpheli pasajlar da belirtilmiş. Turhan Kaçar, yer ve özel isimleri Latince transliterasyona bağlı kalarak çevirmeyi tercih etmiş. Bunun nedenini, 5. yüzyılda Latincenin devlet dili olarak etkili olması ve Batı literatüründe Priscus hakkındaki çalışmaların ağırlıklı olarak Latince transliterasyonu kullanması olarak açıklamış. Çeviri metin boyunca unvanlar ve bazı şehir isimlerinin Türkçe karşılıkları, okuyucuya yardımcı olacak şekilde parantez içinde verilmiş. Kitabın sonunda sunulan, oldukça geniş bir konu yelpazesini kapsayan notlar da okuyucu için son derece faydalı; metni anlamayı kolaylaştırıyor. Kişiler, olaylar ve mekanların yanı sıra dönemin ölçü ve para birimleri, ekonomisi, ulaşım şartları, askeri teçhizatı gibi pek çok konuda açıklamalar bulunuyor. Ayrıca, bazı noktalarda Priscus'un anlatısı, dönemin diğer tarihçileriyle kıyaslanıyor.

Hem notlar hem de sunuş oldukça detaylı bir araştırmanın ürünü olarak yazılmış. Çevirmen, Priscus ve dönemi hakkındaki yerli ve uluslararası literatürü detaylı bir şekilde taramış; yayınlanmamış yüksek lisans tezleri bile bu çalışmaya dahil edilmiş. Sunuşta Priscus'un tarihi, hayatı ve dönemi incelendikten sonra, eserin modern edisyon ve çevirileri, hakkındaki çalışmalar detaylı bir şekilde ele alınıyor. Türk tarihçiliğinde Priscus'un rolü ve Türk tarihçilerin bu eserden nasıl faydalandıkları da bir başka inceleme konusunu oluşturuyor. Priscus'un nasıl okunması ve yorumlanması hakkındaki bölüm özellikle öğren-

Priscus'a dayanarak oluşturulan ve bir Macar müzesinde yer alan Attila tasviri
https://en.wikipedia.org/wiki/Attila

Priscus Attila'nın sarayında bulunduğu sıralarda Hunların dünyası. https://en.wikipedia.org/wiki/Attila

ciler için çok faydalı ve önemli bir başvuru kaynağı olacaktır. Turhan Kaçar, Priscus'un (ayrıca diğer tüm tarih yazarlarının) yüzeysel okunmasının ve sadece veri taraması yapılmasının sakıncalarından bahsederek, eserin sosyo-kültürel bağlamda, yazarın üslubu ve siyasi tercihleri göz önünde bulundurularak incelenmesinin önemini belirtiyor. Priscus her ne kadar Ammianus Marcellinus'a göre daha 'objektif' görünse de, yine de esere eleştirel yaklaşarak, eserin aynı zamanda nesnel bir 'ben' anlatısı olduğunu, Priscus'un kendi siyasi duruşunun etkilerini taşıdığını vurguluyor . Örneğin, Priscus'un Hun sarayında karşılaştığı, Hunlar arasında yaşayan azat edilmiş bir Yunan köleyle arasında geçen ve Hunlarla Bizans toplumunu kıyaslayan bir diyalogun, Priscus'un Theodosius iktidarına karşı eleştirel tutumunun bir yansıması olduğunu açıklıyor. Aynı şekilde, dönemin sosyoekonomik yapısını ve diğer tarihi anlatıları irdeledikten sonra, Priscus'un Bizans'ın Attila'ya ödediğini iddia ettiği haraç miktarının muhtemelen gerçeği yansıtmadığını, dolayısıyla sıklıkla atıfta bulunulan bu pasajın dikkatli yorumlanması gerektiğine dikkat çekiyor.

Attila ve Hunlar hakkında benzersiz gözlemlerde bulunan Priscus tarihinin bu çevirisi ve sunulan inceleme araştırmacıların, öğrencilerin ve tarihe meraklı genel okuyucu kitlesinin ilgisini çekecektir. Bu kitapla 5. yüzyılın en önemli Bizans tarihçilerinden olan Priscus'un Yunanca ve Latince fragmanlarının tamamı ilk defa Türkçeye çevrilmiş oldu. Yunanca/Latince ve Türkçe, çift taraflı olarak sunulan bu metin, oldukça kapsamlı bir giriş ve açıklayıcı notlar ile tamamlanmış. Geç Antikçağ ve Hun tarihi, dolayısıyla Türk tarihi için de önemli bir kaynak olan bu eserin bütününün Türkçeye çevrilmesi son derece önemli bir kazanımdır. Turhan Kaçar'ın bu titiz ve özenli çalışması Geç Antikçağ, Bizans ve Avrupa Hun tarihine yoğunlaşan tüm araştırmacılar, alana eğilmek isteyen öğrenciler ve ilgili okuyucu için son derece önemli bir kaynak teşkil edecektir.

DİPNOT

* *Priscus. Fragmenta et Excerpta: Attila ve Bizans Tarihi*, Giriş, Çeviri ve Notlar, Turhan Kaçar (Alfa Yayınları, İstanbul, 2020), 368 s.

TÜSTAV

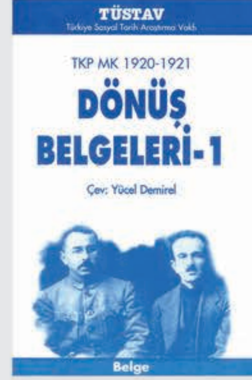
SOSYAL TARİH YAYINLARI

1921 2021 28 Kanunisani'yi UNUTMA!

Haziran - Eylül 1920
Türkiye İştirakiyûn Teşkilâtı
Banu İşlet - Cemile M. Kesim

Mustafa Suphi'nin Bakû'ya gelişinden TKP kongresine kadar yürüttüğü örgütlü faaliyete ve Türkiye İştirakiyûn Teşkilâtı'nın Merkez Komitesi çalışmalarına ilişkin belgeler.

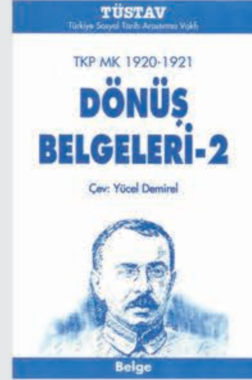
TKP MK 1920-1921
Dönüş Belgeleri – 1
Çeviri: Yücel Demirel

TKP Merkez Komitesi'nin 17 Eylül 1920'deki birinci toplantısından 1920 yılı sonuna kadar belgeler.

10-16 Eylül 1920
TKP Kuruluş Kongresi
Emel S. Atasoy – Meral Bayülgen

TKP'nin Kongre öncesi çalışmaları ve faaliyetleri hakkında genel bilgiler, Kongre zabıtları, kararları ve konge tarafından onaylanan program ve tüzük.

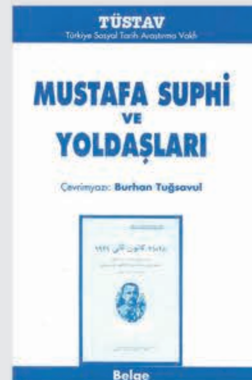
TKP MK 1920-1921
Dönüş Belgeleri – 2
Çeviri: Yücel Demirel

01.01.1921 günlü Mustafa Suphi'nin mektubuyla başlayan TKP Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönüşünün ardından yaşanan gelişmelere ilişkin belgeler.

1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü Sempozyum Kitabı

"1920-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü" Sempozyumunda sunulan tebliğler ve oturumlarda verilen katkılar.

Mustafa Suphi ve Yoldaşları
Çevrimyazı: Burhan Tuğsavul

Moskova'da 1923 yılında Kızıl Şark Matbaası'nda basılmış olan "29-29 Kanunisani 1921" adlı kitap ve Mustafa Suphi üzerine Sovyetler Birliği'nde yazılan yazılar.

Mustafa Suphiler
Banu İşlet - Cemile M. Kesim

Mustafa Suphi'nin Komintern'deki şahsi dosyası, arşiv belgeleri, Yeni Çağ dergisinde çıkan yazılar, Wilhelm Pieck Sekreterlik dosyaları ve RKP(b) MK Politbüro toplantısının Mustafa Suphi ve yoldaşlarına ilişkin protokolü.

15'ler Hatırası
Mete Tunçay

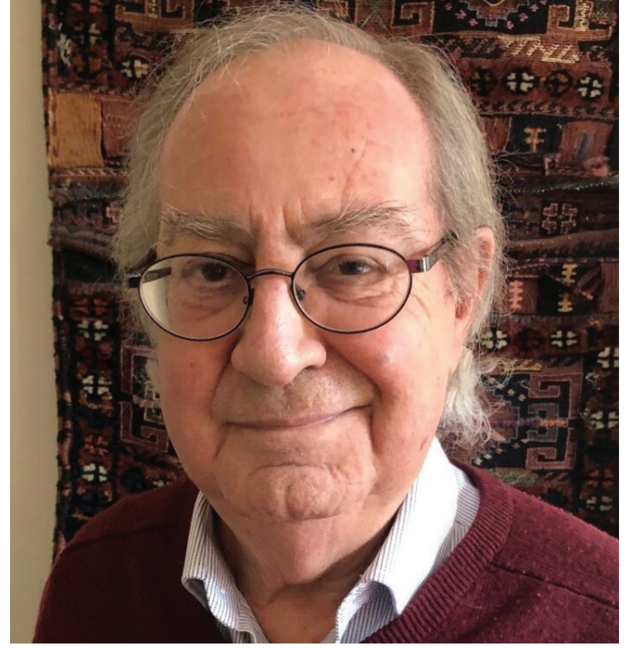
1936 yılında çıkmış "15' ler Hatırası" broşürü, bu broşür için kaleme alınmış Salih Zeki'nin iki makalesi ile S. Yılmaz'ın şiiri, ayrıca Rusçasında bulunan C. Seydahmedov'un makalesinin çevirisi.

Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı
Hacı Mansur Sk. No:10 A Blok Kat:3 D:64 Şişli / İstanbul
www.tustav.org
0212 237 98 92
info@tustav.org
twitter.com/tustav92
facebook.com/TUSTAV
instagram.com/tustav_

İ. Metin Kunt (1942–2020)

ANTONIS ANASTASOPOULOS

DEĞERLİ TARİHÇİ METİN KUNT'UN VEFATI ÜZERİNE, KENDİSİNİN İLK DOKTORA ÖĞRENCİLERİNDEN ANTONIS ANASTASOPOULOS'UN YAZISINI PAYLAŞIYORUZ.

ÇEVİRİ: BAŞAK YAĞMUR KARACA

Profesör İ. Metin Kunt 3 Aralık 2020 günü, İngiltere'de Cambridge'de 78 yaşında vefat etti. 1942 yılında Ankara'da doğan Metin Kunt, lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat bölümünde tamamlamış, daha sonra Princeton Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine devam etmiştir. Aynı üniversitede, 1971 yılında "The Köprülü Years, 1656–1661" konulu doktora tezini Norman Itzkowitz danışmanlığında yapmıştır. Metin Kunt, Boğaziçi Üniversitesi'nde (1971-1981), Cambridge Üniversitesi'nde (1986-1998) ve Sabancı Üniversitesi'nde (1999-2014) ders vermiştir. Columbia, Yale, Harvard, New York, Fordham, Simon Fraser, Birmingham, Londra Üniversitesi-SOAS ve Leiden'ın da aralarında bulunduğu çeşitli Kuzey Amerika ve Avrupa üniversitelerinde konuk araştırmacı olarak görev almıştır.

Araştırmalarında Osmanlı idari yapısını, İstanbul ve vilayetlerdeki siyasal sistemi ve yönetici elitin toplumsal konumunu incelemiştir. En tanınan çalışması *Sancaktan Eyalete: 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978) ve bu kitabın gözden geçirilmiş İngilizce basımı *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650* (New York: Columbia Üniversitesi Yayınları, 1983) olan Metin Kunt aynı zamanda *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbekir 1670–71* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981) eserinin de yazarıdır. Metin Kunt *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* (London and New York: Longman, 1995) [*Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002)] isimli eseri Christine Woodhead ile, *Royal Courts in Dynastic States and Empires: A Global Perspective* (Leiden ve Boston: Brill, 2011) adlı eseri ise Jeroen Duindam ve Tülay Artan ile derlemiştir. Kate Fleet, Suraiya Faroqhi ve Reşat Kasaba tarafından derlenen ve dört ciltten oluşan *Cambridge Türkiye Tarihi* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2006–2012) adlı eserin kurucu-editörlüğünü yapan Metin Kunt'un birçok makalesi de yayınlanmıştır.

Metin Kunt'un özellikle 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet politikası üzerine ufuk açıcı çalışmaları vardır. Kunt, bu çalışmalarda Osmanlı devlet politikası ve bu politikanın vilayetler üzerindeki etkisini anlamak ve kavramsallaştırmak konusunda yeni bakış açıları getirmiştir. Metin Hoca, bilge bir insan ve araştırmacı, mükemmel bir öğretmendi, aynı zamanda öğrencilerine karşı çok babacandı. Daha da önemlisi son derece nazik, kibar ve hassas bir insan, gerçek bir centilmendi.

2015 yılında kişisel kütüphanesini Girit Üniversitesi'ne bağışlamıştır. Bu cömert bağışı, öğretim üyelerine ve öğrencilere büyük yarar sağlamıştır. Yayınladığı eserlerle birlikte bu bağış, anısını gelecek nesillere aktaracak daimî bir mirası olacaktır. Onun öğrencisi ve meslektaşı olma şansına erişen bizler tarafından asla unutulmayacak ve kalplerimizde yaşamaya devam edecektir.

Metin Kunt'un anısı eşi Laura, kızı Nevin, oğlu Kerim ve torunu Samson tarafından yaşatılacaktır.

ANTONIS ANASTASOPOULOS - GİRİT ÜNİVERSİTESİ VE AKDENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ/FORTH

Jacob (Yaakov) M. Landau (1924-2020)

İLKER AYTÜRK

12 KASIM 2020 YILINDA YİTİRDİĞİMİZ TÜRKİYE ÜZERİNE ÇALIŞMALARIYLA DA TANINAN ORTADOĞU UZMANI VE ÇAĞININ EN ÖNEMLİ TARİHÇİLERİNDEN JACOB. M LANDAU'NUN ARDINDAN İLKER AYTÜRK'ÜN DÜŞÜNCELERINI PAYLAŞIYORUZ.

Büyük tarihçi, siyaset bilimci, Orta Doğu uzmanı Jacob Landau'yu 12 Kasım 2020, Perşembe günü kaybettik. Jacob Hoca ile yüz yüze son defa 8 Mayıs 2014'te, "Arminius Vambery: Traveller, Scholar, Politician" başlıklı konuşmasını yapmak için Bilkent Üniversitesi'ne geldiğinde görüşebildim.[1]

Konuşma sonrasında kahve içerken, kısa bir süre önce 90 yaşını doldurup 91'e bastığını öğrenmiş ve hala seyahat edebilmesine ve akademiden hiç kopmamasına imrenmiştik. Ayrılırken, 2013 yılı sonuna kadar yayınladığı bütün eserleri içeren ve Kudüs'te bastırdığı bibliyografyadan bir kopyayı Bilkent Kütüphanesi için bıraktı.[2] Gelecek için hazırlık yaptığını o an fark etmemişim. Birkaç ay sonra, aynı yılın Ekim ayında hocadan bir mesaj aldım. (Hoca müthiş bir mektup-yazar ve faks-çeker idi. E-posta teknolojisine ise hiç geçmedi, mesajlarını faks ile Kudüs İbrani Üniversitesi'ndeki bölüm sekreterine gönderir, mesaj sekreter eliyle e-postaya dönüşür ve bizlerin e-posta mesajları da aynı sırayı tersten izleyerek hocaya ulaşırdı.) Mesajı şaşkınlıkla okuduğumu çok iyi hatırlıyorum. Artık 90'ını devirdiğini ve yaşına göre sağlığı oldukça iyi olsa da kaçınılmaz sonun yaklaştığını söylüyor ve soruyordu: Acaba o gün geldiğinde, Türkçe bir akademik dergide onun için birkaç satır yazar mıydım? Hiç şüphesiz, o güne kadar hayatımda aldığım en tuhaf mesaj olduğunu düşünmüş ve ne yapacağımı bilememiştim. O akşam hemen cevap yazdım. Bir şartla kabul edecektim: Kimin önce gideceği belli olmazdı ve şayet ilk yolcu ben olursam Jacob Hoca da benim ardımdan İbranice bir yazı yazmayı kabul etmeliydi! Kudüs'teki fakslar işledi, hocadan cevabi mesaj ertesi gün geldi. Gülerek şartımı kabul ediyordu. Gelin görün ki anlaşmamızdan o kârlı çıktı. Bugün bu satırları yazarken, ricası artık ilk günkü kadar tuhaf gelmiyor. Daha doğrusu, ölümden sonrasını planlamak fikrini hâlâ tuhaf buluyorum, ama galiba hocanın asıl motivasyonu Türkiye'de hatırlanmak, unutulmamak, arkasında takip edenlerin eserlerine ulaşacağı izler bırakmaktı. Yaptığı tartışmaların bilinmesini, okunmayı yani eserleriyle hatırlanmayı hepimiz gibi o da çok istiyordu.

Jacob M. Landau 1924 yılında Kişinev'de doğdu. Büyük Harp'in sonuna kadar bir Rus kenti olan Kişinev, Besarabya toprakları ile birlikte 1918'de Romanya'ya katılır. Annesi ile babası, Miryam ve Michael Landau Rus Yahudileri iken Rumen vatandaşı olurlar, oğulları Jacob/Yaakov da hayata gözlerini açtığında Romanya Krallığı uyruğundadır. Doğduğu ve 11 yaşına kadar yaşadığı kentin, Jacob Hoca'nın akademik kimliğini çok etkilediğine inanıyorum. 20. yüzyıl başında Kişinev'in yaklaşık 150,000 kişilik nüfusunun yarısı Yahudilerden oluşuyordu. Landau'nun doğumundan 20 yıl kadar önce ise, 6-7 Nisan 1903 tarihlerinde kent, modern Yahudi tarihinin en önemli olaylarından birine, Kişinev Pogromu'na sahne oldu. 47 Yahudinin öldürüldüğü, yüzlercesinin yaralandığı, tecavüze uğradığı, Yahudi mahallelerinin yakılıp yıkıldığı, Rus yetkililerin olayları durdurmak yerine seyrettiği, iki gün süren pogrom Orta ve Doğu Avrupa Yahudilerinin, içinde yaşadıkları toplumlara entegre, hatta asimile olma umutlarını çökertti, Avrupa'dan Yahudi göçünü hızlandırdı ve o güne kadar Siyonizm'e burun kıvıran yüz binlerce orta sınıf Yahudiyi ilk defa Siyonist milliyetçiliğe ısındırdı. Hayim Nahman Bialik, modern İbrani şiirinin zirvelerinden biri olduğu kabul edilen *Katliam Şehrinde* (*Be-ir ha-harega*) başlıklı uzun şiirini bu pogroma tepki olarak yazdı.

Böyle bir hercümercin içinde doğan Landau, Kişinev'in imparatorluk mirasından ve sosyal kapitalinden, en azından gelecekteki kariyeri için, istifade etti denebilir. Kentin iki ana dili Rusça ve Rumenceyi, Orta Avrupa'nın dominant dili Almancayı, Rumen üst ve orta sınıflarının pek sevdiği Fransızcayı ve artık göç hazırlıkları yapan ailesinin isteğiyle İbraniceyi daha çocuk yaşta öğrendi. 1935 yılında ailece Mandater Filistin'e, İngiliz manda yönetiminin kotasını gittikçe daralttığı "yerleşim amaçlı göç" vizelerinden edinerek yerleştiler. Avrupalı her Yahudi ailesinde olduğu gibi, Landau'lar da çocuklarının eğitimini çok önemsiyordu. 11 yaşındaki Jacob, gelecekteki İsrail'in Galatasaray'ı sayılabilecek Herzliya Gimnazyumu'na

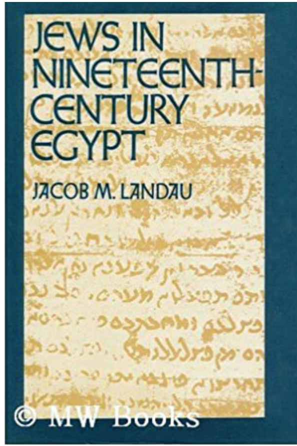
Jacob Landau, ev-ofisinde, onsuz yaşamayacağı faksı, o haftanın yazışmaları ve paketlerinin zarflarıyla dolmuş çöp kutusu, *wayang* figürinleri ve sırtını verdiği yüzlerce sözlüğü ve referans kitabı ile

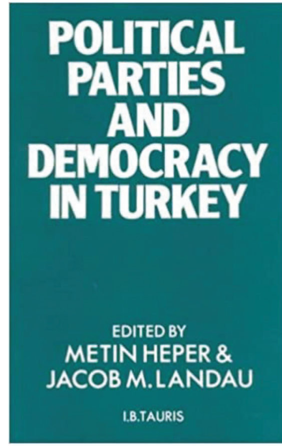
yazdırıldı, orta ve lise eğitimini bu okulda tamamladı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Kudüs İbrani Üniversitesi'nde lisans ve yüksek lisans eğitimini, tarih, Yahudi tarihi ve Arap edebiyatı alanlarında üstün başarı derecesi ile tamamladı. O yıllarda üniversitesinde modern Orta Doğu'yu çalışan kimsenin bulunmamasından ve sanki hâlâ Avrupa'da yaşıyorlarmış gibi tarih eğitiminin tamamen Avrupa-merkezci (Euro-centric) olmasından şikayetçiydi. Bu nedenle, 1946 yılında doktora yapmak üzere Londra'ya, School of Oriental and African Studies'e gitti. Tezini Bernard Lewis'in danışmanlığında hazırladı ve ardından 1949 yılında, yeni kurulmuş bulunan İsrail'e döndü.

Türk okurlar Landau'nun bütün hayatını Türkiye çalışmalarına adadığını düşünebilirler. Türkiye toplumu ve siyaseti üzerine yazmış olduğu pek çok kitap ve makaleye bakarak böyle sanmakta haksız da sayılmazlar. Oysa, Landau'nun ilk göz ağrısı Arap dünyası, Arapça ve bilhassa Mısır'dı.

Doktora tezini, 1866-1924 yılları arasında Mısır parlamentoları ve siyasi partileri üzerine yazmıştı. 1949-1958 arasında ise Kudüs İbrani Üniversitesi'ne bağlı olarak çalışan lisenin Arapça öğretmeniydi.[3] Arap tiyatrosu ve sineması[4] üzerine yazdığı kitap ve makaleler pek çok dile çevrildi. Mısır ve Arap dünyası üzerine çalışmaktan yavaş yavaş vazgeçmesinde, İsrailli bir Yahudi olarak bu ülkelere seyahat etmesinin imkânsız, kaynak toplamasının, gözlem yapmasının da çok zorlaşmış olması rol oynamıştı. Bununla birlikte, 1970'lerde İsrail ve Mısır arasında başlayan barış görüşmeleri Camp David Anlaşması ile sonuçlanıp, Kahire'de bir İsrail Kültür Merkezi kurulduğunda, misafir öğretim üyesi olmak için başvurup ilk kabul edilen de o olmuştu. Kahire günlerinde Mısır Milli Kütüphanesi'ne ilk defa gittiğinde, istediği kitaplar için fişleri —tabii ki Arapça olarak— doldurup teslim etmiş, ardından masasına dönüp beklerken, birinin yüksek sesle "Yaa Yaakub!" diye bağırdığını duymuş. Meğer, kütüphanede o zamanki usulde, kitaplar geldiğinde okuyucu beklenmez, fişteki isim yüksek sesle anons edilirmiş. "O gürültüde nasıl çalışıyorlar hiç anlamadım", demişti, ama Mısır'da Yaakov'dan Yakub'a dönüşmekten de pek keyiflendiği besbelliydi.

Landau'nun akademik çalışmalarının merkezine, 1960'ların sonlarından itibaren Türkiye yerleşir. Türkiye'ye yaptığı seyahatler, Ankara Üniversitesi'nde geçirdiği bir dönem, Enver Ziya Karal, Ergun Özbudun, Metin Heper gibi Türk bilim insanları ile kurduğu dostluklar, arşiv ve kütüphane taramaları[5] ilk meyvesini 1974 yılında *Radical Politics in Modern Turkey* ile verdi. Milliyetçilik, İslamcılık, uç sağın partileri MHP ve MSP bu dönemde özellikle ilgisini çekiyordu. 1981'de *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, 1984'te *Tekinalp: Turkish Patriot, 1883-1961*, 1990'da *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* gibi birbirini takip eden kitapları ve çok sayıda makalesi spot ışıklarını bu konular üzerine çevirir. 1984'te *Atatürk and the Modernization of Turkey*, 1991'de *Political Parties and Democracy in Turkey* (Metin Heper ile) gibi derleme kitapları ise Türkiye'nin modernleşme tarihini siyaset bilimi perspektifinden inceler.

Akademik hayatının bir diğer büyük ilgi alanı ise dil milliyetçiliğiydi. Dil siyasetine duyduğu ilgiyi, sanırım, çok dilli çocukluğu ile Yahudi ve Arap milliyetçiliklerinin çatıştığı bir coğrafyada Yahudi bir Arapça öğretmeni olmasına kadar götürebiliriz. Benim de doktora tezimde, 20. yüzyılda reform süreçlerinden geçen İbranice ve Türkçeyi karşılaştırmam, benzerlikleri ve farklılıkları tartışmam, kendisiyle tanışmama vesile olmuştu. Landau dil konusundaki çalışmalarını, Rusçaya hakimiyetini de kullanarak, bağımsızlığını o sırada yeni kazanan Türkî cumhuriyetler üzerinde yoğunlaştırdı. 1991'de Barbara Kellner- Heinkele ile birlikte kaleme aldığı *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*'i güncelleyerek 2012'de *Language Politics in Contemporary Central Asia* başlığı ile tekrar yayınladı.

Landau, 1958 yılında katıldığı Kudüs İbrani Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü'nden 1993 yılında emeritus profesör payesi ile emekli oldu. Emekli olmanın akademik hayatının sonu anlamına gelmediğini bu tarihten sonra yaptığı 150'yi aşkın yayından anlıyoruz. Gerçekten de kendisi hayatta tanıdığım en çalışkan bir iki kişiden biriydi ve daha da mühimi onunki dur durak bilmeyen, verimli ve paylaşımcı bir çalışkanlıktı. O sırada yakından tanışmasak da yüksek lisans tez çalışmam için Tel Aviv'de geçirdiğim 1996-1997 akademik yılında da desteğini görmüştüm. Yolu İsrail'den geçen tüm Türk öğrencilerle mutlaka görüşür, yol gösterir, sorun çözerdi. Kendisini daha yakından tanımam, bu defa doktora araştırmam için Kudüs'e gittiğim, İkinci İntifada'nın tam ortasına denk gelen, her hafta bombalı saldırılarda can kaybının yaşandığı 2002 yılında oldu. O yılı olabildiğince huzurlu ve verimli geçirmemde payı büyüktür. Aynı şehirde yaşamamıza rağmen, kendisinden hemen her hafta en az bir mektup alırdım. Birkaç satırlık kısa mektuplarında o gün rastladığı yeni bir makalenin referansı, dünyanın en önemli Arabistlerinden Joshua (Yehoşua) Blau'nun telefon numarası ya da gitmeyi planladığım Jabotinsky Enstitüsü'nde selamını söyleyeceğim bir arşivcinin ismi olabilirdi. Doktora tezimin önemli figürlerinden biri olan İtamar Ben-Avi hakkında yeterli bilgi bulamamaktan şikâyet ettiğimde, bana hemen adres defterini çıkarıp Ben-Avi'nin kızı ve damadının telefon numarasını vermişti. Rina ve Avi Raz çiftiyle, kendisini 1945 yılında doktoraya Londra'ya götüren gemide tanışmıştı, Raz'lar da eczacılık eğitimi için İngiltere'ye gidiyordu. Manda yıllarının avuç içi kadar Kudüs'ünde tanımanın bir gün işe yarayacağı galiba herkesi tanımıştı.

Landau İsrail akademisinde modern Orta Doğu çalışmalarının kurucularından biriydi ve uzun ömrü boyunca bu alana verdiği derslerle, yayınlarıyla ve yetiştirdiği öğrencileriyle büyük katkı yaptı. 1949'da Uriel Heyd ile birlikte İsrail Şarkiyat Cemiyeti'ni kurdu ve ilk genel sekreteri oldu. İsrail'in en önemli modern Orta Doğu çalışmaları dergisi *ha-Mizrah he-Hadaş*'ın beş yıl boyunca editörlüğünü üstlendi. *Encyclopedia Judaica*'nın ikinci edisyonunda editörler komitesine davet edildi ve İslam dünyası maddelerinin sorumluluğunu üstlendi. İsrail'de Orta Doğu çalışmalarına yaptığı katkı nedeniyle, bir İsrail vatandaşına verilebilecek en yüksek devlet ödülü olan *Pras Yisrael*'e 2005 yılında layık görüldü. Türk Tarih Kurumu şeref üyesiydi. Kitapları İbranice, Arapça, Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça, Yunanca ve Çinceye tercüme edildi. Uzun yaşamı, dillere hakimiyeti, eğitim tarzı, diasporada doğmuş olmaktan kaynaklanan vizyonu ve dünya vatandaşlığı ile İsrail'de bir neslin son temsilcisiydi. Onu nezaketi, yardımseverliği, insancıllığı, çalışkanlığı ve durduramadığı merakı ile hatırlayacağız. Yahudilikte ölümlerin ardından söylendiği gibi, *yehi zihro baruh*, hatırası mübarek olsun.

İLKER AYTÜRK – BİLKENT ÜNİVERSİTESİ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ

DİPNOTLAR

1 Konuşmanın video kaydı için, bakınız, http://www.video.bilkent.edu.tr/mobile/android-test.php?c=3&s=36&vid=184&v=JacobMLandau_1.mp4&lang=tur

2 Jacob M. Landau, Bibliography of Published Works: Updated to 2013 (Kudüs: Graphit Press Ltd., 2013). 39 sayfalık bibliyografyada, hocanın kitapları, makaleleri, ansiklopedi maddeleri, kitap tanıtımı ve eleştirilerinin sayısı toplamda 682'ye ulaşmaktadır. 2013'ten 2020'de ölümüne kadar geçen sürede bu sayıyı 700'ün üzerine çıkardığına eminim.

3 Landau ilk mesleği Arapça öğretmenliğinden hiç kopmadı. Yayınlar bibliyografyası içindeki pek çok Arapça eğitimi ve gramer kitabı, makalesi bunu gösteriyor. 2011'de 87 yaşındayken, İsrail'de yayınlanan *Bit'on ha-Morim le-Aravit u-le-İslam* dergisinin (Arapça ve İslam Öğretmenleri Dergisi) 40. cildinde basılan, yetişkinler için yoğunlaştırılmış Arapça kursları hakkındaki makalesi bunlardan sonuncusudur.

4 Landau'nun 1946-1948 arasındaki ilk yayınları Arap tiyatrosu ve Orta Doğu'da gölge oyunu üzerinedir. Uzun çalışmalarının sonunda 1958 yılında İngilizce olarak yayınlanan Arap tiyatrosu kitabı bu konudaki ilk bilimsel çalışmaydı ve pek çok Batı diline çevrildi. Kudüs'ün Katamon semtinde, Beyt-Eşel Caddesi 6 numaradaki evinin yanılmıyorsam bir katını kaplayan kütüphanesi de, bir Cava seyahatinde edindiği yarım insan boyutlarında *wayang* figürinleriyle bezeliydi. Bu vesileyle not etmek isterim ki kütüphanesinin, Osmanlı ve Türkiye çalışmalarını kapsayan 3000 ciltlik bir bölümü 2003 yılında Almanya'da Halle Üniversitesi Kütüphanesi tarafından satın alındı, kataloglandı ve taranarak okurlara sunuldu (http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/landau).

5 Türkiye'ye her gelişinde, milliyetçi ve İslamcı yayınları bulacağını bildiği kitapçılarda saatler geçirdiğini, rafları tarayıp taşıyabileceği kadarını satın aldığını biliyordum. Bunun pek hoş olmayan bir tanıklığına, milliyetçi yazar ve yayıncı Ahmet Karabacak'ın anılarında rastladım. Kitapçı dükkanlarına her yıl uğrayıp kitap alan Landau'ya başta hürmet ettiklerini anlatan Karabacak, fakat sonra *Radical Politics*'in Türkçe çevirisinde MHP hakkında yazılanları okuduklarını ve Landau'nun kitapçıya bir sonraki gelişinde hiç hoş karşılanmadığını söylüyor; Ahmet B. Karabacak, Üç Hilâl'in Hikayesi (İstanbul: Bilgeoğuz, 2011), 104-105.